

УКРАЇНА У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ

Колективна монографія

УДК 321.01+342.22(477)
У45

Рецензенти:

Т. А. Стоян, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних та регіональних студій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

С. Х. Литвин, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

І. М. Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Рекомендовано до друку Вченою радою
Гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів та природокористування України
(протокол № 3 від 23.11.2020 р.)

Україна у глобальному світі : колективна монографія / За заг. ред. д. і. н. В. В. Карпова. — Рига: Izdevniecība “Baltija Publishing”, 2020. — 258 с.

ISBN 978-9934-588-97-6

У колективній монографії вчених надаються результати авторських наукових студій присвячених вивченню місця і значення України в глобальному трафіку цінностей та свобод.

Призначено для широкого кола поціновувачів українського дискурсу, вчених, докторантів, аспірантів, студентів усіх спеціальностей, а також може бути корисним для фахівців з міжнародної діяльності та регіональної політики.

УДК 321.01+342.22(477)

ЗМІСТ

<i>Асатуров С.К., Мартинов А.Ю.</i> Геостратегічні проекти міжмор'я і тримор'я у зовнішній політиці України (1991–2020 рр.)	5
<i>Білан С.О., Ждамарова А.В.</i> Стан та перспективи розвитку відносин України з країнами Близького Сходу	16
<i>Варгатюк С.В.</i> Відносини України доби директорії Української Народної республіки з Радянською Росією	28
<i>Калуга В.Ф.</i> Людина як неосяжна загадка у світлі перманентного дискурсу множини розгадок	40
<i>Карпов В.В.</i> Символьне означення української державності у хронотопі історії Східної Європи	60
<i>Клименко К.О.</i> Міжнародно-правове співвідношення сценарію анексії Криму з іншими прецедентами аналогічного характеру	83
<i>Кравченко Н.Б.</i> Стан військової безпеки України в умовах російської військової агресії	116
<i>Кукуруза А.В.</i> Створення системи військово-дипломатичного представництва України та її діяльність в період визвольних змагань 1918–1921 років	152
<i>Лановюк А.П.</i> Актуальні проблеми міжнародних відносин у регіонах Азії, Африки та Латинської Америки	162
<i>Оснач О.М.</i> Зв'язок української проблематики з європейським та північноамериканським геополітичним дискурсом	180

<i>Стрілець В.В.</i> Євромайдан у “Вікіпедії”	192
<i>Харчук О.О.</i> Сталий розвиток: економічний, екологічний і соціальний аспект	209
<i>Хвіст В.О.</i> Трансформації міжнародного порядку та модернізаційні процеси країн пострадянського простору	226
<i>Шумило С.В.</i> Українська козацька старшина в якості ктиторів та донаторів духовних осередків на Афоні наприкінці XVII — XVIII ст.	244

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПРОЕКТИ МІЖМОР'Я І ТРИМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (1991–2020 РР.)

Асатуров С.К., Мартинов А.Ю.

Актуальність. Перші два десятиліття ХХІ століття позначились складними та суперечливими тенденціями трансформації євроатлантичних відносин та радикальних змін розстановки сил у Європі. Символічний старт розвитку цих тенденцій дали теракти 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні. Відповіддю на це стали американські військові операції в Іраку та Афганістані. Європейська реакція на це була неоднозначною. Франція та Німеччина дистанціювались від війни у Іраку, натомість Польща та інші новобранці НАТО рішуче підтримали США. Це дало підстави тодішньому міністру оборони США Д. Рамсфельду вести мову про «стару» Європу, яка дистанціюється від США, та «нову» Європу, яка є американським надійним союзником. Зазначені тенденції розвивались на фоні розширення Євросоюзу. У 2004 р. членами ЄС стали відразу десять нових держав: три балтійські Естонія, Латвія, Литва, чотири країни Вишеградської групи Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, балканська країна Словенія, а також середземноморські острівні держави Кіпр і Мальта. У 2007 р. членами ЄС стали ще дві балканські країни Болгарія і Румунія. Нарешті 2013 р. членом ЄС стала Хорватія. З геополітичної точки зору контроль над Рімлендом (прибережною зоною) Євразії є ключовим для морської потуги (США). Реперними точками у цій системі є Балтійське, Адріатичне і Чорне моря. Тож не випадково, що 2015 р. адміністрація президента США Барака Обами висунула ініціативу співпраці під американською егідою держав, які належать до акваторії цих трьох європейських морів. Після президентської виборчої кампанії 2016 р. ця ініціатива де-факто стала двопартійною. Президент США Д. Трамп тричі вітав саміти у цьому форматі. Натомість для зовнішньої політики України пріоритетним стала участь у проекті розбудови транзитних можливостей Балтійсько-Чорноморської вісі. Російська гібридна війна проти України актуалізувала задачі взаємодії між країнами учасницями проекту «Ініціатива трьох морів» і проекту «Міжмор'я».

Історіографія. Геополітичний простір між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями постійно перебуває у фокусі уваги багатьох дослідників. На початку 1990-х рр. «Українська республіканська партія» актуалізувала ідею розбудови співпраці між країнами Балтійського і Чорного морів [1, с. 2]. Однак

до 2014 р. цей проект залишався на маргінесі зовнішньої політики України, яка відмовлялась брати участь у проекті створення «буферної зони» між Європою та Росією. Тож балтійсько-чорноморський союз більшою мірою був ідеалізованим міфом, аніж зовнішньополітичною реальністю [2, с. 4]. Американський зовнішньополітичний стратег Р. Хаас наголошує, що динаміка тенденцій розвитку ситуації на Близькому Сході та у Європі спонукали США до пошуку нових форматів взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО [3, с. 3]. В свою чергу Й. Гальтунг, аналізуючи головні тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин наголошує на стрімкій зміні конфігурації регіональних структур, що доповнюється посиленням тенденції до регіоналізації як своєрідної форми глокалізації [4, с. 6]. Навіть після завершення основних хвиль розширення Євросоюзу країни, які належать до акваторій Балтійського, Адріатичного, Чорного морів є державами європейської периферії, а не центру [5, с. 60]. У історіографії слушно наголошується, що скандинавські країни Північної Європи мають своєрідну власну модель розвитку, яка суттєво відрізняється від умовних адриатичної і чорноморської моделей європейської та євроатлантичної інтеграції. З цієї точки зору між країнами трьох морів спостерігаємо більше демографічних, соціокультурних, економічних і політичних відмінностей [6, с. 30]. Однак значення країн Адріатичного і Чорного морів для США обумовлюється їхньою близькістю до стратегічно важливого для США Близького Сходу [7, с. 39]. Цікаво, що після зміни президентської адміністрації після виборів 2016 р. проект трьох морів був успадкований адміністрацією Д. Трампа [8, с. 100]. Зрозуміло, що Євросоюз має власні уявлення про місце у об'єднаній Європі країн трьох морів. Позиціонування ЄС у цьому питанні обумовлено диспропорціями у економічному розвитку між країнами європейської Півночі і країнами європейського Півдня [9, с. 30]. В свою чергу Росія намагається монополізувати контроль над азовсько-чорноморським регіоном та максимально послабити вплив у цьому регіоні США та країн НАТО [10, с. 99]. Також у історіографії наголошується на незавершеності формування кордонів «розширеного» Євросоюзу та перспектив продовження розширення ЄС на Схід [11, с. 125]. Потужним фактором, який впливає на політику США в регіоні «Трьох морів» є низка міждержавних конфліктів (Косово, Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах) щодо яких ЄС і США мають різні точки зору стосовно алгоритму їхнього врегулювання [12, с. 40]. За геополітичними межами «Трьох морів» залишається Каспійський регіон, де між стратегіями ЄС і США також можна спостерігати конкуренцію [13, с. 50]. Загалом побіжний огляд наукової літератури засвідчує складну геостратегічну структуру проектів «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я».

Наукова новизна. На заваді консолідації держав Балтійського, Адріатичного і Чорного морів залишаються різні фактори. До історичних чинників належить їхня тотожність різним імперським утворенням: Австро-Угорська імперія, Російська імперія, Османська імперія. У постімперську добу даються взнаки віртуальні імперські кордони. Відсутність спільного історичного досвіду заважає реалізації соціально-інженерного проекту створення нової регіональної або локальної наднаціональної ідентичності. На цей геополітичний простір «накладаються» різні міждержавні утворення, з різними ступенями внутрішньої інтегрованості та консолідованості: Європейський Союз, Центральноевропейська ініціатива, Організація Чорноморського економічного співробітництва. Додається конкуренція «старої» Європи та «нової» умовно проамериканської Європи. На цих протиріччях грає Росія. Так само незрозуміло, чи не є обидва проекти кон'юнктурними для чинних правлячих політичних еліт у цих країнах, а також чи наявні політичні еліти, здатні реалізувати цей проект.

Джерельна база статті ґрунтується на документах самітів «Ініціативи трьох морів», які відбулися 6 липня 2017 р. у Варшаві, 17–18 вересня 2018 р. у Бухаресті, 5–6 червня 2019 р. у Любляні, 19 жовтня 2020 р. у Таллінні [14, с. 1].

Методологія написання статті ґрунтується на поєднанні принципів історизму, об'єктивності та системності з використанням проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, аналітичного методів дослідження.

Мета статті полягає у порівнянні геостратегічних проектів «Міжмор'я» і «Тримор'я» з точки зору їхнього впливу на зовнішню політику України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2015 р. адміністрація президента США Барака Обами висунула «Ініціативу трьох морів» Балтійського, Чорного, Адріатичного. Австрія, Болгарія, Хорватія, Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Румунія. Фундамент цієї ініціативи для США становить системна військово-політична присутність у Польщі (військові бази системи протиракетної оборони), Косово (стратегічна військова база «Бондстіл»), Болгарія і Румунія (американські бази протиракетної оборони та військово-морські бази у Варні та Констанці). З цієї точки зору «Ініціативу трьох морів» можна розглядати як політичне підсилення євроатлантичної солідарності. Ключову інтегруючу роль у обох проектах «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я» відіграє Польща. Варшава за останні два десятиліття перетворилась на важливого партнера Вашингтону, а після виходу Великої Британії з ЄС Польща стане головним та найбільш послідовним партнером США серед країн ЄС. На нашу думку, важливий вплив на тенденції розвитку обох геостратегічних проектів має регіональна політика Євросоюзу.

Зокрема, ініціатива «Північного виміру» в політиці Євросоюзу була висунута у вересні 1997 р. на конференції у м. Рованіємі (Фінляндія), присвяченій проблемам розвитку регіону Баренцового моря. Вступ 1995 р. Швеції і Фінляндії до ЄС означав появу у ЄС північного виміру. У грудні 1998 р. на віденській зустрічі глав держав ЄС північний вимір був визнаний напрямком зовнішньої і прикордонної політики ЄС. У червні 1999 р. у Кельні було затверджено концепцію «Північного виміру». Партнерами були названі ЄС, Ісландії, Норвегія, РФ. Учасниками процесу є Рада держав Балтійського моря, Рада Баренцового — Євроарктичного регіону, Арктична рада. З 2007 р. фінансування проектів «Північного виміру» здійснюється за програмою фінансових інструментів європейської політики добросусідства. Пріоритетами названо: екологічну та ядерну безпеку, співробітництво в енергетичній сфері, розвиток прикордонної транспортної інфраструктури, охорона здоров'я, збереження традиційного укладу життя мало чисельних народів півночі, розвиток зв'язків між дослідницькими інститутами регіону. Також пріоритетною визнана взаємодія з Калінінградською областю. Більшість проектів були деклараціями про наміри зосередити діяльність «Північного виміру» на північно-західній частині РФ. Після 2014 р. більшість ініціатив підпали під режим санкцій. Не випадково «Ініціатива трьох морів» з'явилась 2015 р. не в останню чергу як американська відповідь на початок російської гібридної війни проти України. Згадана ініціатива також має сприяти стабілізації становища на Балканах. Процес європеїзації балканського регіону відбувається дуже складно. Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму «Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation — CARDS», яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС. Фактично ЄС і США докладають спільні зусилля задля європеїзації та євроатлантизації балканських країн.

Геостратегічні проекти «Ініціативи трьох морів» і «Міжмор'я» відіграють помітну роль у процесі подальшого просування ЄС на Схід, що зустрічає опір Росії. У травні 2009 р. ЄС затвердив програму «Східне партнерство» як особливий вимір європейської політики сусідства. Його метою проголошувалась активізація руху східноєвропейських і кавказьких країн до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Перший саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі у складі 27 країн ЄС, Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, України. Росія вважає, що «Східне партнерство» перетворилось на «партнерство проти Росії». Також варто зауважити, що у чорноморському регіоні існує ще одна регіональна структура, діяльність якої де-факто була заморожена російською агресією проти України. Нагадаємо, що у червні 1998 р. у Ялті було підписано статут Чорноморського економічного співробітництва, який набув чинності 1 травня 1999 року. Учасниками ОЧЕС стали Азербайджан, Албанія, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна. Двічі на рік збирається рада міністрів закордонних справ країн-членів ОЧЕС. Головними напрямками діяльності є сприяння регіональній торгівлі, підвищення ефективності роботи транспортних систем (створення Чорноморської кільцевої автостради), розвиток енергетики. Проект Чорноморської кільцевої автостради підтримується ЄС у рамках проекту транзиту Європа — Кавказ — Азія. У 2007 р. ЄС щодо ОЧЕС прийняв документ під назвою «Чорноморська синергія». Однак після 2014 р. ці проекти перебувають у замороженому стані. Розбудові Балтійсько-Чорноморської вісі також перешкоджає Білорусько-російська союзна держава. Зважаючи на ці тенденції, Євросоюз намагається максимально посилити свій східний кордон. Особливо це важливо, зважаючи на міграційну кризу. 15 лютого 2003 р. було затверджено Регламент ЄС, який замінив Дублінську конвенцію. Відповідальність за надання політичного притулку покладалась на країну, де легально проживав родич претендента на цей статус. Було створено дактилоскопічну базу даних відбитків пальців претендентів на притулок [15, с. 158]. У жовтні 2008 р. було затверджено п'ять основних напрямів імміграційної політики ЄС: 1) на рівні ЄС створюється агентство охорони зовнішніх кордонів FRONTEX, 2) створення блакитної карти для запрошення в ЄС висококваліфікованої робочої сили, 3) скорочення притоку некваліфікованої іноземної робочої сили, запобігання торгівлі людьми, 4) введення з 2010 р. спільної системи надання притулку, 5) підтримка країн, які експортують емігрантів. Агенція FRONTEX запрацювала у Варшаві в 2005 р. В її задачі входить координація оперативних дій держав-членів з охорони зовнішніх кордонів, аналіз загроз і ризиків на зовнішніх кордонах, надання допомоги у навчанні персоналу національних

прикордонних служб, депортація нелегалів [16, с. 18]. Адміністрація Д. Трампа посилалась на європейський досвід протидії нелегальній міграції, аргументуючи побудову прикордонного муру з Мексикою.

Водночас ключовим питанням для США щодо обох проектів «Ініціатив трьох морів» і «Міжмор'я» є геостратегія газопроводів і нафтопроводів. На Балтійському морі США протистоять російському проекту «Північний потік-2». На Чорному морі та Адріатичному морі США протидіють ще одному російському проекту «Південний потік». Натомість американською альтернативою вважається розбудова терміналів для прийому американського скрапленого газу. Не менш важливе стратегічне значення обох проектів для США має геостратегічна фрагментація Євразії, послаблення зв'язків Євросоюзу з Росією і Китаєм та надання нового імпульсу євроатлантичному співробітництву.

Адміністрація Д. Трампа дистанціювалась у 2017–2020 рр. від домінуючої ролі в НАТО, вимагаючи від європейських партнерів більших військових витрат. Однак пандемія коронавірусу внесла свої корективи. Перший удар пандемії по проекту європейської інтеграції було нанесено по чотирьом свободам: руху капіталу, товарів, робочої сили, послуг. Зупинення виробництва під впливом пандемії означатиме як недостатню пропозицію, так і надто низький попит. Карантинні заходи розкололи Спільний ринок на «національні контейнери». Монетарний союз переживає серйозну кризу і до пандемії. Наступний удар по європейській солідарності нанесли криза з нелегальними мігрантами. Гуманітарною кризою скористалися популісти. Привід лівого і правого популізму бродить Європою. Вихід Великої Британії з ЄС створив дефіцит бюджету Євросоюзу. Сучасний політичний дискурс пропонує європейський оптимістичний і європейський песимістичний сценарії розвитку подій. Європейська республіка децентралізована (європейські регіони), пост-національна, парламентсько-демократична і соціальна. Це стосується можливого повороту від проекту «Сполучених Штатів Європи» до «Європейської республіки». Нова Європа вимагає нового політичного мислення без популізму і націоналізму. Ліберальний Євросоюз зіштовхнувся з національно-популістським викликом. Європейська республіка має опинитись у центрі трикутника: лібералізму (свобода), соціалізму (рівність) і націоналізму (братерство). У цьому сенсі «Ініціатива трьох морів» має для зовнішньої політики США щодо Євросоюзу й інструментальне значення як формат організації двостороннього і багатостороннього співробітництва як альтернативи зв'язкам із «конфедеративним ядром» ФРН і Франції в ЄС.

Висновки. Актуалізація традиційних регіональних проектів на зразок «Балтійсько-Чорноморської вісі», а також поява відносно нових регіональних

проектів на кшталт «Ініціативи трьох морів» є закономірним наслідком швидкої трансформації європейської системи міжнародних відносин. Внаслідок цього виникає нова архітектура європейського континенту, органічно доповнюються новими структурами вже існуючі європейські союзи та міждержавні організації. Ставлення суб'єктів європейської системи міжнародних відносин до зазначених регіональних проектів є різним. Європейський Союз умовно «не помічає» американського проекту «Ініціатива трьох морів» та ще більш прохолодно ставиться до проекту «Міжмор'я». Це не дивно, адже обидва проекти трансформують гомогенність європейського простору, контрольованого ЄС. Більше того, обидва проекти конкурують з існуючими регіональними ініціативами ЄС та ускладнюють трансатлантичний діалог ЄС і США. Наднаціональні еліти Євросоюзу тільки приступають до осмислення зазначених тенденцій. Натомість для національних еліт нових країн-членів ЄС, які географічно розташовані у регіоні від Балтійського до Адріатичного і Чорного морів, обидва проекти є додатковою гарантією американської присутності в Європі. Це тим більш важливо, що «Ініціатива трьох морів» де-факто стала двопартійним проектом американської політичної еліти. Росія реагує насамперед на ініціативу «Міжмор'я», яку вважає черговою спробою вибудувати «санітарний кордон» між Росією та Євросоюзом.

За відсутності швидкої превентивної дипломатії зберегти чинний порядок важко. Якщо одні країни нарощують м'язи і готові вдатися до сили, а інші слабшають або меншою мірою готові вдатися до сили, тоді простір дипломатичного маневру скорочується. Економічна взаємозалежність не гарантує миру. Державу робить слабкою те, що вона не контролює ситуацію всередині країни. Неспроможна держава це крайній випадок слабкої держави, де уряд втратив фактичну владу, що призвело до хаосу і появи різних збройних загонів та ополчення, які перебрали реальну владу в частині країни. Дипломатичний процес віддзеркалює реальну ситуацію, а не міняє її. Метою дипломатії має бути збереження і навіть розширення зони співпраці посеред неминучих зон незгоди. Старі загрози нікуди не зникли, а нові регулярно виникають.

З початком пандемії коронавірусу світ занурився у гібридну глобальну війну. Визначальними тенденціями стали: падіння ціна на нафту і газ, початок циклічної економічної рецесії, погіршення військово-політичного становища в ключових регіонах, розпад системи контролю за озброєннями, загострення американсько-китайського протистояння. Початок глобальної системної кризи охопило епідеміологічні, економічні, політичні, військово-стратегічні, цивілізаційні виміри світової політики. Структурна криза світової економіки супроводжується соціально-політичною нестабільністю,

посиленням політичного радикалізму і популізму, активізацією наступу авторитарних тенденцій, а також актуалізацією ризиків повернення гарячих фаз регіональних конфліктів. Дедалі більше політизуються економічні процеси в світі. Чим більшим є ризик глобального американсько-китайського збройного зіткнення, тим частішими стали процеси загострення локальних регіональних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Збруч А. Ідея Балто-Чорноморського союзу (Міжмор'я): історія та перспективи // <https://www.pravyusektor.info/prosvitnyctvo/orientyry/idea-balto-chornomorsko-go-soyuzu-mizhmorya-istoria-ta-perspektyvu>
2. Волович О. Балто-Чорноморський союз: міф чи реальність? // <https://www.chornomorka.com/archive/21725/a-7635.html>
3. Хаас Р. Новый Ближний Восток // https://www.globalaffairs.ru/number_7755
4. Гальтунг Й. Десять тенденций, меняющих мир // https://www.globalaffairse.ru/number_15276
5. Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект // *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 2. С. 58–67.
6. Воронов К. Северные страны в трансатлантическом пространстве: проверка на прочность // *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 3. С. 27–35.
7. Гаджиев К. Большие трещины на «Великой шахматной доске» // *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. № 1. С. 29–42.
8. Приходько О.В., Смирнов П.Е. Президентство Д. Трампа: новизна и преемственность в американской стратегии // *Вестник МГИМО*. 2018. № 6. С. 81–109.
9. Шейнис В. Европейский Союз в динамике политического пространства // *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. № 9. С. 26–36.
10. Гудев П. Азово-Черноморский регион: новые политико-правовые реалии // *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. № 10. С. 91–102.
11. Князев Ю. Десятилетие политики ассимиляции: Восточное партнерство в политике ЕС // *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. № 11. С. 122–126.
12. Приходько О.В. Конфликтные интересы в политике Д. Трампа и коллизии во взаимоотношениях союзников // *США и Канада: экономика, политика, культура*. 2020. № 1. С. 32–54.
13. Гагелашвили Н.А. Особенности политики Евросоюза в Закавказье и позиция Вашингтона // *США и Канада: экономика, политика, культура*. 2020. № 2. С. 43–60.
14. 3 Seas Initiative Summit // <https://www.three.si>
15. Busek Erhard, Mikulitsch Werner. Die Europäische Union auf dem Weg nach Osten. Klagenfurt: Wieser Verlag, 2003. 258 s.
16. Тимофеев П.П. Влияние миграционного кризиса в Европе на отношения ЕС и Турции // *Вестник МГИМО*. 2016. № 2.

Reference

1. Zbruch A. Idea Balto-Chornomorskogo souzu: istoria ta perspektyvy. <https://www.pravyyssektor.info/prosvitnyctvo/orientyry/idea-balto-chornomorskogo-soyuzu-mizhmorya-istoria-ta-perspektyvy>
2. Volovich O. Balto-Chornomorskii souz: mif ili realnost? <https://www.chornomorka.com/archive/21725/a-7635.html>
3. Haas R. Novyi Blizhniy Vostok // https://www.globalaffairs.ru/number_7755
4. Galtung J. Desat tendenziy, menyaushich mir. https://www.globalaffairse.ru/number_15276
5. Klupt M. (2015) Centr-periferiynye otnoshenia v Evrope: demograficheskiy aspect. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 2.
6. Voronov K. (2016) Severnye strany v transatlanticheskom prostranstve: proverka na prochnost. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 3.
7. Gadzhiev K. (2017) Bolshie trezhiny na velikoy shachmatnoy doske. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 1.
8. Pichodko O.V., Smirnov P.E. (2018) Presidenstvo D.Trumpa: novisna i preemstvennost v amerikanskoj strategii. Vestnik MGIMO. № 6.
9. Sheynis V. (2018) Evropeyskiy Souz v dinamike politicheskogo prostranstva. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 9.
10. Gudev P. (2018) Azovsko-Chernomorskii region: novye politico-pravovye realii. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 10.
11. Kniazev Y. (2019) Desiatiletie politiki assimilazii: Vostochnoe partnerstvo v politike ES. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia. № 11.
12. Prichodko O. (2020) Konfliktnye interesy v politike D.Trumpa i kollisii vo vzaimootnosheniakh souznikov. SSHA i Kanada: ekonomika, politika, kultura. № 1.
13. Gagelashvili N. (2020) Osobnosti politiki Evrosouza v Zakavkasie i pozizia Washingtona. SSHA i Kanada: ekonomika, politika, kultura. № 2.
14. 3 Seas Initiative Summit. <https://www.three.si>
15. Busek Erhard, Mikulitsch Werner. (2003) Die Europäische Union auf dem Weg nach Osten. Klagenfurt: Wieser Verlag.
16. Timofeev P. (2016) Vlianie migrazionnogo krizisa v Evrope na otnoshenia ES i Turzii. Vestnik MGIMO. № 2.

АННОТАЦІЯ

Після завершення основних фаз розширення Євросоюзу та НАТО ключовими точками американської присутності в Європі стали країни «нової» Європи. Російська агресія проти України стимулювала появу в 2015 р. «Ініціативи трьох морів». Актуальним став проект «Балтійсько-Чорноморської вісі» (Міжмор'я). Цей регіон має низку нерегульованих міждержавних конфліктів. Відсутність спільного історичного досвіду заважає реалізації соціально-інженерного проекту створення нової регіо-

нальної або локальної наднаціональної ідентичності. На цей геополітичний простір «накладаються» різні міждержавні утворення, з різними ступенями внутрішньої інтегрованості та консолідованості: Європейський Союз, Центральноевропейська ініціатива, Організація Чорноморського економічного співробітництва. Додається конкуренція «старої» Європи та «нової» умовно проамериканської Європи. На цих протиріччях грає Росія. **Методологія** написання статті ґрунтується на поєднанні принципів історизму, об'єктивності та системності з використанням проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, аналітичного методів дослідження. **Мета статті** полягає у порівнянні геостратегічних проєктів «Міжмор'я» і «Тримор'я» з точки зору їхнього впливу на зовнішню політику України. Ключовим питанням для США щодо обох проєктів «Ініціатив трьох морів» і «Міжмор'я» є геостратегія газопроводів і нафтопроводів. Важливе стратегічне значення обох проєктів для США має геостратегічна фрагментація Євразії, послаблення зв'язків Євросоюзу з Росією і Китаєм та надання нового імпульсу євроатлантичному співробітництву.

Ключові слова: Балтійсько-Чорноморська вісь, Ініціатива трьох морів, ЄС, НАТО, США, Україна.

ANNOTATION

After the completion of the main phases of EU and NATO enlargement, the countries of the «new» Europe became the key points of the American presence in Europe. Russia's aggression against Ukraine stimulated the emergence of the «Three Seas Initiative» in 2015. The Baltic-Black Sea Axis (Mediterranean) project has become relevant. This region has a number of unresolved interstate conflicts. The lack of common historical experience hinders the implementation of a socio-engineering project to create a new regional or local supranational identity. Various interstate entities, with different degrees of internal integration and consolidation, are «superimposed» on this geopolitical space: the European Union, the Central European Initiative, and the Black Sea Economic Cooperation Organization. The competition of «old» Europe and «new» conditionally pro-American Europe is added. Russia is playing on these contradictions. The methodology of writing the article is based on a combination of the principles of historicism, objectivity and systematic using problem-chronological, historical-comparative, analytical research methods. The purpose of the article is to compare the geostrategic projects «Intermarium» and «Three-Sea» in terms of their impact on Ukraine's foreign policy. The geostrategy of gas and oil pipelines is a key issue for the United States for both the Three Seas Initiatives and the Mediterranean. The geostrategic frag-

mentation of Eurasia, the weakening of the European Union's ties with Russia and China, and a new impetus to Euro-Atlantic cooperation are of strategic importance to the United States.

Keywords: *Baltic-Black Sea Axis, Three Seas Initiative, EU, NATO, USA, Ukraine.*

Інформація про авторів

С.К. Асатуров,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

Національного університету біоресурсів і природокористування України

ORCID: 0000-0003-3177-0510

А.Ю. Мартинов,

доктор історичних наук, професор,

провідний співробітник інституту історії України

НАН України

ORCID: 0000-0002-9802-5980

Information about author:

S.K. Asaturov,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of International Relations and Social Sciences

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3177-0510

A.Yu. Martynov,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Leading Research Fellow at the Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-9802-5980

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Білан С.О., Ждамарова А.В.

Регіон планети, розташований на стику трьох материків — Європи, Азії та Африки, і названий Близьким Сходом, став перехрестям основних транспортних та економічних зв'язків. Вона має найбагатші трудові та паливно-енергетичні ресурси, потребує розвитку торгових відносин з усіма країнами. З іншого боку, Україні, яка володіє низкою товарів і послуг, що користуються попитом на світовому ринку, також потрібно розширити географію своїх торгових партнерів. У цьому інтереси Близького Сходу та України збігаються. Тому розвиток взаємних торговельно-економічних відносин між Близьким Сходом та Україною є актуальною проблемою міжнародної діяльності нашої держави.

Проблеми економічного розвитку Близького Сходу розглядаються в працях М. Рубцова, А. Румянцева, А. Філіпенка, В. Новицького, Ю. Макогона, Румі Хатема, Нассау Зейнаба Алі та інших. В окремих статтях С. Гриневецького, Н. Перстнева, Д. Серова, Д. Кочубея, Ю. Скорохода та В. Шведа були підведені результати співпраці України з Близьким Сходом. Відзначаються потенційні можливості його розвитку, важливість активної державної політики в цьому напрямку для зміцнення зв'язків загалом. Однак це питання не отримувало постійної уваги з боку експертів. Водночас фактичних матеріалів та статистичних даних цілком достатньо для наукових досліджень та практичних висновків в інтересах політики Близького Сходу України.

У цій сфері зовнішні зв'язки України формуються епізодично, безсистемно, без національної стратегії. Зокрема, це стосується також ініціативи місцевої влади, місцевих підприємців у кожному регіоні окремо. Сьогодні настає період накопичення матеріалу та досвіду, тому завданнями дослідників є систематизація цього досвіду, розробка стратегії національної та регіональної політики. Це відносно нова, слаборозвинена та перспективна сфера, що вимагає наукового аналізу. Вивчення цієї теми є важливим з точки зору розвитку українсько-близькосхідних відносин у повному обсязі, в тому числі у сфері зовнішньої політики та зовнішньоекономічної діяльності, з метою пошуку оптимальних шляхів розвитку зовнішніх зв'язків із зовнішньою політикою в загальний.

Важливою складовою зовнішньої політики України є співпраця з Близьким Сходом. Це відкриває великі перспективи для країни в регіоні. Оскільки інтереси провідних світових центрів сили стикаються в політичній сфері на Близькому Сході, Україна прагне стати одним із лідерів зовнішньоекономічної діяльності на Близькому Сході, прокладаючи нові шляхи до цього стратегічно важливого, але складного регіону світу.

Це один із реальних резервів української зовнішньої політики на Близькому Сході. Поки що він мало використовується. Сильна зовнішня політика можлива лише за інтересів та сприяння зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних агентств. Ми говоримо не про теоретичні можливості, а про зв'язки, які де-факто існують і можуть бути значно зміцнені, наповнені змістом національного значення. Зовнішньоекономічні міждержавні відносини розвиваються нерівномірно, тому Україна має можливість певною мірою компенсувати недоліки державної політики. На тлі реальних процесів міжнародного співробітництва виникають серйозні проблеми, що визначають нестабільний характер економічних відносин з Близьким Сходом.

Нинішній рівень економічної співпраці не може задовольнити обидві сторони: Україну та країни Близького Сходу. Необхідно вирішувати конкретні економічні проблеми, які є взаємовигідними. Наприклад, це можуть бути поставки літаків в арабські країни, придбання продуктів харчування (картоплі, цибулі), інвестиції в різні галузі економіки, запровадження безвізового режиму, розвиток туризму, обмін студентами та інші. Звідси і перспективи економічного співробітництва. Вони пов'язані зі стабілізацією політичного та економічного життя в Україні та на Близькому Сході.

Через територію України проходять важливі транспортні сполучення, які з'єднують Європу з країнами Близького Сходу та Центральної Азії та ведуть на ринки Індійського басейну, а також з'єднують Північно-Східну та Центральну Європу з Середземним басейном. Друга загальноєвропейська (критська) конференція з питань транспорту визначила дев'ять транспортних коридорів, чотири з яких пролягають через Україну. Сьогодні експерти приділяють все більше уваги вивченню можливостей Чорноморського регіону для транспортування енергії. Важливу роль можуть зіграти нафтопровід Одеса-Броди та нафтовий термінал біля порту Південний. Але присутність країн Близького Сходу в економічних відносинах у південному напрямку з початкових етапів розвитку з часу проголошення незалежності України була незначною з таких причин:

- політична географія після розпаду СРСР докорінно змінила колишній механізм зовнішніх зв'язків;

- тривалі економічні та політичні санкції проти Югославії зупинили потік товарів по Дунаю з Європи на Близький Схід. Українсько-дунайське пароплавство довго не працювало. Таким чином, у 2001 р. воно перевезло лише 60 % від загального обсягу вантажів, що було перевезено в 1998 р. Компанії належало 25 % тоннажу річкового флоту на Дунаї. У 90-х роках існував режим міжнародних санкцій проти колишніх торгових партнерів Радянського Союзу в арабському світі: Іраку та Лівії;
- доходи України від транзитних послуг різко впали після ліквідації однієї з найбільших судноплавних компаній у світі — Чорноморського пароплавства;
- Україні було не так просто зайняти своє місце на арабському ринку, враховуючи наявність серйозних конкурентів, які мають тривалі та міцні зв'язки з арабськими країнами. Це насамперед колишні мегаполіси (Великобританія, Франція, Італія, Іспанія), а також США, Росія, Німеччина та Китай. Арабські бізнесмени мали дуже туманні уявлення про Україну та її можливості, не кажучи вже про регіони;
- на нерозвиненість політичних, економічних та гуманітарних контактів як на регіональному, так і на державному рівнях негативно вплинула відсутність достатньої кількості підготовленого персоналу, здатного працювати з арабськими партнерами.

Водночас усі ці причини були тимчасовими, і можна впевнено прогнозувати збільшення українсько-арабських зв'язків у найближчі роки, про що свідчать об'єктивні дані як у політичній, так і в економічній сферах. Звичайно, в даний час криза, що розпочалася Арабською весною, та криза в українській державі зіграли значну негативну роль.

Серед об'єктивних факторів, що позитивно впливають на розвиток відносин із Близьким Сходом, слід зазначити наступне. Україна сформувала значну арабську діаспору, досить дієздатний та активний прошарок арабських бізнесменів, можливості яких у розширенні ділових контактів з Близьким Сходом можуть бути збільшені, якщо політика Близького Сходу стане більш систематизованою та цілеспрямованою. Цей фактор можна ефективно використовувати для забезпечення своїх інтересів в арабському світі. Як відображення існуючих потреб у суспільстві заявила про себе громадська організація «Асоціація економічних та культурних відносин України та арабських країн», створена арабськими громадянами, які проживають в Україні [1]. У ряді міст України діють Арабський культурний центр, Генеральне консульство Туреччини, Ізраїльський культурний центр та інші організації та дипломатичні місії.

Деякі громадяни України є мусульманами, і українська держава всіляко сприяє розвитку їх повноцінного духовного життя, що є позитивним фактором формування збалансованих відносин з мусульманськими країнами. За різними оцінками, кількість українського мусульманського населення становить від 1,2 до 2 мільйонів, досягаючи 4 % населення країни. Представництво ісламського світу в Україні за роки незалежності зросло у деяких національностей з 40 % до 340 % [2]. Наприклад, за даними Департаменту у справах національностей та міграції облдержадміністрації, в Одеській області проживало близько 2000 арабів. Більше половини з них — сирійці. Їх кількість швидко зростає.

Значний інтерес щодо реалізації взаємовигідних відносин найбільш активний у шести з дванадцяти країн Близького Сходу. Це: Ізраїль, Йорданія, Об'єднані Арабські Емірати, Ліван, Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка. Вони зацікавлені в інвестиціях у харчову, гірничодобувну, обробну, хімічну та нафтохімічну промисловість, виробництво деревини, машинобудування, сільське господарство, будівництво, торгівлю, транспорт, фінансову діяльність, нерухомість. Однак арабські держави, зацікавлені у диверсифікації джерел сільськогосподарського виробництва, переживаючи хронічний дефіцит власного виробництва, тим не менше не виявляли зацікавленості в інвестуванні в українське сільське господарство. Більше того, на початку 2000-х років у цій галузі відбулося скорочення іноземних інвестицій [3]. Однак після кризи на Близькому Сході почали з'являтися перспективні проекти з відродження відносин.

І Близький Схід, і Україна потребують безпеки, нових можливостей для розвитку, інвестицій та технологій. Потрібно шукати нові шляхи, формування якісно нових економічних відносин. Ефективні дії щодо існуючих та виходу на нові ринки (Близький Схід) для українських виробників та експортерів слід розглядати як системоутворюючий фактор розвитку національної економіки.

Історія неодноразово свідчила, що не слід зосереджуватися на одному стратегічному партнері, будь то ЄС чи СНД. Звичайно, Європа все ще залишається нашим стратегічним партнером як в економічних, так і в політичних питаннях, але економічні відносини з рештою світу, зокрема з арабськими країнами, набувають все більшого значення. Угоди про зону вільної торгівлі, які минулого року розглядали Ізраїль та Туреччина, сприяють розширенню українського експорту, а це збільшення торгівлі між країнами, інвестицій, нових робочих місць тощо. Якими б привабливими не були казки на Близькому Сході, цей регіон дуже специфічний, і цю специфіку потрібно враховувати. Арабський світ не є пріоритетом, ми не близькі до нього. Але арабський світ важливий з точки зору диверсифікації.

І сьогодні цей регіон дуже специфічний, і ми повинні зрозуміти цю специфіку: від банківської системи до менталітету. Вибір близькосхідної країни для експорту означає складний шлях, оскільки експортер повинен розуміти, що Україна все ще сприймається як сировинна країна та як транзитний шлях до Європи. Продукт, який Україна виробляє, особливо в харчовій промисловості, у сфері IT, у непродовольчій групі, цікавий для цього ринку.

І коли ми представляємо його в арабському світі, ми бачимо хороший відгук, ми бачимо, що арабські країни справді зацікавлені, оскільки наш продукт все ще наближається до європейської якості, і за цінами ми можемо дозволити собі конкурувати з цією продукцією.

АПК: що посієш, те і пожнеш

За даними Міністерства аграрної політики, у 2018 р. внутрішній експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції зріс на 621,4 млн дол. порівняно з аналогічним періодом 2017 р. і склав 17,02 млрд дол. Основою експорту сільськогосподарської продукції України у 2018 р. були зернові культури з часткою 38,1 %, олія — 23,4 %, олійні культури — 10,5 %.

У 2018 р. українські фермери отримали рекордний за всю історію спостережень урожай зерна — 70,1 млн т, а протягом січня-вересня минулого року за кордон було продано 11,2 млн т пшениці (2,0 млрд дол.), 13,7 млн т кукурудза (на 2,3 млрд дол.), 2,5 млн т ячменю (на 0,5 млрд дол.). За даними Державної служби статистики, у січні-жовтні Єгипет (589,5 млн дол.), Саудівська Аравія (397,6 млн дол.), Іран (221,9 млн дол.) та інша наша продукція були придбані з Близького Сходу та Африки. найменше — ОАЕ, Ірак та Кувейт.

А за даними каталогу AEQUO, Credit Agricole та Baker Tilly, загальний прибуток від експорту ячменю за 2017–2018 маркетинговий рік склав 641 млн дол. У топ-5 країн-імпортерів українського ячменю входить Близький Схід та Єгипет.

Основні імпортери української сільськогосподарської продукції (млн дол. США) за даними каталогу AEQUO, Credit Agricole та Baker Tilly.

Тваринництво

- Єгипет 84.3
- Ірак 63,8
- ОАЕ 53.6
- Туреччина 139,6

Разом: 1,1 млрд дол.

Рослинництво

- Єгипет 994
- Туреччина 577
- Іран 365

Разом: 9,2 млрд дол.

Однією із значущих подій 2018 р. у галузі експорту продукції тваринництва стала координація ветеринарних сертифікатів для експорту м'яса птиці з України до Тунісу. Також у листопаді 2018 р. Міністерство екології, водних ресурсів та сільського господарства Саудівської Аравії скасувало заборону на ввезення з України живої та дрібної рогатої худоби для забою та розведення.

Напрямки експорту ячменю з України у 2017/18 (млн дол. США)

- Саудівська Аравія 264
- Лівія 43
- Туреччина 25
- Ізраїль 21
- Алжир 16
- інші 273

Загалом у 2018 р. Україна погодила ветеринарні сертифікати на експорт м'яса птиці та продуктів з нього до Гани та Марокко. Українські виробники активно експортували м'ясо птиці та субпродукти — лише \$ 471,9 млн, а частка м'яса птиці в структурі експорту перевищила 83 %. Найбільшими імпортерами м'яса та їстівних субпродуктів на Близькому Сході були Саудівська Аравія (39,5 млн дол.), Ірак (39,2 млн дол.) та ОАЕ (15,8 млн дол.).

Перше місце серед експортних позицій посіло тваринне масло, яке було експортовано на загальну суму 92,4 млн дол. Друге місце посідало згущене молоко (43,7 млн дол.), третє — казеїн (30,6 млн дол.). Найбільшими покупцями українського вершкового масла були Марокко (21,2 млн дол.) та Туреччина (13,2 млн дол.). Найбільшим імпортером сирів усіх видів та кисломолочного сиру з України був Єгипет (2,6 млн дол.), поряд з Казахстаном (9,02 млн дол.) та Молдова (5,2 млн дол.). Ірак (238,6 млн дол.) та Іран (близько 111 млн дол.) імпортували більше тварин та рослинних жирів та олій з Близького Сходу. Крім того, в 2018 р. Україна збільшила експорт яєць, і в першому півріччі пропозиція цієї продукції принесла \$ 40 млн., що на 43 % більше, ніж за аналогічний період 2018 р. — \$ 27,9 млн. Лідерами у закупівлі яєць є ОАЕ — 15,6 млн дол., або 39 %, за ними слідують Ірак (7,3 млн дол.) та Катар (3,8 млн дол.). Десятка країн-експортерів купує 95 % яєць, що продаються в Україну, з них шість країн — Близький Схід та Африка.

Країни Перської затоки також зацікавлені в українському меді та молочних продуктах. Протягом січня-серпня 2018 р. українські виробники збільшили експорт продукції цієї категорії на \$ 17,8 млн порівняно з аналогічним періодом 2017 р. у категоріях “Молоко та молочні продукти” та “Мед” найбільшим імпортером були Об'єднані Арабські Емірати, які придбали ці товари за

32 мільйони доларів, за ними йдуть Туреччина (19 млн дол.), Саудівська Аравія (12,9 млн дол.) та Катар (10,7 млн дол.).

Найбільшим імпортером послуг у галузі телекомунікацій, комп'ютерних та інформаційних послуг у січні-жовтні минулого року на Близькому Сході та в Африці, за даними Державної служби статистики, був Ізраїль, який приніс Україні 72,9 млн дол. прибутку. Офіс сприяння експорту у дослідженні “Можливості торгівлі в Ізраїлі для українських компаній в ІТ-секторі” зазначає, що Ізраїль є дуже активним та зростаючим ІТ-ринком, до якого залучаються багато іноземних та місцевих компаній. Поки багато міжнародних гігантів заповнюють сегмент програмного забезпечення, існує також багато можливостей для інших компаній вийти на ринок і зіграти ключові ролі. Тим часом аутсорсинг ІТ-послуг став популярною практикою ізраїльських компаній щодо зменшення витрат та підвищення ефективності, відкриває додаткові перспективи для нових постачальників послуг.

ОАЕ (5,6 млн дол.) та Туреччина (3,4 млн дол.) посідають друге та третє місця за експортом ІТ-послуг. Серед африканських країн Україна була привабливою для Республіки Сейшельські Острови, яка замовила ІТ-послуги на 3,3 мільйона доларів. Далі йдуть Йорданія (1,6 млн дол.), Саудівська Аравія (636 тис. Доларів), Південна Африка (256,1 тис. дол.) та Нігерія (110,6 тис. дол.).

Основними експортними ринками української металопродукції протягом січня-вересня 2018 р., за даними Держаінформ, були країни Європейського Союзу (32,9 %), Африки (17,4 %) та Близького Сходу (11,1 %).

Серед чорних металів та виробів з Близького Сходу та Африки Туреччина (1,13 млрд дол.), Єгипет (545,3 млн дол.) та Алжир (256,7 млн дол.) імпортували більше чорних металів та виробів з них. ОАЕ посіли 4 місце серед українських імпортерів чорних металів (176,2 дол. США). Ліван (151,0 млн дол.), Саудівська Аравія (95,4 млн дол.) та Йорданія (55,3 млн дол.) купують дещо менше. Однак лише за структурою турецького імпорту Україна посідає друге місце серед усіх країн-експортерів заліза та сталі, випереджаючи США та Великобританію. Але якщо в 2017 р. Україна експортувала до Туреччини 1,18 млрд дол., то в 2018 р. обсяг поставок зменшився на 50,5 млн дол., і за весь рік Україна отримала від них прибуток у розмірі 1,13 млрд дол. [3].

Ще однією пріоритетною категорією для металургії є експорт чавуну. За даними Державної служби статистики, за три квартали 2018 р. Україна експортувала чавуну в натуральному вираженні майже на 40 % більше, ніж за той самий період 2017 р., і знову Туреччина посідає 3 місце з часткою 11 % серед країн, які купували чавун минулого року. Згідно зі статистичними даними Trade Nosis, Туреччина імпортувала українського чавуну на суму 108,3 млн дол.

США, що на 45,6 млн дол. більше, ніж у 2018 р. Україна знову знаходиться на другому місці серед країн-експортерів заліза для Туреччини.

Також у Топ-10 основних видів продукції, що імпортується Туреччиною з України, найбільший обсяг забезпечують напівфабрикати з вуглецевої сталі, динаміка імпорту яких показала позитивне значення у 2018 р. Україна експортувала товарів цієї категорії на 9,9 млн дол., що на 4,1 млн дол. більше, ніж у минулому році.

Основним напрямком експорту сталевих напівфабрикатів у січні-вересні 2019 р. була Італія (33,3 % від загальноукраїнського експорту цієї продукції), на другому місці Єгипет (17,8 %), на третьому — Туреччина (16,8 %).

На презентації основи концепції Стратегії розвитку хімічної промисловості України на 2030 р. президент Спілки хіміків України Олексій Голубов висловив думку, що хімічна промисловість насправді деградує в Україні: Таким чином, частка хімічної продукції в загальному експорті України у 2012–2017 рр. зменшилася з 6,2 % до 4,7 %, а в 2018 р. він становив 3,9 %. Це колосальне падіння.

Ця тенденція підтверджується даними Trade Nosis щодо імпорту турецької хімічної продукції. Наприклад, в 2017 р. Україна експортувала вапна, цементу, солі на 30,4 млн дол., у 2018 р. — на 23,9 млн дол. У 2017 р. ми експортували руди, шлаку та золи на 131,9 млн дол., у 2018 — на 78,9 млн дол.

Ще гірша тенденція спостерігається в торгівлі з Ізраїлем, з яким Україна щорічно постачала аміак: у 2015 р. — на 18,4 млн дол., у 2016 р. — на 5,1 млн дол., у 2017 р. — на 2,3 млн дол. У 2018 р. провідні позиції у поставках цієї продукції до Ізраїлю посіли Туреччина, Єгипет та США.

Для цього регіону пріоритетом є імпорт мінерального палива, пластмас, органічних хімікатів, фармацевтичних препаратів.

28 березня 2019 р. завершився найбільший торговий форум в ОАЕ. У ньому взяли участь понад 40 українських постачальників фруктів, ягід, овочів, горіхів, меду, соків, соусів та кондитерських виробів, а також близько 80 компаній-покупців з Близького Сходу. За словами представників EastFruit, які брали участь у форумі, Україна стала головним ньюзмейкером сезону.

За результатами форуму, імпортери відзначили, що українське яблуко на ринку ОАЕ завдяки своїм смакам високо цінується, поряд з яблуками з Франції та Італії, і значно перевершує Польщу. Водночас українські постачальники готові запропонувати дуже привабливі ціни на свою продукцію, порівняно з більшістю інших країн, що забезпечує такий високий попит на українську продукцію.

Однак імпортери з ОАЕ скаржаться на непрофесіоналізм українських торговців. Часто вони постачають продукцію, яка не відповідає заявленим

параметрам за кольором, калібром, якістю, а іноді навіть сортом. Також у цьому сезоні було кілька випадків доставки неякісної продукції, яка, в деяких випадках, була пов'язана з несправністю контейнера з вини транспортної компанії, а в деяких — помилками торговців при роботі з завантаженням в контейнер. Тому українські садівники все частіше продають свою продукцію безпосередньо, без допомоги посередників-експортерів.

За даними аналітиків EastFruit, в сезоні 2018–2019 Україна експортувала до ОАЕ до 4000 т яблук. Також дуже значні обсяги українських яблук будуть експортовані до Саудівської Аравії, Іраку, Лівії та інших арабських країн.

У липні-грудні 2019–2020 рр. Україна експортувала на Близький Схід загалом 6,3 млн т основних круп (пшениця, ячмінь, кукурудза). Про це свідчить аналіз ІА “АПК-Інформ”.

Цей обсяг становив майже 21 % від загального експорту з України за звітний період (30,5 млн т). Крім того, цей показник на 70 % перевищує обсяги поставок на Близький Схід за той же період минулого сезону (3,7 млн т).

За результатами першої половини поточного маркетингового року (MR) пшениця є домінуючою культурою у поставках на Близький Схід. Так, з липня по грудень 2019–2020 рр. у цьому напрямку було експортовано близько 2,6 млн т української пшениці, що становить 17 % від загального експорту зерна з України (15 млн т). За той же період у 2018–2019 рр. у напрямку Близького Сходу було експортовано всього 928 тис. т української пшениці, що становило менше 9 % від загального експорту зерна (10,4 млн т). Ключовими країнами-імпортерами регіону в поточному році були Туреччина, яка імпортувала 997,6 тис. т зерна, Ємен — 625,9 тис. т та Ізраїль — 328,4 тис. т. Ці країни закупили загалом 76 % усіх відвантажених на Близький Схід.

Східний обсяг пшениці українського походження

На другій позиції у структурі поставок українського зерна на Близький Схід у цьому сезоні — ячмінь. За підсумками шести місяців 2019–2020 рр. до країн цього регіону було відвантажено трохи більше 2 млн. т українського ячменю, що становило 54 % від загального експорту українського зерна за цей період (3,7 млн т). За той же період сезону 2018–2019 рр. з цього напрямку з України було вивезено 2,3 млн т ячменю, що становило понад 74 % від загального експорту зерна (3,1 млн т). Таким чином, у поточному році частка українського ячменю на Близькому Сході значно зменшилась. Причиною цього стало значне скорочення закупівель ячменю основним імпортером — Саудівською Аравією (з 2,2 млн т ячменю минулого сезону, 922,6 тис. т у липні-грудні 2019–

2020). Водночас за звітний період поточного року Україна збільшила поставки ячменю до Туреччини (318,9 тис. т проти 15,5 тис. т у попередньому сезоні) та Ірану (до 296,3 тис. т).

Для української кукурудзи, як і для пшениці, спостерігається тенденція до збільшення поставок на Близький Схід. Так, за перші три місяці поточного сезону загалом з України було відвантажено 1,3 млн т кукурудзи, або 13 % від загального експорту зерна (у 2018/19 МР — 5 %, або 396 тис. т). До ТОП-3 імпортерів у поточній ЗМ входить Туреччина, на частку якої припадає 43 % (або 541,1 тис. т у натуральному вираженні) загального обсягу поставок кукурудзи з України в регіон, Ізраїлю — 27 % (336,6 тис. т) та Ірану — 19 % (236,6 тис. т).

На початку 2020 року напруженість у регіоні в першу чергу загрожує поставкам українського зерна в Іран та інші країни Перської затоки. У той же час в поточному році Іран активно імпортував українське зерно, закупивши з початку сезону понад 0,5 млн. т ячменю та кукурудзи, тоді як за той же період попереднього сезону поставки в цю країну не здійснювались назовні

За оцінками USDA, імпорт ячменю в Іран у 2019–2020 рр. може досягти 3,2 млн т, а кукурудзи — 10 млн т. Таким чином, країна залишається досить великим, але ризикованим ринком збуту. Частка інших країн Перської затоки у постачанні українського зерна в поточному сезоні також суттєво зросла. Так, у липні-грудні 2019–2020 рр. у країнах Перської затоки, за винятком Ірану, було загалом доставлено близько 470 тис. т основних зернових з України (7 % від загального експорту на Близький Схід за цей період), тоді як за той самий період минулого сезону обсяг поставок досяг лише 101 тис. т (3 %) [4].

Що стосується ключових країн-імпортерів української пшениці на Близькому Сході, то, за підрахунками USDA, в 2019–2020 рр. імпорт пшениці до Туреччини може досягти 7,2 млн т, до Ємену — 3,6 млн т, а до Ізраїлю — 1,9 млн т, з яких 14 %, 17 % та 18 % відповідно поставляються з України. Імпорт кукурудзи до Туреччини прогнозується на рівні 2,6 млн т, з яких близько 21 % вже забезпечена Україною. Закупівля кукурудзи Ізраїлю оцінюється у 2 мільйони т, з яких 17 % вже покрито українським зерном.

Таким чином, Близький Схід залишається ключовим ринком для експорту українського зерна, але активність поставок у другій половині сезону може знизитися як через сезонне зниження поставок ячменю, так і через військову напруженість у регіоні.

Список використаної літератури

1. Деловой центр Украина-Ближний Восток / http://ume.kiev.ua/index-1_2.php?id=29
2. Салах Гасим. Украина — Страны Ближнего Востока: сотрудничество, приоритеты, проблемы, перспективы. — Х. : Крок, 2002. — 80 с.
3. Міністерство закордонних справ України. Близький Схід та Африка / <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobitnictvo/blizkij-shid-ta-afrika>
4. Світовий ринок ячменю / <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1503945>

References

1. Business center Ukraine-Middle East / http://ume.kiev.ua/index-1_2.php?id=29 [in Ukrainian]
2. Salah Gasim. Ukraine. (2002). Middle East: cooperation, priorities, problems, prospects. — H. : Krok, 2002. — 80 p. [in Russian]
3. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Middle East and Africa / <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobitnictvo/blizkij-shid-ta-afrika> [in Ukrainian]
4. World barley market / <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1503945> [in Ukrainian]

АНОТАЦІЯ

Розвиток взаємних торгово-економічних відносин між Близьким Сходом і Україною, актуальна проблема міжнародної діяльності нашої держави. Розвиток україно-близькосхідних відносин в повному обсязі, в тому числі, в сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, з метою знаходження оптимальних шляхів розвитку зовнішніх зв'язків із зовнішньою політикою держави в цілому.

Україна, яка володіє рядом товарів і послуг, що користуються попитом на світовому ринку, також потребує розширення географії своїх торгових партнерів. У цьому інтереси країн Близького Сходу і України співпадають. Тому розвиток взаємних торгово-економічних відносин між Близьким Сходом і Україною є актуальною проблемою міжнародної діяльності нашої держави.

Ключові слова: Україна, Близький Схід, зовнішня політика України

ANNOTATION

Development of mutual trade and economic relations between the Middle East and Ukraine, an urgent problem of international activity of our state. Development of Ukrainian-close relations in full, at the same time, in the field of foreign policy and foreign economic activity, due to finding optimal ways to develop foreign relations with the foreign political state as a whole.

Ukraine, which sells goods and services surveyed on the world market, also needs to expand the geographical data of its trading partners. In this interest, the Middle East

and Ukraine are cooperating. Therefore, the development of mutual trade and economic relations between the Middle East and Ukraine is an urgent problem of international activity of our state.

Key words: *Ukraine, Middle East, foreign policy of Ukraine*

Інформація про авторів:

Білан Сергій Олексійович,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук Національного університету
біоресурсів та природокористування України

Ждамарова Анна Володимирівна,

аспірантка кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук Національного університету
біоресурсів та природокористування України

Information about author:

Bilan Serhii Oleksiiovych,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of Department of International Relations
and Social Sciences of the National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0256-2499>

Zhdamarova Anna Volodymyrivna,

graduate student of the department of International Relations and Social Sciences of
the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3118-1735>

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

Варгатюк С.В.

З літа 1918 року на території РСФРР почалося формування групи військ Курського напрямку. З осені того ж року на українській території з диверсійною метою активізувалася діяльність підготовлених у Росії партизанських загонів, а з 1 листопада 1918 року наступ в Україну повело регулярне радянське військо.

Перші бої Червоної армії на українській землі не були успішними, бо голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. П'ятаков 23 листопада 1918 року звернувся до Й. Сталіна з таким проханням: “Скажіть Вацетису: нехай дає військо, зброю, спорядження, в іншому випадку катастрофа неминуча [3, с. 151]”.

Радянський наступ для членів Директорії та уряду УНР був повною несподіванкою. Це видно з того, що через тиждень після початку боїв голова Директорії В. Винниченко записав у свій щоденник, що “більшовики на півночі поводяться дивно — підозріло [1, с. 156]”. На початку грудня 1918 року Червона армія перейшла у загальний наступ, В. Винниченко, С. Петлюра й наближені до них кола вважали, що це підступні дії гетьманців, “які навмисне провокували між нами ворожнечу, навмисне старались настроїти українську демократію проти руських комуністів [1, с. 157]”.

Коли ж Червона армія з боями почала наближатися до Харкова й Чернігова, голова Ради Народних Міністрів та міністр закордонних справ Директорії УНР в одній особі В. Чеховський вислав телеграфом у Москву ноту, датовану 31 грудня 1918 року, в якій стверджувалося, що війська Радянської Росії перейшли з боєм кордони України та посуваються у глибину української території. Нота протестувала проти таких дій і вимагала відведення частин Червоної армії на територію Росії [2, арк. 14].

Раднарком Росії надіслав відповідь на ноту уряду України, коли Червона армія перейшла у наступ на Полтаву-Катеринослав та на Київ-Чернігів. Так, у телеграмі народного комісара закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна зазначалося, що Червона армія наступу на Україну не веде і навіть не зосереджена на її кордонах. Военні дії на території УНР Г. Чичерин приписував внутрішній боротьбі між Директорією та Тимчасовим робітничо-селянським

урядом України. Він звинувачував Директорію УНР в придушенні народних мас України, які прагнули до встановлення влади рад. Народний комісар не виключав продовження боротьби за Радянську владу на випадок незмінності насильницької політики Директорії щодо українського народу [2, арк. 6].

9 січня 1919 року Директорія за підписами всіх своїх членів і прем'єра В. Чеховського вислала до Москви телеграму з відповіддю на ноту Г. Чичеріна. Мета Раднаркому, зазначалося в телеграмі, захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією. Директорія УНР пропонувала урядові РСФРР відповісти на такі питання: чи згоден Раднарком припинити наступ Червоної армії; якщо відповідь буде ствердна, то чи візьме він зобов'язання негайно відкликати свої війська з української території. Зі свого боку Директорія, при виконанні Раднаркомом таких умов, була готова приступити до проведення мирних переговорів і товарообміну. Директорія попереджала в ноті, що уникнення відповіді чи відмова радянського уряду дати відповідь на поставлені питання протягом 48 годин вважатимуться декларацією війни з боку РСФРР [4, с. 131].

У відповіді на українську ноту Г. Чичерін підтвердив свою попередню заяву, що серед частин, які ведуть наступ на армію УНР, російських радянських військ немає. Давши оцінку громадянській війні на Україні, Г. Чичерин визначив її причиною боротьбу між робітництвом і бідним селянством, з одного боку, й українською буржуазією, з іншого. В кінці ноти Г. Чичерин пропонував українським делегатам прибути на перемовини до Москви.

У таких обставинах Директорія вирішила послати до Москви офіційну делегацію для переговорів з представниками радянського уряду. На чолі дипломатичної місії став незалежний соціал-демократ Семен Мазуренко. Боротьбист М. Полоз зайняв посаду заступника голови, а секретарем був визначений український есер Ю. Ярослав.

Дипломатична місія Директорії УНР мала завдання свого уряду на переговорах у Москві з представниками Раднаркому Росії домогтися припинення радянського наступу на території України. Досягнення такої мети було конче необхідним для Директорії УНР. Та обставина, що Україна без жодної підтримки ззовні мусила вести оборонну війну водночас проти Радянської Росії і Польщі, а на додаток і проти білої армії генерала А. Денікіна, була одною з причин невдалої політики захисту самостійності України.

Встановлення добросусідських відносин з РСФРР, відновлення консульської служби, активні економічні зв'язки — це був той мінімум, якого Директорія УНР сподівалася досягти на переговорах у Москві. В інструкції міністерства закордонних справ УНР голові дипломатичної місії С. Мазуренку

зазначалося, що він має право всюди, де це буде необхідним, виступати від імені українського проводу, укладати і підписувати прелімінарні умови, які повинні, бути передані на затвердження Радою Народних Міністрів УНР, робити письмово й усно заяви будь-якого змісту, брати участь у всіх можливих засіданнях й нарадах. Голова місії мав дуже широкі повноваження. Не кожному дипломатові надавався такий карт-бланш: “Всьому, що робить С. Мазуренко в рамках інструкції, Директорія та уряд УНР будуть вірити і не будуть противитись [2, арк. 6]”.

До складу радянської делегації увійшли такі визначні представники ЦК РКП/б/ та уряду РСФРР, як Д. Мануїльський, В. Менжинський, Г. Чичерін, Л. Красін, М. Карахан. Це свідчило про те, що Раднарком Росії серйозно підходив до переговорів з українською місією. Складалася враження, що він мав бажання знайти шлях мирного порозуміння. “Радянський уряд ставиться до нас з увагою,- повідомляв телеграмою С. Мазуренко у Київ, — проводимо попередні переговори. Обопільне бажання зберегти добросусідські відносини й налагодити товарообмін” [3, арк. 3].

Але радянська сторона не прийняла пропозицію української делегації щодо припинення воєнних дій між двома країнами. Згідно з текстом нот Г. Чичеріна представники Раднаркому наполегливо переконували українську сторону, що уряд РСФРР не втручається у внутрішні справи України. “Нам офіційно заявлено, — зазначалося в телеграмі С. Мазуренка до державного центру України, — про повне невтручання РСФРР у внутрішню війну на Україні з усіма наслідками, що виходять з цього [5, с. 113–114]”. У той же час радянська сторона не приховувала своїх симпатій до виступів українських повстанських загонів проти Директорії.

Під виглядом повстанських загонів проти військ УНР воювала Українська радянська армія, кістяк якої становила перша і друга повстанські дивізії, утворені з партизанських загонів. Ще влітку 1918 року проти німецької окупаційної армії повстали селяни Звенигородського та Таращанського повітів. Після жорстоких боїв з німецьким військом повстанці вийшли у “нейтральну зону” на кордоні з РСФРР.

Тут їхні розрізнені загоны були перетворені на так звані першу і другу українські повстанські дивізії, які пізніше і стали основою Української радянської армії. Навчання та озброєння новоствореного війська здійснювалося за рахунок ресурсів і під безпосереднім керівництвом воєнного відомства Радянської Росії.

За короткий час стратегічна ситуація в північних районах України кардинально змінилася на користь радянських військ. Причина полягала не стільки

у наступі частин Червоної армії, скільки в розкладі військ самої Директорії. Сам В. Винниченко вважав, що “не російський совітський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території... Совітський уряд... воював, він і війська свої для того посилав. Але цих військ було надзвичайно мало й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними[1, с. 156-157]”. Голова Директорії УНР був недалекий від істини. Під кінець грудня 1918 року група військ Курського напрямку нараховувала 21 615 бійців. У військах Лівобережного фронту армії УНР було 49 444 вояків. Поразка ж військ Директорії пояснюється значною мірою тим, що “боротьбисти” та “незалежники” загітували перейти на бік Червоної армії загони отамана Григорьєва 15 000 бійців, групу отамана Хименка 10 000 вояків, обидві Дніпровські дивізії 12 000 чоловік і значну частину Чорноморського коша. Таким чином Директорія була позбавлена значної частини своїх оборонців.

Скрутне становище спонукало українських дипломатів на переговорах у Москві погодитися на пропозицію радянської сторони щодо посередництва Раднаркому в досягненні миру між Директорією та представниками повстанського руху за умови легалізації діяльності КП/б/У на території УНР [3, арк. 3] Ця теза була чільною у проекті угоди, запропонованому членами української делегації радянській стороні. В ньому зазначалося, що уряд УНР буде дотримуватися політики нейтралітету та недопущення будь-яких військ на територію України. Пропонувалося відновити консульську службу та товарообмін між двома країнами.

Остання теза проекту свідчила, що головною метою української зовнішньої політики було досягнення миру з Радянською Росією. Згідно з урядовою інструкцією українська делегація пішла на компроміси та поступки. Щодо легальної діяльності КП/б/У на території УНР, то, як уже згадувалося, прем'єр В. Чеховський напередодні відправки місії до Москви пропонував запросити представників Тимчасового робітничо-селянського уряду України до участі в Раді Народних Міністрів УНР. Таким чином, українська делегація діяла на переговорах у межах повноважень українського уряду.

Але проект угоди в українській редакції не влаштував делегацію Раднаркому, навіть у такому не вигідному для УНР вигляді. Зі свого боку радянська сторона запропонувала проект угоди, — який складався з трьох пунктів: 1) Директорія й Раднарком укладають пакт про спільну воєнну боротьбу проти антантського десанту, загонів П. Краснова та військ А. Денікіна; 2) для досягнення добросусідських відносин між двома країнами,

відновлення консульської служби та товарообміну Директорія дає згоду на те, щоб долю влади в Україні, вирішив з'їзд рад; 3) члени української делегації порушують клопотання перед урядом УНР про звільнення конотопських комуністів, арештованих старшинами української армії. В іншому випадку уряд РСФРР погрожував піддати репресіям усіх українців, що перебували на території Радянської Росії.

Щодо пункту першого проекту угоди, то радянська делегація вважала, що сторони можуть прийти до згоди в питаннях спільної міжнародної політики, яка б ґрунтувалася на воєнному союзі РСФРР та УНР у боротьбі з Антантою, армією А. Денікіна та загонами П. Краснова. Представники Раднаркому вказували також на загрозу для Росії та України з заходу. Об'єднані армії мали розгромити польські війська й покласти край зазіханням Румунії на Бесарабію. “Для нас, однак, — заявив Д. Мануїльський, — справа не в приєднанні Бесарабії до України або Радянської Росії, а у спільній боротьбі проти спільного ворога [4, арк. 7]”.

До літа 1919 року Радянська Росія ще не мала сильної регулярної армії. Зрозуміло, що для ведення широкомасштабних бойових операцій Раднаркомові був потрібен воєнний союз. За умов його укладення Червона армія без жодного пострілу могла окупувати УНР. Інакше була б неможливою спільна боротьба з антантським десантом на чорноморському побережжі та проти військ Краснова й Денікіна на Дону і Кубані. Союз також давав змогу Червоній армії прорватися через Румунію до Угорщини для допомоги радянському урядові Б. Куна.

Практика воєнних союзів використовувалася Раднаркомом зі знанням справи. Так, франко-грецький десант був вибитий з Херсону, Миколаєва та Одеси саме загонами отамана М. Григорієва. Військові формування Н. Махна також грали важливу роль у бойових діях Радянської Росії. Тимчасові військово-політичні спілки з учорашніми противниками зберігали людські й матеріальні ресурси РСФРР. Союзники ж, після виконання своїх зобов'язань, виснажені в боях й мало боєздатні, знищувалися полками ВЧК. Така поведінка уважно аналізувалася керівництвом УНР поряд з іншими чинниками, а тому воно не поспішало прийняти умови радянської сторони.

Єдине, на що погодилися українські дипломати, — це дотримуватися нейтралітету щодо таких сил, як Краснов і Денікін. Цей нейтралітет був надзвичайно обмежений і локальний. Він не торкався районів, які були окуповані інтервентами і де відбувалося формування білогвардійських військ. Змушена визнати, що дії російської Добрармії становлять небезпеку для українського народу, місія Директорії УНР водно час запевняла, що іноземні окупанти на Україні нікому не загрожують. “Теперішня політика повного невтручання Антанти

в наші справи, — заявляв голова української делегації С. Мазуренко, — поставить нас у дуже складне становище перед усім світом, коли ми проголосимо їй війну. Адже дивним здається, коли Антанта заявляє, що вона не має наміру втручатися в будь-які наші внутрішні справи, а ми раптом проголошуємо їй війну... Ця справа зовсім безнадійна. Ця ваша пропозиція в нашому уряді відгуку не знайде [5, арк.7]”.

Радянська сторона погодилася на не оголошення війни Антанті з боку Директорії. Справу влади в Україні мав вирішити з'їзд рад. Така вимога стояла у пункті другому проекту угоди. “Нас зовсім не цікавить розширення території, а тільки форма влади”, — запевняв голова делегації Раднаркому Д. Мануїльський. Ця заява була просто дипломатичним кроком. Курс на світову революцію, під гаслом якої відбувся жовтневий переворот, не перешкоджав більшовикам прагнути до встановлення радянського ладу в межах кордонів колишньої Російської імперії. “Збирання” втрачених під час світової і громадянської воєн імперських земель навколо єдиного центру Раднарком розглядав як першочергове завдання.

Аргументи української сторони зводилися до того, що форма влади в Україні виробляється Трудовим Конгресом. Не може йтися і про диктатуру пролетаріату, бо УНР є державою аграрною, а невеликий відсоток робітників складається, головним чином, з емігрантських елементів. “Встановлення влади диктатури пролетаріату, — заявив голова делегації УНР.- загрожувало б самогубством для незалежної України” [6, арк. 3].

Радянська влада влаштовувала Раднарком в одній єдиній формі “диктатури пролетаріату”, коли делегатам від робітничого класу в Радах надавалися штучні переваги порівняно з представниками чисельно переважаючого селянства. Обрана Директорією форма виборів до Трудового Конгресу ніколи б не давала переваги більшовикам, а тому зовсім їх не цікавила.

Українська сторона відмовилася виконати й пункт третій проекту угоди, де йшлося про вирішення долі конотопських комуністів. Не вплинула й погроза піддати репресіям з боку радянського уряду всіх українців, що перебували у той час на території РСФРР. Слід зауважити, що під час червоного терору репресії не обминули й українських громадян. Як повідомляв український консул з Москви, згідно зробленим заявам в список консульством внесено “363 арештованих українських громадян..., з числа 363 консульством визволено 60, 20 було розстріляно [2, арк. 14]”.

На переговорному процесі з місією Директорії УНР делегація РСФРР нічим не ризикувала. Якщо б не вдалося втягти українських дипломатів у полеміку щодо укладання воєнного союзу, то слід було дотримуватися тактики

зволікання переговорів з тим, щоб за цей час Червона армія встигла здобути якомога більше українських міст та сіл.

Ця тактика підтверджується фактом, що паралельно з переговорним процесом у Москві тривав і наступ Червоної армії на Україну. Зупинившись на короткий час у Харкові для переформування, радянські війська незабаром поновили наступ. Тому 15 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР офіційно оголосила Радянській Росії війну.

На переговорах у Москві делегація продовжувала наполягати на спільних військових діях проти П. Краснова та А. Денікіна. Отаман П. Краснов дійсно претендував на значну частину Донбасу. Очевидно, цей факт спонукав українську сторону погодитися на укладання угоди про спільні бойові дії проти нього за умов, що радянсько-український союз буде таємний. Директорія УНР у зовнішній політиці офіційно дотримувалася нейтралітету. Тому українська сторона порушила перед представниками.

Раднаркому питання про форму нейтралітету України на випадок укладання угоди про військовий союз між двома країнами. З ініціативи урядової делегації РСФРР виробленням концепції нейтральності зовнішньої політики України зайнялися фахівці з міжнародного права. Щоб остаточно заспокоїти українських дипломатів, які погодилися зі сценарієм переговорного процесу, що їм нав'язували, радянська сторона нагадала приклад Литовської та Білоруської республік, які, ґрунтуючись на нейтральності у зовнішній політиці, пішли на військовий союз між собою. “Антанта, — запевняв голова радянської делегації, — дуже рахується з цим, тому Україна від подібної тактики лише виграє [7, арк. 4]”.

Розуміючи важливість військового союзу з РСФРР, українська сторона намагалася зв'язатися з урядом УНР для консультацій. На цей час у Києві проходив Трудовий Конгрес, який мав виробити остаточну концепцію зовнішньої політики. Тому інформація з Державного центру українській делегації була вкрай необхідна. Але всі спроби зв'язатися з Києвом були марні. Відсутність зв'язку з Директорією давала можливість радянській стороні взяти ініціативу до своїх рук і вести переговори в необхідному для неї руслі. Це їй цілком вдалося зробити. Адже головне питання, заради якого українська місія прибула до Москви — припинення радянського наступу на Україну, — ніхто на переговорному процесі вже не порушував.

Пропозиція української сторони щодо таємності військового союзу була відкинута представниками урядової делегації РСФРР. На думку Д. Мануїльського, “Директорія повинна заявити перед лицем усього світу, що вона разом з Радянською Росією не допустить втручання сторонніх, третіх сил у свої справи. Цей акт, акт такої угоди, безсумнівно зробить вплив на союзників...

Отже, нам, безсумнівно, краще виступити з відкритою політикою”. 18 Головною ж умовою укладання воєнного союзу між РСФРР та УНР, вважала радянська сторона, повинна бути відсутність реакційних класів та скликання з’їзду рад для вирішення питання влади в Україні.

ЦК РКП/б/ спробував втрутитися у стосунки Директорії та уряду Радянської України. Справа в тому, що 1 лютого 1919 року до Москви прибули представники ЦК КП/б/У та Раднаркому України для переговорів з місією С. Мазуренка за посередництвом уряду РСФРР.

Керівник делегації Радянської України Г. П’ятаков відмовився вести переговори з місією Директорії. За його поясненням, українські ліві есери на місцях об’єднуються з комуністами, передові частини Української радянської армії ведуть бої вже під Києвом, тому існування УНР — це справа часу. Крім того, діалог делегації Раднаркому України з місією Директорії, на думку Г. П’ятакова, міг негативно вплинути на переможний наступ “українських робітників та селян проти зрадницької буржуазної Директорії [8, арк. 9]”.

Тут Д. Мануїльський або помилявся, або ж дезінформував. У своїй автобіографії Х. Раковський зазначав, що з Москви був викликаний ЦК КП/б/У, щоб зайняти посаду голови Тимчасового революційного робітничо-селянського уряду України.

Інформація про українських есерів надійшла Г. П’ятакову телеграмою від заступника Г. Чичерина М. Карахана, який у Москві мав розмову з представником української делегації лівим есером М. Полозом. Останній повідомив, що, “УПСР перебуває в становищі повстання проти Директорії, діє разом з комуністами, що українські есери поділяють ідею комунізму і стоять за радянську владу [9, арк. 9]”.

Після розколу, який стався на ІУ з’їзді. УПСР у травні 1918 року, права частина партії виступила за легальну опозиційну діяльність з метою демократизації та українізації гетьманського режиму. Ліві есери пропонували піти у підпілля і готувати збройне повстання.

Незначною більшістю голосів було прийнято резолюцію правих, але на виборах перемогли ліві. Під час же проведення переговорів у Москві між дипломатичною місією УНР та делегацією РСФРР лівий ЦК оголосив про розпуск УПСР і формування нової партії. У березні 1919 року ліві утворили партію комуністів-боротьбистів.

У програмному відношенні боротьбисти, прийнявши радянську платформу, стали найрадикальнішою українською партією. Боротьбистів, однак, слід вважати національною політичною організацією та провісниками націонал-комунізму в Україні. Проте з більшовиками вони на час переговорів у Москві ще не об’єднувались.

М. Полоз, хоча і перебував у складі, офіційної української делегації на переговорах з радянською стороною, мандату від Директорії не мав, а прибув до Москви тільки для інформації щодо ведення переговорного процесу. В діалозі ж з радянською делегацією, як свідчать протоколи переговорів, М. Полоз участі майже не брав. Слід думати, що українські ліві есери використали присутність свого однопартійця в офіційній дипломатичній місії для вузькопартійної мети щодо налагодження зв'язків з урядом РСФРР.

Пропозиція радянської сторони щодо впровадження принципу влади рад в Україні та встановлення спільного командування арміями РСФРР й УНР вже мало цікавила голову української делегації С. Мазуренка. Коли йому стало відомо, що Червона армія знаходиться біля Києва, він категорично заявив, що “зайняттям комуністами Києва та повторенням там “муравйовщини” вся наша праця повинна бути анульована і українська делегація повинна відмовитися від своїх повноважень. Без укладення попереднього мирного договору неможливо вести переговори про мир [10, арк. 8]”.

Обидві делегації погодилися на наступному засіданні опрацювати принципи, на яких Раднарком Росії зміг би взяти на себе роль посередника між двома українськими урядами.

Українські дипломати не віддавали собі звіту в тому, що їхня місія завдання свого уряду не виконала. Знаючи, що падіння Києва — це питання часу, а представники Раднаркому України не бажають вступати в переговори, вони звернулися до членів російської делегації за допомогою щодо примирення з урядом УСРР. Але ж Раднарком Росії від них очікував таких дій і саме до такої розв'язки вів.

Нарешті, сторони прийшли до такого порозуміння: Директорія УНР визнає принцип влади рад на Україні, а РСФРР забезпечує нейтралітет України з активним захистом від іноземних втручань. Встановлювалося перемир'я між двома урядами України на час мирних переговорів при посередництві Раднаркому Росії та проголошувалася спільна боротьба РСФРР та УНР проти контрреволюції.

Перед загрозою наступу Червоної армії уряд УНР був вимушений залишити Київ та перенести Державний центр до Вінниці. 6 лютого 1919 року Раднарком України надіслав Директорії ноту за підписом Х. Раковського, яка поділялася на дві окремі частини. Одна з них передавала зміст угоди, яку підписав у Москві С. Мазуренко. Харків наполягав на тому, що Директорія взагалі не домовляється про мир з Радянською Росією, а тільки приймає посередництво останньої в мирних переговорах з Раднаркомом України. Через ноту червоною ниткою проходила теза: угода С. Мазуренка формально визнавала, що Радянська Росія

взагалі не воює проти Директорії, що в Україні є тільки громадянська війна, яка ведеться між Раднаркомом України та Директорією УНР.

Другою частиною ноти була проблема визнання влади рад на Україні. В ній не говорилося про припинення дій повноважень Директорії і безумовне визнання влади рад на Україні. Йшлося лише про визнання влади рад як принципу, тобто, що питання вирішить з'їзд рад робітничих та селянських депутатів України. До того часу Директорія та уряд УНР залишаються на своїй території. У самій угоді був виразний і основний пункт про те, що на час переговорів на фронтах мало бути встановлене перемир'я. Цей пункт угоди нота Х. Раковського замовчувала.

На московських переговорах С. Мазуренко домігся визнання Директорії до відкриття з'їзду рад та перемир'я на фронтах до часу остаточного ратифікування угоди і на час переговорів. Але угода визнавала владу рад на лівому березі Дніпра. Це, в свою чергу, означало тільки одне — без збройного опору влада в Україні — мала незабаром легально перейти до КП/б/У і за таких умов перемога депутатів від цієї партії на III з'їзді рад України була гарантована.

Раднарком Росії передав повідомлення про угоду з місією УНР окремо від ноти Х. Раковського. Московська телеграма прийшла до Вінниці також 6 лютого 1919 року. В ній повідомлялося про посередництво Раднаркому Росії в справі досягнення миру між двома українськими урядами за умов визнання радянської влади на території УНР, боротьби Директорії з контрреволюцією та активною обороною проти військ Антанти, Краснова і Денікіна.

Зміст телеграми з нотами від Раднаркомів РСФРР та УСРР був для Директорії цілком ясний і не підлягав сумніву. Було зрозуміло, що УНР повинна визнати над собою владу рад в принципі, а на практиці — після рішення з'їзду рад України.

Газета "Правда" висловилася з цього приводу цілком однозначно: "Українська республіка, перш за все, повинна бути радянською республікою. Питання про самостійність менш важливе. Але кожна радянська республіка, природно, укладає з Радянською Росією союз. Армія в Українській Радянській Республіці повинна бути робітничо-селянською армією, а не армією дрібнобуржуазних синіх жупанів [2, с. 1]".

В урочистій промові на честь взяття Червоною армією Києва Х. Раковський відмітив: "Якщо Директорія визнає робітничо-селянський уряд., ми зможемо в цьому випадку забезпечити партіям, які стоять за Директорією, особисту недоторканість, свободу політичної діяльності [5, с. 113]". Іншими словами, пропонувалася повна капітуляція з гарантією від розстрілу.

РЕЗЮМЕ

Маючи боєздатну армію, Директорія УНР намагалася припинити радянський наступ шляхом переговорів про відновлення консульської служби й товарообміну між Україною та Радянською Росією. Для досягнення цієї мети українські дипломати були готові йти на компроміси і поступки, що є доказом мирного напрямку зовнішньої політики Директорії УНР.

Але позиція Раднаркому Росії на переговорах свідчила про те, що він не мав наміру встановлювати добрі стосунки з Директорією УНР. Представники радянської делегації не прийняли пропозицію українських дипломатів щодо припинення воєнних дій між двома країнами, зводячи проблему до полагодження стосунків між Директорією УНР та Раднаркомом України.

Радянська сторона запропонувала своє посередництво в переговорах між українськими урядами лише тоді, коли від Директорії під контроль Раднаркому УСРР відійшов лівий берег Дніпра, оскільки під час ведення переговорів у Москві радянський наступ на Україну тривав.

Підписавши пакт з представниками Раднаркому Росії, українська місія на чолі з С. Мазуренком погодилася на фактичну капітуляцію Директорії УНР перед Раднаркомом РСФРР та УСРР. Такої капітуляції український політичний провід з В. Винниченком на чолі не прийняв, бо мав за плечима значні матеріальні ресурси Правобережжя та цілком боєздатну армію. Московські переговори спонукали Директорію змінити курс зовнішньої політики і шукати підтримки та союзників на Заході.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 8.
2. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 6.
3. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 6.
4. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 7.
5. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 7.
6. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 3.
7. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 4.
8. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 9.
9. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 9.
10. ЦДАВО України. Ф.3696. Оп. 20. Спр. 11. Арк. 9.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1429. Оп. 2. Арк. 14.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.57. Оп. 7. Арк. 3.
4. Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Т. 2. С. 156–157.

5. “Правда”, від 04.02.1919, с. 1.
6. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. Летопись революции. М., 1924, № 4/9/, с. 151.
7. Рафес. М. Два года революции на Украине. М., 1920, с. 131.
8. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1962. Т. 4, с. 113–114.

АНОТАЦІЯ

Аналізується намагання очільниками Директорії УНР зупинити збройний наступ Червоної армії на Україну шляхом перемовин української дипломатичної місії з представниками Раднаркому Росії протягом січня 1919 року у Москві. Автор надає увагу розгляду запровадженої тактики українськими дипломатами, котрі щиро намагалися встановити взаємовигідні партнерські (торгівельні та консульські) відносини з доволі неспокійним північно-східним сусідом, але затягування переговорів господарями кремля призвело до захоплення Києва більшовицькою армією 5 лютого 1919 року.

Ключові слова: дипломатичні місія, перемовини, зовнішня політика, збройний наступ.

Інформація про автора:

Сергій Варгатюк,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Information about the author:

Serhii Varhatiuk,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of International Relations and Social Sciences

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ЛЮДИНА ЯК НЕОСЯЖНА ЗАГАДКА У СВІТЛІ ПЕРМАНЕНТНОГО ДИСКУРСУ МНОЖИНИ РОЗГАДОК

Калуга В.Ф.

ВСТУП

Ані провадження дійсно, на відміну від відносно, ефективної діяльності, ані набуття і підтримання дійсно, на відміну від відносно, стану внутрішнього задоволення принципово не можливі без знання того, чим є Людина, себто, насамперед, її природи, а також ким є конкретна людина, тобто, насамперед, її покликання, а також природи самого знання і разом з тим пізнання. Проте, набуття подібного знання в просторі інтерсуб'єктивного світу, де панує доведена сліпою вірою до статусу знання сукупність уявлень та вражень, виявляється, принципово не можливим. Як наслідок, жодна зі світоглядних парадигм, котрі, окрім іншого, виконують функцію контексту, принципово не містить безпосереднього знання, а є комбінацією логічно впорядкованих припущень і висновків, переважній більшості з яких, між іншим, досить часто бракує послідовності¹. Відтак, постає наріжне питання, як відрізнити, умовно кажучи, продуктивні інтерпретації ключових як і будь-яких інших питань від, щонайменше, непродуктивних?

Розділ 1. Людина як об'єкт пізнання та дослідницької цікавості

Очевидність зазначеної вище проблеми автоматично анулюється кожного разу, як тільки справа доходить до авторської інтерпретації, оскільки сам автор, природно, вважає саме свої міркування вираженими, продуктивними тощо. Тож має місце феномен егоїстичної сліпоти, дієвих засобів боротьби з яким на рівні мас на цей час не виявлено. Тому питання “пробудження” або ж звільнення свідомості від догматичних нашарувань носить винятково

¹ Послідовність з практичної точки зору є дещо явно відмінне від логічності. Поточна практика свідчить, що логіка, насамперед використовується в ролі механізму утвердження суб'єктивного, по-суті, принципово упередженого переконання як певного доконаного факту та/або об'єктивного знання, очевидність якого і виводиться та утверджується за посередництва маніпуляції логікою. Тоді як, послідовність передбачає безумовне дотримання неперервності причинно наслідкового порядку, коли ідея (думка) породжує відповідне формулювання (текст), а текст передбачає і тягне за собою відповідну дію, а не можливу варіацію формулювань та дій, як це допускає логіка, тим більше є типовою моделлю активності у поточному існуванні.

індивідуальний характер. І все ж чимало мислителів намагалися відкрити, розробити або ж установити єдино правильні закони мислення і пізнання, які б нібито дозволяли бути людині об'єктивною, а насправді, “вклали” індивідуальне бачення дійсності в “прокрустове ложе” того чи іншого контексту. Серед чи не найпотужніших теоретиків в сфері гносеології і водночас, так би мовити, упорядників пізнавальних і мисленневих процесів, очевидно, слід згадати, насамперед, Сократа, Платона, Аристотеля, Р. Декарта, Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, а також низку репрезентантів релігійних догм в лоні філософської думки, зокрема, Тому Аквінського (лат. Thomas Aquinas), німецького богослова Карла Фрідріха Етінгера (нім. Friedrich Christoph Oetinger), надто з його знаменитою екзистенційно-гносеологічною формулою (молитвою): “Господи, даруй мені спокій прийняти те, чого я не маю можливості змінити, даруй мені мужність змінити те, що я спроможний змінити. І даруй мені мудрість відрізнити перше від другого”².

І все ж, попри старання мислителів різного штибу, Людина була, є і залишиться вічним питанням. Вона ж, очевидно, є джерелом безпосередньої відповіді практично на будь-які питання, хоча б тому, що загадка пізнання зумовлена самим суб'єктом пізнання. Відтак, людина є таким собі “онтологічним Римом”, до якого ведуть всі гносеологічні шляхи. Водночас людина є “точкою переходу”, насамперед, для самої ж себе: вона має потенцію зміщувати себе в бутті таким чином, аби належати або бути зануреною в різні онтологічні простори (універсуми), які в контексті поточного існування прийнято ідентифікувати як світи.

Разом з тим, про людину сказано і написано так багато, що досить легко заплутатися в морі інформації. Кожна культура, кожна езотерична думка, будь вона визнана філософською або ж релігійним догматом чи ні, обов'язково апелює до певного розуміння та трактування людини — її природи, суті, генезису абощо. Однак практика демонструє, іноді досить жорстким чином, що жодне з оприлюднених бачень, а надто вчень не відповідає дійсному стану речей. Жодне з них не задовольняє низці потреб мислячої істоти, зокрема, не розкриває чітко, зрозуміло, а головне — однозначно причину всякого творення, в т.ч. людини, зміст всякого існування, в т.ч. людини, тим паче приватного змісту існування конкретної особистості. Як і не встановлює факту, чому існуюче має саме таку форму прояву, а не іншу, зокрема, чому світ дуальний, тоді як сам творець, наприклад, в іудо-християнській парадигмі подається як абсолютне добро і любов.

² God, grant me the serenity to accept the things I cannot change, // The courage to change the things I can // And wisdom to know the difference.

Навпаки, окремі бачення, а тим паче догматичні вчення, до того ж, цілком можливо, цілеспрямовано, кричуще спотворюють суть, не кажучи вже про природу людини, підміняючи її певними трактуваннями. Разом з тим спотворюють суть самого буття, свідомості, зрештою джерела всього проявленого і не проявленого, надаючи останньому зрозумілих, а надто вигідних, як на оператора теорії, рис і якостей. Наприклад, в контексті іудаїзму, і, як наслідок, іудо-християнства Іегова — бог Ізраїлів, себто обраного народу. Відтак, з огляду на згадану “константу” всі решта народів автоматично опиняються в стані вторинності та залежності щодо обраного народу, попри те, що “вірні” християнського догмату всіляко останнє намагаються спростувати. А між тим, подібні, аксіоматичні твердження притаманні багатьом етнічно вкоріненим або орієнтованим віровченням чи теоріям, зокрема сумнозвісній теорії “арійської раси” у виконанні фашистських ідеологів.

Тож, беручи до уваги вище сказане, можна дійти висновку, що у розрізі теоретичного знання не існує, а виходячи хоча б з того, що “істина у мовчанні або поміж Двох полюсів...” (С. Гриневич, 2005: 65), і принципово не може існувати однозначної і вичерпної відповіді на ключові, себто змістопокладаючі питання, до того ж абсолютно адекватної дійсності. Останнє, очевидно, слід прийняти за аксіоматичне твердження, від якого варто відштовхуватися, беручи за предмет розмірковувань дійсність, буття, людину тощо.

Відповідно, принципом щодо осмислення суті людини, як, зрештою, і будь-якого іншого предмету гносеологічного інтересу, може слугувати підхід, відповідно до якого мислитель в своїх роздумах має з необхідністю рахуватися з функціональним навантаженням власних висновків та результатів творчої чи мисленнєвої практики взагалі. Разом з тим критично співвідносити теоретичні набутки з дійсністю, зокрема, аби не продукувати надлишкової, а отже апріорі хибної інформації, тим самим завдаючи непомітних на перший погляд, проте найчастіше непоправних збитків людині та спільноті.

Окрім того, по мірі можливого, мислитель у своїх спекулятивних розвідках має рахуватися з практичною стороною справи, себто зважувати ймовірні наслідки від оприлюднення власних набутків. Зокрема, йдеться про приховані чи явні спонукальні та/або орієнтувальні моменти, закладені у твердженнях чи висновках. Інакше кажучи, осмислювати особливості маніпулятивного імпульсу, який може надати науковий/творчий доробок реципієнту. До речі, якщо такий імпульс не притаманний роботі — робота фактично пуста або бездарна, себто суто кон'юнктурна. І таких псевдонаукових робіт, як показує досвід, переважна більшість.

Отже, повертаючись до предмету даного дослідження, з великою впевненістю можна сказати, що переважна більшість наявних на сьогодні антропологічних, психологічних або будь-яких інших, так званих, наукових розвідок та текстів щодо людини — практично кон'юнктурні. Їх основна або й єдина мета — текст заради тексту, а мотивувальним началом є або ж необхідність інсценуації наукової роботи, або людська пиха у поєднанні з потребою розуму в обміні думками, адже “мислення як процес, що притаманний самотності, залежить від присутності інших, щоб взагалі бути можливим” (Н. Arendt, 1982: 40). І далі, “...факт соціабельності людини полягає в тому, що людина не може існувати сама, і вона є взаємозалежною не в силу власних потреб та турбот, але в силу людського розуму, який не може функціонувати поза суспільством. Для мислителя необхідна компанія” (Н. Arendt, 1982: 40).

Натомість образ людини у його допустимій повноті і розмаїтті, себто органічна сукупність її (людини) форми і змісту, передається езотериками (фактично родоначальниками культурних течій або й світоглядних парадигм), езотеричний досвід яких переродився у міф, в т.ч. релігійний чи науковий. Відповідно, до послуг прискіпливого дослідника є чимало версій “Людини”, в т.ч. українська, індуїстська, шумерська, християнська, іудаїстська, арійська, а також дарвіністська абощо. Тобто, практично кожна культура неодмінно має власний образ Людини та, образно кажучи, середньозважене уявлення про людину, попри те, що сучасне людство як конгломерат редукованих культур примусово вимушене триматися двох ключових версій, а точніше їх симбіозу: дарвіністської та іудохристиянської, за якими поступає іудаїстська.

Однак щонайменше згадані щойно дві ключові на сьогоднішній день версії, судячи зі становища сучасної людини, котра, до прикладу, надто далека від образу досконалої Людини, переданого практично ідентично в міфах, закладених в основу, принаймні, провідних релігійних парадигм, є досить деструктивними. Тобто під їх тиском формуються відповідні світогляд, стиль і способи організації життєвого простору та діяльності, в т.ч. і мислення та творчої реалізації, котрі є досить несприятливими для дійсного становлення людини як досконалої істоти, особистісної самореалізації індивіда тощо.

Штучне розщеплення в контексті різноманітних парадигм цілісного буття, котрим і є по своїй суті людина, на фрагменти, які набувають автономного існування, перетворюють людину на таке собі одиничне, позначене перманентними внутрішніми і зовнішніми конфліктами існування — синтетичне створіння — копію без оригіналу, тінь без світла або у контексті Бодріяррової

філософії — симулякр³, при цьому, “...чистий симулякр цілком відірваний від дійсності, оскільки переміщений у певну реальність, будучи зацикленним на собі самому” (В.Ф. Калуга, 2020: 40). Зокрема, відповідно до Старого Завіту людина є образом і подобою божою, котрий, до речі є “ревним і мстивим” (Кн. Исход 20:1-17), хоча образ бога продукує вона сама ж. Якщо ж триматися Дарвіністської парадигми, то будучи нібито продуктом еволюції, людина сама вигадала ідею еволюції на основі еклектики різнорідних фактів і, як свідчать численні викриття, підтасовок (В.И. Татаркин, 2015). Себто, людина тримається вигаданого джерела як дійсно власного, при цьому приймаючи те ж таки вигадане за чисту монету.

Фактично під тиском симбіозу іудо-християнської та дарвіністської теорій у цивілізованій істоті сформувався стійке, як показує безпосередня життєва практика, далеко неадекватне уявлення про саму себе. Спираючись же на подібне уявлення, людина тяжіє відповідним чином організувати простір власного існування та надає зміст своєму існуванню і діяльності як і всякому іншому існуванню загалом. Тому не варто лукаво дивуватися всьому, що нібито в людському бутті вступає в конфлікт з принципами моралі та стандартами краси, як і вигадувати міфологічні джерела зла, оскільки в самій домінантній парадигмі закладена потреба в злому та нищому, адже досконала Людина, будучи самодостатнім буттям, не потребує жодних парадигм як посередників у взаємодії з Іншим, Світом та Буттям загалом.

Між тим, окремі яскраві представники іудо-християнської парадигми — домінантної і корінної парадигми в межах всієї Ойкумени, себто сучасної, умовно кажучи, науково-технічної цивілізації, все ж знаходили в собі достатньо сил, аби в той чи інший спосіб поставити під сумнів масово тиражовані ключові догмати. Зокрема, І. Кант чи не вперше в просторі визнаної філософської думки ставить питання, з одного боку, про спонтанність як атрибут людського буття, а з іншого — про обмеженість людського пізнання і, як наслідок, можливостей. Таким чином виникає прецедент в контексті загальноновизнаної філософської думки, відповідно до якого опосередковано констатується подвійність людського буття: доступне осмисленню і дійсне як “річ в собі”. Доступне осмисленню буття строго зумовлене, тоді як дійсне — абсолютно спонтанне, оскільки є суверенним, тобто є джерелом самого себе. Воно, себто дійсне буття людини, приховане, точніше недоступне відкриттю за допомогою раціонального інструментарію, а отже і осмисленню, є безпосереднім носієм змістів.

³ Сам Жан Бодріяр (фр. Jean Baudrillard) описує симулякр як практично неспростовне явище сучасного світу, як “дійсність, яка приховує той факт, що її немає” (Бодріяр, 2004: 17).

Проте, націлена на пізнання, чи то наукове, чи то в контексті божественного одкровення, людина, будучи об'єктом маніпулювання, втрачає інтерес до дійсного стану власного буття. В той же час, як доходить думки М. Гайдеггер (нім. Martin Heidegger), “швидше за все, пізнання наділене тільки можливістю приховувати те, що від початку відкрито в непізнавальній діяльності” (М. Хайдеггер, 1998: 127), себто в ході безпосередньої практики, відмежованої від супроводу внутрішнім діалогом.

Отже, каменем спотикання цивілізованої людини є її тотальна зосередженість на “картині світу” загалом як “продукту” її ж пізнавальної активності (V. Kaluga, 2013: 152–157), в т.ч. образах інших та самої себе як елементів “картини”, котра завжди є цілісною попри рівень освіченості чи інтелекту суб'єкта, якщо тільки останній не страждає божевіллям. При цьому “картина світу” як фундаментальний феномен соціокультурного буття людини можлива лише завдяки невпинному внутрішньому діалогу, котрий по суті своїй є інтерсуб'єктивним явищем, перманентно масово відтворюваним, при цьому персонально локалізованим. Відповідно, зосередженість на внутрішньому діалозі та “картині світу” не дозволяє заклопотаній істоті відкрити для себе дійсне буття, тим самим звільнивши себе від зумовлюючих начал.

Тож, зумовлена істота принципово не спроможна відділити те, що належить саме їй, а отже, і Чим вона є, від того, що їй певним чином нав'язано або привнесено в неї поза її волею і усвідомленням, тобто ким вона є. Як наслідок, “природна” людина, тобто індивід, яким він відкривається для самого себе та інших в буденному існуванні, є своєрідним симбіозом “онтологічного” і “соціального”, під іншим, себто визнаним як науковий, кутом — “вродженого” та “набутого”.

При цьому, схопити суть даного підходу до трактування “природи” людини в контексті іудо-християнської парадигми з її штучним протиставлення “духовного/душевного” та “тілесного” принципово не можливо. По-перше, і та, і інша “частина” людини автоматично набувають статусу об'єктивного буття, а отже даного а priori, фундаментального, звідси — наперед уже відомого і зрозумілого, попри те, що далеко несповна дослідженого і описаного. По-друге, декоративні за своєю суттю “духовність” та “тілесність” стали предметом різноманітних практик в усіх сферах людської активності, а отже буденними, себто само собою зрозумілими явищами, цілісність, як і істинність буття яких не підлягає сумніву в контексті домінантної парадигми. І це попри те, що незаангажований аналіз викриває безліч несумісностей та невідповідностей, а іноді й безглуздість подібного підходу до структурування Людини.

Між тим, давня українська як і давні східні традиції схиляються до вирізнення інших структур людини. У контексті східної метапарадигми, зокрема тибетської медицини і відповідно філософського вчення прийнято розрізняти сім тіл людини, які поєднані між собою певними енергетичними структурами, іменованими чакрами.

Подібне бачення, до речі, також притаманне праукраїнській культурі і разом з тим українській езотеричній думці, представленій, окрім інших, С. Гриневичем, А. Скульським, В. Чумаченком, взагалі послідовниками характерництва, відунства абощо. В контексті української езотеричної думки людина бачиться як “Божа стеблина, на якій ростуть дев’ять Божих зернин” (Скульский, 1997: 127). “Вся система космічного організму людини — тіло, Сіяння, Даж, Малка та “супутники”...” (Скульский, 1997: 127) перебувають у певній згоді та взаємодії. При цьому Бог визнається першоджерелом як самого існування, так і його змісту, але не зводиться до містично-міфічної персони Іегови, Адоная абощо, себто “малого” іудейського бога. Відповідно, Бог виявляється розототожненим, тобто позбавленим атрибутів, а, по-суті, будь-яких “ярликів” у світлі раціонального пізнання, позабуттєвим буттям — тим, що є причиною і змістом всьому, не будучи нічим із того. Інакше, в контексті кантової філософії, Бог — “річ без речі” або зміст без форми і водночас форма без змісту. Тому його сутність жодним чином не відкривається категоріальному, себто формальному мисленню.

Теж саме, до речі, стосується і Людини. Форму і зміст непізнаваному буттю, себто будь-яким проявам існування надає саме пізнання у відповідності до певних особливостей організації самого пізнання або “устрою” свідомості. Тому то й існує множина альтернативних варіантів інтерпретації природи та суті людини. При цьому природа свідомості залишається поза увагою як нібито само собою зрозуміла річ, а разом з тим поза увагою раціональноцентрованої істоти залишаються змінені стани свідомості. Простіше кажучи, сучасна людина, як прийнято говорити, розучилася прислухатися до себе, точніше “вчуватися” (від терміну відчуття). Насправді ж, нас, тих, хто і є сучасною людиною, відучили концентруватися на власних відчуттях і переживаннях, змістивши увагу на потік думок, які нам видаються нашими, але таким насправді не є вже хоча б тому, що людина доволно не може ані відмовитися, наприклад, від, так званих, нав’язливих думок, ані, тим більше, зупини потік думок.

Між тим, подібні міркування підштовхують до кількох послідовних висновків. Зокрема, аби навчитися доволно зупиняти потік думок, щонайменше, необхідно навчитися концентруватися на власних відчуттях, на собі самому. А щоб навчитися зосереджуватися на відчуттях, очевидно, необхідно впорядкувати потік думок таким чином, аби (дозволити собі) розширити гори-

зонти сприйняття, себто переконати себе у тому, що людина здатна, а разом з тим, що ця здатність є, умовно кажучи, корисною для неї, “вчуватися” у себе. Зрештою, для цього необхідно сформуванню адекватне, багато у чому несумісне з домінантною теорією пізнання, жертвою якої є маси, уявлення про когнітивні можливості, якими наділена людина та/або людський розум.

Розділ 2. Теорії пізнання як ключ до прояснення ситуації людини

Серед численної кількості запитань, які виникають перед людиною щодня як в процесі її поточної діяльності, так і в розрізі цілеспрямованої пошукової чи дослідницької активності, є й такі, що випадають з поля її зору, себто губляться в межах турботливого ставлення до себе, світу та інших, будучи при цьому ключовими. Зокрема, йдеться про цілком очевидне, однак, м'яко кажучи, настільки незручне для заклопотаної істоти питання: “Звідки ми знаємо, що те, що ми знаємо, відповідає дійсності як вона є, а не як вона може видаватися, тобто певній “картині світу” або ж ілюзії?”. А далі постає низка супутніх питань. Наприклад, “Чим саме за своєю природою є те, що прийнято називати знанням, хай-то науковим, поточним або ж побутовим, а з іншого боку — переконанням, враженням чи уявленням?”, “Яким чином набувається те, що прийнято називати знанням, переконанням?”, “Яке місце в життєдіяльності людини насправді відведено враженням та уявленням?” і т.п. Як наслідок, наріжним, з огляду на будь-яку, в т.ч. усвідомлену чи неусвідомлену активність людини, виявляється питання про те, чим саме є знання та/або істина насправді?

Залежно від того, настільки глибоко і яким чином усвідомлює конкретна людина відповіді на подібні питання, відповідно формуються її світогляд, моделі поведінки, стають дієвими в її активності ті чи інші мотиви, а також пускові механізми всього спектру форм діяльності.

Тобто, замислюючись над тим, звідки та що саме вона знає про те, чим саме є, наприклад, сексуальність⁴ (сфера буття людини, яка теж (цілеспрямовано?) уникає послідовного осмислення) і все, що з нею пов'язано, а також як саме вона має поводитися чи діяти, реалізуючи або ж стримуючи свій сексуальний потяг/потенціал, людина відкриває для себе певну можливість визначитися з особливостями власної активності, до певної міри впливати на обставини власного становища, а не бути “розуміючим”, а по суті — сліпим заручником ситуації і зумовлюючих начал. Інакше кажучи, чим критичніше і послідовніше мислить людина, тим більше у неї шансів певним чином гармонізувати власну

⁴ Автор значної уваги приділяє дослідженню сексуальності як ключової сфери буття людини, що знайшло своє відображення у численних публікаціях, у т.ч. монографіях.

сексуальну сферу, як, зрештою, і своє існування загалом, зробити його щонайменше затишнішим. Принаймні, позбутися насамперед значної частини, так званих, внутрішніх конфліктів, в т.ч. і шляхом покладання краю або ж нейтралізації суперечностей між індивідуальним настроєм (внутрішнім станом, себто самопочуттям), з одного боку, та очікуваннями, приписами і вимогами, що їх в тій чи іншій формі висуває до себе нібито індивід, а насправді спільнота за посередництва ідеалів, норм, цінностей тощо, об'єднаних в систему моралі, етики, естетики, як зрештою, і моди, права абощо, сприйнятих індивідом як власні орієнтири або й мотивуючі начала, з іншого.

Тож, якщо критично, в іншому контексті — розсудливо, підходити до проблеми всякого (наукового, побутового тощо) знання, його природи, походження, суті тощо, може виявитися досить неочікувана з позиції звичного досвіду і буденного мислення колізія. Те, що прийнято ідентифікувати і, як наслідок, вважати, а отже і позначати поняттям “знання”, за своєю суттю, роллю та функціональним навантаженням в бутті і практиці людини насправді є дечим іншим. Фактично — уявленням або враженням. Відповідно, те, що прийнято у широких колах вважати істиною або ж беззаперечним фактом — в дійсності, як правило, виявляється стійкою догмою чи її елементом. До того ж, і знання, і уявлення, і переживання, і (сліпа) віра, як і все, що так чи інакше пов'язано з активністю людини може нести на собі інше функціональне навантаження в життєдіяльності людини і разом з тим спільноти, а також людства загалом, аніж прийнято вважати в контексті раціонального мислення.

Зокрема, в сучасному світі за поняттям “знання” закріпилося таке розуміння згаданого феномену соціального зрізу буття людини: “Форма інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини” (Вікіпедія) або ж “Форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини” (Вікіцитати). Однак подібні визначення свідчать про те, що осмислене подібним чином явище у бутті (людини), яке прийнято позначати поняттям “знання” не є тотожним істині, тобто безпосередній (абсолютній) констатації дійсності в її проявах. Всяке подібне знання виявляється відносним. Причиною відносності, того, що прийнято називати знанням, є особливості організації пізнавальної діяльності самого суб'єкта пізнання. Тому-то, як помітив у свій час Леонардо да Вінчі, “знання⁵, не породжені досвідом, матір'ю всякої вірогідності, марні й повні помилок”.

⁵ Знання виявляється чимось, що витікає з самої природи речі, є її, так би мовити, голографічним відображенням, а не тим, що існує окремо від речі, тобто продуктом мисленнєвої чи якоїсь іншої активності людини або іншої, наділеної свідомістю чи розумом, істоти” (В.Ф. Калуга, 2014: 32).

Отже, спираючись на логіку, як принцип раціонального мислення, можна виділити два зрізи того, що прийнято називати знанням: набуте безпосередньо в досвіді та виведене теоретично. До останнього зрізу, так званих, знань, очевидно, варто зарахувати також таке знання, яке може бути набутих досвідним шляхом іншими, але теоретично, тобто у вигляді його, набутого знання, інтерпретації вже у формі уявлення передане комусь. При цьому, слід звернути увагу на те, що приблизно 95 відсотків, так званих, різного роду знань, а надто наукових чи, так би мовити, експертних, приймаються людиною як константа, тобто покладаючись на (сліпу) віру, навіть, без будь-якої спроби замислитися над тим, а чи реалізабельні ці, так звані, знання на практиці, яким чином вони набуті абощо. Між іншим, більшість таких, себто безапеляційно прийнятих на віру знань засвоюється людиною в перші роки її життя. Зокрема, до набутих таким чином, скажімо так, теоретичних знань належить практично будь-яка інформація, з якою стикається людина від самого народження, а також сукупність наукових знань, що набуваються людиною, починаючи, як правило, зі шкільного віку, а далі в освітньо-виховному⁶ процесі загалом.

Відтак, наукові, експертні, побутові та інші форми, так званого, знання несуть в собі потужну потенцію для маніпулювання, як прийнято говорити, свідомістю, точніше ж світоглядом і, як наслідок, світоставленням, а отже і активністю людини. Природно, що згаданою щойно потенцією, так званих, знань цілеспрямовано користуються насамперед, так би мовити, “підприємливі” люди: всі ті, хто тяжіє до набуття вигод внаслідок недоброякісного надання тих чи інших послуг або ж, умовно кажучи, надлишкових чи приховано збиткових послуг. Але це лише видима і фактично очевидна, звичайно, за її бажання, для пересічної людини частина того, що прийнято називати маніпулюванням свідомістю. Насправді ж в бутті сучасної людини має місце масштабна перманентна маніпуляція світоглядом водночас як конкретної людини, так і великих груп людей аж до мас та людства загалом.

При цьому, збагнути суть та кричущі масштаби маніпуляції світоглядом людини можна шляхом прояснення механізмів і особливостей маніпулювання як змістовним наповненням понять, у даному випадку насамперед поняття “знання”, так і самими поняттями та їх вибірково впорядкованими

⁶ “...Найчастіше трапляється так, що процес цілеспрямованого виховання лише формально нібито сприяє становленню унікальності та утвердженню самодостатності вихованців. В дійсності здебільшого всяка спроба організації “настановного” процесу приховує в собі тягу до маніпулювання або й іноді до насилля, замаскованих під турботу, опіку абощо, оскільки, як показує практика, взаємодія на рівні вихователь-вихованець переважно носить лінійний характер підпорядкування, домінування, нав’язування з одного боку, та упокори з іншого” (Калуга, 2013: 111).

комбінаціями, вибудованими в певні логічні ряди, себто теоріями⁷. При цьому, про сам факт маніпулювання “текстом” або змістовним наповненням тих чи інших понять стає очевидним вже хоча б з огляду на те, що в перманентному діалозі неспростовно присутній конфлікт інтерпретацій того чи іншого поняття або ж феномену. З цього приводу, до речі, досить влучно висловлюється багато мислителів, зокрема Р. Декарт: “Правильно вживайте слова, і ви звільните світ від половини непорозумінь”.

Отже, теоретичні, будь вони науковими, експертними, побутовими тощо, знання не відкривають дійсність як вона є, не є результатом прямого, себто безпосереднього дотику до дійсності. Навпаки, теоретичні знання завжди уже опосередковані. Посередником в першому наближенні є контекст⁸, тобто домінантна або поточна (прийнятна для тієї чи іншої групи людей) парадигма — своєрідний, раціонально впорядкований симбіоз теорій і догматів. Разом з тим, вони, теоретичні знання, швидше за все, відображають лише результати осмислення людиною окремо вичленованих проявів дійсності, які певним чином сприймає людина або ж за допомогою органів чуття, в іншому випадку — спекулятивно (споглядаючи у своїй свідомості видіння) внаслідок формування низки умовисновків на основі принципів логічного мислення.

Природно, останнє зовсім не означає, що людина не підтримує жодних безпосередніх зв'язків з дійсністю або жодним чином не відображає її адекватно. Щодо першого, то людина сама по собі є дійсністю⁹, при чому з позицій логічного мислення — невід'ємною її частиною, оскільки про дійсність або буття і їх існування можна говорити лише тому і тільки тому, що вони актуальні

⁷ “Між тим, оскільки природу ані буття, ані всесвіту, а отже і першопочатку встановити принципово неможливо, все, що залишається в такому разі раціонально центрованим дослідникам, так це вгадати якусь теорію і силою сліпої віри укріпити її серед широкого загалу в статусі завершеного знання. Звичайно, йдеться про ідеї бога, первинного вибуху абощо. В такий спосіб чиста теорія перетворюється на абсолютну практику, коли, умовно кажучи, з нічого або з чистого листа твориться абсолютна (кабінетна) ідея і стає предметом безумовного сприйняття або поклоніння мас” (Калуга, 2014: 310).

⁸ “...Контекст — зріз соціального буття людини, який є причиною і підставою порозуміння між індивідами, оскільки дозволяє наповнювати ідентичним або схожим змістом однакові поняття, принаймні розуміти та інтерпретувати альтернативний зміст, яким наповнює те чи інше поняття опонент” (Калуга, 2020: 20). І далі, “...контекст є таким собі “продуктом” і проявом задуму творця щодо свого творіння, його функціонального навантаження, котре для самого творіння, швидше за все, відкривається як зміст його існування. Звідси можна зробити досить неординарний висновок про те, що всяка сигнальна система, наразі мова, містить у собі приховані змісти існування того, хто послуговується нею” (Калуга, 2020: 22).

⁹ Дійсність є дечим, що виступає основою для будь-якої реальності, не будучи жодною з них. Тоді як, реальність — це континуум, у якому виявляє себе істота, наділена рефлексією. Реальностей може виявитися від кількох до безконечності.

людині, тобто піддаються певному відображенню. З позицій безпосереднього схоплення чи споглядання людина сама по собі є завершеною цілісною та єдиною у своєму прояві дійсністю, в основу буття якої закладено принцип голографії, що не одноразово намагалися засвідчити належні до різних культур і традицій мислителі. Зокрема слідом за, так званими, давньогрецькими натурфілософами практично сучасна англійська письменниця та окультист Діон Форчун (англ. Dion Fortune) тримається переконання щодо того, що: “Людина — мікрокосм, або малий світ, і за догматом аналогій, все, що звершується в великому світі, відтворюється в малому” (Д. Форчун, 1984: 279), з наступним практичним висновком: “Відповідно в нас є три центри флюїдного тяжіння і відштовхування: мозок, серце або надчеревина, і статевий орган (Д. Форчун, 1984: 279).

Що ж до адекватності відображення дійсності, то тут проблема і разом з тим загадка для раціонального пізнання криється в дечому, що прийнято називати свідомістю — своєрідному “чорному ящику” (V. Kaluga, 2011: 88-91), ані природа, ані дійсне функціональне навантаження, ані особливості функціонування, в т.ч. властивості і можливості якої не знаходять свого адекватного відображення за посередництва “теоретичного знання”, себто науково знання, оскільки, як стверджує суфій Аджмал Хусейн: “Наука зникла вже давно. Нині ми маємо справу з псевдонаукою” (Э. Уоллис¹⁰, 1994: 138), оскільки “людська наука — а вона більше ні на що інше не претендує — є лише аналіз феноменів, тобто відчуттів, що все більше і більше просувається вперед” (Э. Уоллис, 1994: 138), себто “людська наука вивчає поверхню чуттєвого світу, ту поверхню, де думка, так би мовити, відображається сама в собі” (Э. Уоллис, 1994: 138). При цьому, сама свідомість з погляду езотеричного досвіду є каменем спотикання, з іншого боку — наріжним каменем пізнання, а отже й будь-якого знання, в т.ч. правди, істини і т.п.

Між тим, про свідомість¹¹ можна з впевненістю сказати, що вона наділена властивістю універсального відображаючого начала. Вона також виявляється певним континуумом, який наповнений результатами відображувальної активності. Свідомість також можна вважати своєрідним процесором, котрий

¹⁰ Эйми Уоллис — англ. Amy Wallace

¹¹ Probably, the first step one has to take up to cure oneself is a deep understanding of an inner integrity. This manual “The Ecology of Consciousness” is aimed at facilitating such an understanding by means of work with personal ideas about oneself, the other, the world in general, and by extending informative and active bases. Therefore, this special course of lectures comprises not only a presentation of theoretical material based on a student’s experience, but also practical exercises — sharing experiences. That’s why the classes imply personal active involvement into mastering of the materials suggested” (Kaluga, 2011: 90).

забезпечує мислення. При цьому, як виявляється досвідно, процес мислення, як його відкриває собі людина, є фактично невинним і по суті своїй схоплюється як внутрішній діалог. А, оскільки люди, як і будь-які інші істоти, певним чином різняться особливостями відображення, в т.ч. дійсності, особливостями мисленневих процесів, а також “вмістом” пам’яті, з іншого боку, свідомості і, як наслідок, досвідом, то, умовно кажучи, діапазон усвідомлення дійсності людиною може коливатися від, так би мовити, неперевершеного невігластва до просвітлення. Очевидно, чи не цим саме, насправді сутнісно різняться між собою конкретні люди, дуже наближено називаючи критерій розрізнення духовним розвитком.

Отже, в певному наближенні, загалом, насамперед, конкретні люди різняться між собою станом свідомості, що передбачає собою своєрідний симбіоз оперативних можливостей та набутого досвіду. Різницю між конкретними людьми можна також констатувати й в інший спосіб, беручи до уваги співвідношення між собою сукупності уявлень та вражень, притаманних людині, з одного боку і знань, з іншого. При чому, в даному контексті уявлення та знання виявляються не близькими за значенням поняттями, а виказують радикально відмінні між собою способи сприйняття і відображення дійсності.

В буденному існуванні, тобто перебуваючи в стані буденної (звуженої) свідомості, людина має справу в переважній більшості з уявленнями¹², беззастережно вважаючи останні знаннями, при цьому розпорошуючи свою увагу на кілька предметів сприйняття або напрямів активності відразу та обов’язково супроводжуючи процес сприйняття коментарем або внутрішнім діалогом, в ході якого якраз і відбувається розпізнавання речі за її ціннісним предикатом або функціональним навантаженням (яку роль виконує чи чим може бути корисна річ в бутті людини?). Тоді як, різновидом дійсних знань, котрі прийнято ідентифікувати як навички, інстинкти або й, навіть, рефлексії, людина користується винятково на практиці, умовно кажучи, автоматично, принципово не супроводжуючи їх при цьому внутрішнім діалогом, тобто не опосередковуючи символами і знаками, не співвідносячи з цінностями, нормами, еталонами тощо. Відтак, дійсні знання не терплять оціночних суджень, тобто міркувань, оскільки абсолютно несумісні за своїми властивостями з враженнями і уявленнями, котрі своєю чергою є невід’ємним предметом теоретизувань або роздумів.

¹² Уявлення — це засіб відображення реальності, який завжди передбачає контекст, соціальне середовище та можливість бути поширеним і сприйнятим іншими за посередництва символів та знаків, які, окрім іншого, формують мову” (Калуга, 2020: 20). І далі, “Уявлення — “продукт” інтерпретації як форми поточного пізнання” (Калуга, 2020: 20).

Відтак, аби просунути на шляху, як прийнято казати, духовної еволюції або ж гармонізації буття людини, варто спробувати з суто прагматичної, себто функціонально-дієвої сторони прояснити відмінності між способами відображення дійсності і результатами відображальної активності відповідно. Це дозволить, якщо й не виявити, то впритул наблизитися до розкриття причин як численних помилок, так і внутрішньої напруги та непорозумінь, притаманних заклопотаній істоті або ж опосередкованій людині.

Отже, відображення того, що прийнято називати дійсністю, або самої дійсності, судячи, як мінімум, з наявного досвіду інших, переданих текстуально, а в принципі, покладаючись на власний досвід кого б то було з дослідників, буває двох явно відмінних за своєю природою видів. Перший вид — це схоплення, споглядання¹³ або все те, що в різних культурах прийнято ідентифікувати як яснобачення, ясновчування тощо. Цей спосіб відображення є безпосереднім, тобто таким, що не супроводжується внутрішнім діалогом. І саме тому він принципово не може бути контекстуально описаний. Текстом на нього можна лише натякнути. Другий вид — мислення, котрий являє собою процес оперування з інформацією, завжди опосередкований внутрішнім діалогом, а отже і всім тим, що стоїть за цією ключовою і невідчужуваною властивістю соціальної істоти, як специфічного стану людини, котрий сприймається самою людиною фактично як єдино можливий, а отже строго природній. Таким чином, мислення по своїй суті завжди є інтерпретацією — формуванням та упорядкування сукупності уявлень стосовно предмету пізнання. Як наслідок, результатом мислення є винятково уявлення, частина з яких визнається людиною як враження, внаслідок усвідомлення нею того, що саме конкретній людині притаманні уявлення носять не, так званій, об'єктивний, а індивідуальний, як його ще прийнято називати, суб'єктивний характер.

Тому, виходячи з вище сказаного, можна дійти до висновку, що людина відразу має справу з двома зрізами буття (умовно кажучи, світами, а, точніше, континуумами), один з яких по суті є дійсністю, інший — реальністю. Перший є тим, що виступає основою всякого існування, при цьому не будучи нічим із

¹³ Як зауважує Артур Шопенгауер (нім. Arthur Schopenhauer), "Шляхом об'єктивного пізнання годі вийти за межі уявлення, тобто явища. Отже, ми завжди стоятимемо перед зовнішнім боком предметів... Але на противагу цій істині народжується друга — якраз та, що ми є суб'єктами, здатними не лише пізнавати, а й належимо до пізнаваних істот, - що ми й самі — річ у собі... Для нас відкрито дорогу зсередини, — немов якийсь підземний хід, немов якесь таємниче повідомлення, котре — майже по-зрадницькому — враз уводить нас до фортеці, - тієї фортеці, захопити яку нападши ззовні було б не можливо... Через це нам слід намагатися зрозуміти природу із самих себе, а не самих себе із природи" (П.А. Харченко, 2008: 110).

того, чому він є основою. Це природа (речей і буття в цілому) в чистому вигляді. Існування дійсності як основи всякого проявленого, тобто світу та всього, що його наповнює або формує, в світлі мислення можна лише констатувати, проте сама дійсність завжди певним чином переживається та відкривається в актах споглядання або схоплення. Інший зріз буття, себто реальний, як він відкривається заклопотаній істоті, світ — це, умовно кажучи, штучний або інтерсуб'єктивний світ. Для людини, якій недоступне споглядання чи схоплення, принаймні, хоча б критичне мислення, реальний світ видається строго об'єктивним, що автоматично закріплює за ним низку відповідних властивостей та характеристик. Зокрема, те, що реальний світ існує незалежно від суб'єкта, зокрема, його сприйняття; особливості його існування як і саме існування визначаються законами і закономірностями, котрі по суті своїй є константами, вмонтованими у “тіло” світу або його атрибутами; він позбавлений строгих чи абсолютних детермінант часу і геометрії, себто не може бути достеменно встановлено його кінецьність/безкінечність ані в часі, ні в просторі; також він не має ані свого джерела, ані конкретно зафіксованого змісту існування. Звичайно, це якщо не брати до уваги релігійні догмати штибу іудо-християнства, а покладатися на верифіковану наукову думку та частково критичне мислення у симбіозі зі здоровим глуздом.

Природно, що для переважної більшості індивідів усвідомлення згаданої щойно невизначеності з реальним світом, тобто таким, що існує строго об'єктивно і нібито відкривається за посередництва п'яти органів відчуття, але водночас залишається неосяжним за своєю суттю та функціональним призначенням, і, як наслідок, усвідомлення власного стану буттєвої невизначеності (зокрема, змістовності особистісного буття), як невід'ємної частини світу виявляється руйнівним для, скажімо так, непідготовленої психіки. Тому людина мусила вгадати причину, джерело і початок реальному світу. Його функцію в контексті релігійного світогляду виконує “бог¹⁴”, так зване, знання про якого стає сакральним або, в контексті побутових міркувань — релігійними

¹⁴ Людина не здатна мислити безкінечно або безформне, що є корелятом глибинного страху людини перед Незвіданим (принципово невідомим), тому завжди потребує констатації початку і джерела всякого явища, речі чи причини. Таким чином вона вигадала або ж звела колись безпосередньо відомі до “декоративного” стану причину та джерело як будь-якого іншого буття, так і свого. Роль джерела буття людини посіла певна субстанція, яку найчастіше сприймають як душу — щось вічне, але вкорінене у вічності первинної інстанції, тобто бога; щось самодостатнє, але зумовлене волею первинного суверена, знову ж таки бога; щось цілісне і неподільне, але таке, що можна краяти і ятрити, розбивати і наповнювати; щось невідчужуване, але чим можна торгувати, чи губити; щось тотожне саме собі, але мінливе під впливом спокус антипода творця. Відповідно, попри явні та кричущі протиріччя, закладені в визначення природи душі, ідея душі глибоко вкорінилася в свідомість мас” (Калуга, 2014: 90).

догмати — першоконстантами, істинність яких принципово не піддається сумніву під тиском табу. А у світлі сучасної, тобто концентрованої навколо об'єктивізму, науки функцію бога як першопочатку буття, до речі, перебирає на себе точка синергії, тоді як його креативну функцію — великий вибух. Відтак, сучасна наука, як і релігія як на основу спирається на фундаментальні догми — аксіоми або ж постулати та закони, істинність яких нібито встановлюється умоглядним шляхом, а насправді є результатом “сліпої змови”, тобто беззастережної згоди та визнання їх істинності під тиском авторитетності джерела інформації.

Отже, як сучасна наука, так і релігія мають справу винятково з уявленнями, якщо мова йде про теоретичну їх складову, тобто все те, що знаходить своє відображення за посередництва внутрішнього діалогу або, простіше тексту та контексту відповідно. Сама ж людина в різних пропорціях, зокрема в залежності від, так званого, духовного розвитку, має справу як зі знанням, так і з уявленням, тобто водночас занурена у два світи — дійсний і реальний. Один вона розуміє, себто інтерпретує, інший — відчуває, себто виявляє себе світом внаслідок осяяння, схоплення абощо. При цьому все, що пов'язано з реальним світом найкраще описується за допомогою поняття “становище людини” у світі. А все, що випадає за межі мислення, однак є причиною буття людини, а по суті дійсною людиною, передається за допомогою поняття “природа” людини.

Висновки

Таким чином, соціальний зріз буття сполучений з системою уявлень, які певним чином упорядковуються під тиском домінуючих парадигм. Істинне або суто природне буття людини спирається на знання — безпосереднє схоплення дійсності. При цьому система уявлень та безпосереднє схоплення (в т.ч. відчуження) завжди несумісні між собою, що породжує певну напругу, яку постійно, за дуже малими винятками, переживає кожен індивід.

Наявна внутрішня напруга своєю чергою певною мірою визначає особливості світобачення, а тим паче світоставлення конкретної людини. Іншими словами, внутрішня напруга дає певний, іноді досить потужний імпульс активності, і разом з тим значною мірою визначає вектор та особливості активності. Останнє значною мірою визначає стиль і спосіб життя людини та особливості її поведінки.

Зрештою, спираючись на саме життя, що безперервно відкривається у досвіді і постійно спотворюється в процесі його осмислення, а також віддаючи перевагу образному мисленню перед логічним, про кожну конкретну людину можна сказати, що вона є своєрідними поєднанням статичної і динамічної будови:

одним і тим же, водночас зазнає постійних змін. Кожна конкретна людина є своєрідним “Витвором буття”, що у будь-яку мить виявляє себе завершеним і водночас з огляду на тяглість (процесуальність) її існування постійно змінним певним чином локалізованим проявом буття.

Список використаної літератури

1. Бодріяр Жан. (2004). Симулякри і симуляція / Жан Бодріяр; пер. з фр. В. Ховхун. — К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”. — 230 с.
2. Гриневич Сергій. (2005). Камінь знань: Поради старого Знахаря. — К. : Вид. центр “Просвіта”. — 88 с.
3. Калуга В.Ф. (2020). Міжнародна інформація у професійній діяльності : навчальний посібник / В.Ф. Калуга — Київ : НУБіП України. — 192 с.
4. Калуга В.Ф. (2014). Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини: від конфлікту до єднання / В.Ф. Калуга. — Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М. — 412 с.
5. Калуга В.Ф. (2014). Знання як результат активності людини, особливості його набуття і верифікації // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. Випуск 23 / редкол.: А.Є.Конверський [та ін.]. — К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”. — С. 27–37.
6. Калуга В.Ф. (2013). Естетичне начало як невідемний елемент просвітницько-виховного процесу, особливості його реалізації на практиці / В.Ф. Калуга, Т.Ф. Мельничук // Практична філософія. — К. : ПАРАПАН. — № 1. — С. 108–114.
7. Калуга В.Ф. (2011). Приречена сексуальністю. Проблема ідентичності людини з огляду на її сексуальну природу / В.Ф. Калуга. — Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М. — 488 с.
8. Скульський Анатолій. (1997). Спас (записки наблюдателя). Психокультура восточных славян в традициях, обрядах, преданиях, легендах и мифах народов Украины. — Николаев. — 162 с.
9. Татаркин В.И. (2015). Творение или эволюция? Сколько лет Земле? / 1-е изд. — Тюмень. — 144 с.
10. Уоллис Эйми. (1994). Искусство психического исцеления / Э. Уоллис, Б. Хенкин; Йога для Запада / С. Кернейц. — М. : Двойная звезда : Фаир. — 239 с.
11. Форчун Дион. (1994). Тайное без вымыслов. М. : “Refl-book”. — 384 с.
12. Хайдеггер Мартин. (1998). Пролегомены к истории понятия времени / М. Хайдеггер; Центрально-Европейский ун-т, Программа “Translation Project”. — Томск : Водолей, 1998. — 383 с.
13. Харченко П.А. (2008). ТриЕго. — К. : Українська академія оригінальних ідей, “Видавництво “Фенікс”. — 420 с.
14. Arendt Hannah. (1982). Lectures on Kant’s Political Philosophy. The University of Chicago Pres, Chicago. — 263 p.
15. Kaluga Volodymyr. (2013). The peculiarities of scientific and technological influence upon formation of person’s identity // Wybrane problemy: edukacji, informatycznej

i infomacyjnej. *Recznik naukovy* № 4/2013-1, czesc 1. Rzeszow, Wydawnictwo oswiatowe FOSZE. — P. 152–157.

16. Kaluga Volodymyr. (2011). *The Problem of Integrity and Purity of Consciousness: from Theory to Practice* / Volodymyr Kaluga, Vitalii Pugach // *Sborník obsahuje příspěvky účastníků sedmého ročníku mezinárodní vědecko-odborné konference Trendy ve vzdělávání 2011, konané 23. – 24. června 2011 na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.* — P. 88–91.

References

1. Bodriyar Zhan. (2004). *Symulyakry i symulyatsiya* / Zhan Bodriyar; per. z fr. V. Khovkhun. — K. : Vyd-vo Solomiyi Pavlychko “Osnovy”. — 230 s. [in Ukrainian].
2. Hrynevych Serhiy. (2005). *Kamin’ znan’: Porady staroho Znakharya.* — K. : Vyd. tsentr “Prosvita”. — 88 s. [in Ukrainian].
3. Kaluha V.F. (2020). *Mizhnarodna informatsiya u profesiynyi diyal’nosti : navchal’nyy posibnyk* / V.F. Kaluha — Kyiv : NUBiP Ukrayiny. — 192 s. [in Ukrainian].
4. Kaluha V.F. (2014). *Identychnist’ ta samoidentychnist’ v sotsial’nomu butti lyudyny: vid konfliktu do yednannya* / V.F. Kaluha. — Nizhyn : Vydavets’ PP Lysenko M.M. — 412 s. [in Ukrainian].
5. Kaluha V.F. (2014). *Znannya yak rezul’tat aktyvnosti lyudyny, osoblyvosti yoho nabuttya i veryfikatsiyi // Humanitarni studiyi. Zbirnyk naukovykh prats’.* Vypusk 23 / redkol. : A.YE. Konvers’kyy [ta in.]. — K. : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr “Kyyivs’kyy universytet”. — S. 27–37. [in Ukrainian].
6. Kaluha V.F. (2013). *Estetychne nachalo yak nevidyemnyy element prosvitnyts’kovykhovnoho protsesu, osoblyvosti yoho realizatsiyi na praktytsi* / V.F. Kaluha, T.F. Mel’nychuk // *Praktychna filosofiya.* — K. : PARAPAN. — № 1. — S. 108–114. [in Ukrainian].
7. Kaluha V. F. (2011). *Pryrechena seksual’nisty. Problema identychnosti lyudyny z ohlyadu na yiyi seksual’nu pryrodu* / V.F. Kaluha. — Nizhyn : Vydavets’ PP Lysenko M.M. — 488 s. [in Ukrainian].
8. Skul’skyy Anatolyy. (1997). *Spas (zapysky nablyudatelya). Psykhokul’tura vostochnykh slavyan v tradytsiyakh, obryadakh, predanyakh, lehendakh y myfakh narodov Ukrayny.* — Nykoloaev. — 162 s. [in Russian].
9. Tatar’kin V.I. (2015). *Tvoreniye ili evolyutsiya? Skol’ko let Zemle? / 1-ye izd.* — Tyumen’. — 144 s. [in Russian].
10. Uollis Eymi. (1994). *Iskusstvo psikhicheskogo istseleniya* / E. Uollis, B. Khenkin ; *Yoga dlya Zapada* / S. Kerneyts. — M. : Dvoynaya zvezda : Fair. — 239 s.
11. Forchun Dion. (1994). *Taynoye bez vymyslov.* M. : “Refl-book”. 384 s. [in Russian].
12. Khaydegger Martin. (1998). *Prolegomeny k istorii ponyatiya vremeni* / M. Khaydegger; *Tsentral’no-Yevropeyskiy un-t, Programma “Translation Project”.* — Tomsk : Vodoley, 1998. — 383 s. [in Russian].

13. Kharchenko P.A. (2008). TriEgo. K. : Ukrainska akademíya original'nikh ídey, "Vidavniststvo "Feniks". 420 s. [in Ukrainian].
14. Arendt Hannah. (1982). Lectures on Kant's Political Philosophy. The University of Chicago Press, Chicago. — 263 p. [in English]
15. Kaluga Volodymyr. (2013). The peculiarities of scientific and technological influence upon formation of person's identity // Wybrane problemy: edukacji, informatycznej i infomacyjnej. *Recznik naukowy № 4/2013-1, czesc 1.* Rzeszow, Wydawnietwo oswiatowe FOSZE. — P. 152–157. [in English]
16. Kaluga Volodymyr. (2011). The Problem of Integrity and Purity of Consciousness: from Theory to Practice / Volodymyr Kaluga, Vitalii Pugach // *Sborník obsahuje příspěvky účastníků sedmého ročníku mezinárodní vědecko-odborné konference Trendy ve vzdělávání 2011, konané 23.–24. června 2011 na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.* — P. 88–91. [in English]

АНОТАЦІЯ

З огляду на властивості пізнання людина у свідомості дослідника постає як сукупність фрагментарних уявлень про її прояви. Часто такі уявлення навіть не інтегровані в єдине уявлення. При цьому, суть людини, її природа є принципово недоступними для інтерсуб'єктивного знання. Відсутність знань автоматично приховується за уявленнями про суть та природу людини відповідно до тих чи інших догм. Усвідомлення цього факту тягне за собою потужні наслідки. Зокрема, йдеться про радикальний перегляд світоглядних установок, кардинальну зміну пріоритетів, трансформацію відносин абощо. Проте, для лівової частки людей, тим більше для громадської загалом та наукової чи релігійно-ідеологічної думки зокрема подібний факт залишається, щонайменше, не сприймабельним, щоб не сказати — токсичним.

Таким чином ситуація кожної конкретної людини та перспектива її становлення розгортається у певній площині. Крайніми позиціями згаданої площини є тотальна концентрація на тій чи іншій догмі, що породжує фанатизм, або на власному еству, що призводить до подолання зумовленості присутністю інших і, як наслідок, просвітлення. Очевидно, це чи не єдиний, так би мовити, доленосний вибір, який здатна вчинити людина.

Ключові слова: природа людини, ситуація людини, пізнання, знання, уявлення, увага.

ANNOTATION

Man appears as a set of fragmentary ideas about its manifestations in the mind of the researcher in view of the properties of cognition. Often such representations are not even integrated into a single representation. At the same time, the essence of man and his

nature are fundamentally inaccessible to intersubjective knowledge. Lack of knowledge is automatically hidden behind ideas about the essence and nature of man in accordance with certain dogmas. Awareness of this fact has powerful consequences. This can lead to a radical revision of worldviews, a radical change of priorities, the transformation of relations or something. However, such a fact remains unacceptable for the lion's share of people, as well as for public opinion, scientific religious and ideological thought.

Thus, the situation of each individual and the prospect of its formation unfolds in a certain plane. The extreme positions of the mentioned plane are total concentration on this or that dogma or on own essence. Total concentration on dogma breeds bigotry. Focusing on yourself, your experiences leads to overcoming the conditionality of the presence of others and, consequently, enlightenment. Obviously, this is almost the only, so to speak, fateful choice that a person is able to make.

Key words: *human nature, human situation, cognition, knowledge, imagination, attention.*

Information about the author:

Володимир Калуґа,

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-4744-826X>

Volodymyr Kaluha,

Doctor of Sciences (Doctor of Philosophy),

Professor of Department of International Relations and Social Sciences,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

СИМВОЛЬНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ХРОНОТОПІ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Карпов В.В.

Вступ

Держава — це велика родина, яка живе за історично набутими традиціями, правилами і звичаями, уподобаннями, що мають власну символіку та значення. Традиція символічного означення відома з біблійних часів. Зокрема у Четвертій книзі Мойсея, розділі Числа, згадується як через рік та один місяць по виходу із землі Єгипетської сказав Господь Мойсеєві та Аарону: “сини Ізраїлеві повинні кожен ставити стан свій при прапорі своєму, при знаках сімейств своїх”. З позицій історичної антропології ми маємо приклад застосування символічного означення давнього суспільства. Через знак позначається приналежність до суспільної традиції, а сам знак, розташований на прапорі, стає символом. Сукупність знаків являє собою систему кодування. Посередництвом знаків та символів людина прилучається до суспільного досвіду.

Згідно з Конституцією України, державними символами України є Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України.¹ Державний прапор України — це стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Конституція визначає, що Державний герб України складається із великого та малого Державних Гербів України. Згідно з положеннями Конституції великий Державний герб України встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорізького, а головним елементом його є Знак Княжої Держави Володимира Великого, що і є малим Державним гербом України. Безперечно, ці державні символи є основою утворення усієї системи символіки суспільного життя країни.

Конституція України декларує, що Державним Гімном України є національний гімн України на музику Михайла Вербицького зі словами першого куплету та приспіву пісні Павла Чубинського “Ще не вмерла Україна”. Офіційно його музичну редакцію ухвалила Верховна Рада України 5 січня 1992 року.

Законодавчо вирішеним у відповідності до Конституції України є лише питання Державного Гімну України. Президентом України Л. Кучмою

¹ Конституція України: Видання офіційне. К. : Міністерство юстиції України. 2006. 24 с.

6 березня 2003 року було підписано прийнятий Верховною Радою України закон “Про Державний Гімн України”. Цей закон підтримали 334 народних депутати з 433, що зареєструвалися для голосування — тобто не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, як того потребує Конституція України. Відповідно до норми статті 20 Конституції України Державний Гімн України на музику Михайла Вербицького отримав слова, затверджені законом.

За цим законом Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

“Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми браття, козацького роду”.

Слова українського державного гімну, написані видатним українським вченим, етнографом, фольклористом Павлом Платоновичем Чубинським та музика до гімну Михайла Михайловича Вербицького стали духовним кодом, національним, державним символом незалежної України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюється законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Відсутність такого закону стосовно Державного прапора України та Державного герба України свідчить, що процес символічного означення української державності ще не завершився.

Розділ 1. Історична тяглість державного прапорництва та геральдики

Дослідники військових традицій часів Русі відзначають наявність розвинутої знакової системи. До важливих елементів цієї системи належить прапор. Східні слов'яни для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися “чілкою стяговою” — піднятим на високому держалні жмутом трави чи пасмом кінського волосся, що дає змогу провести аналогію із військовими традиціями скіфів.

Колір прапора на Русі міг бути різним, але перевага надавалася червоному. У слов'янській символіці ця барва означала військовий початок. Саме її уживали як основну на щитах, стягах та вітрилах. У “Слові о полку Ігоревім” читаємо: “черлен стяг, біла хоругов, черлена чілка, сріберне стружіє —

хороброму Святославовичу”². Червоний колір був популярний і у половців, чий стяг передано князю Ігорю як трофей. Найчастішими прапорними зображеннями ставали небесні світила та княжі родові знаки.

Княжі прапори відрізнялися один від одного кольором полотнища, а також іншими відзнаками, за якими впізнавали, чиє військо. Цікавий матеріал щодо кольорів прапорів містять мініатюри Радзивілівського літопису. З 617 мініатюр на 168 є 213 зображень прапорів. На 147 мініатюрах стяги червоні, на решті — сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах мають і більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше — інші кольори. На мініатюрах “Життя Бориса і Гліба” щити також червоні, а прапори — червоні і сині.³

Пізніше, в період входження українських (руських) земель до складу Великого князівства Литовського, на прапорах дружин українських земель у широкому вжитку було поєднання жовто-блакитних кольорів. Це засвідчено, зокрема, в ході Грюнвальдської битви 1410 р.. Польський історик Ян Длугош (XV ст.), перелічуючи склад війська, зазначав, що корогва Львівської землі “мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі”, Перемиської землі — “жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі”, прапор Подільської землі прикрашали зображення сонця на білому полі.⁴

Військові прапори за княжої доби виконували ряд важливих функцій. Їх використовували, передусім, як умовні знаки: панування над країною, оволодіння містом чи фортецею, місцезнаходження полководця, управління битвою. Велике значення мали стяги на всіх етапах воєнних дій. Перед битвою, розміщені на видному місці, вони позначали пункт, де військо шикувалося у бойовий порядок. Саме у цьому значенні літописці вживають термін “возволочити”, або “поставити стяг”. Щодо противника, захопленого зенацька, який не встиг вишикуватись, казали, що він “не мог стяга поставити”⁵.

Місце збирання війська для походу визначалося водруженням стяга. Путивль, збірний пункт військ Ігоря Святославича, так описав автор “Слова о полку Ігоревім”: “Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києве, труби трубят в Новеградє — стоят стязи в Путивле: Игорь ждет мила брата

² Слово о полку Игореве. Л. : Аврора, 1985. С. 13.

³ Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944. С. 20, 63–66, 127, 175.

⁴ Сергійчук В. Доля української національної символіки. К. : Т-во “Знання” УРСР, 1990. С. 16.

⁵ Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1989. С. 71.

Всеволода”⁶ У поході стяг знаходився у головній частині загону. Стяговик тримав стяг або їхав перед ним.⁷

На початку бою стяг піднімали над військом — це був урочистий знак, що битва починається. Це звалося “поставити стяг”: “наші стали перед валом і поставили стяги свої” (1093 р.), “половці налякалися — не змогли навіть стяга поставити” (1107 р.).

Під час бою прапори знаходилися на найпочеснішому місці під охороною дружини. Біля них розгорталася найзапекліша боротьба, адже захистити прапор було справою честі. “Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали”, — читаємо в літописі під 1169 р. “Марцель (угорський воевода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем”, — засвідчує Галицький літопис 1208 р.⁸

Захоплення стягу противника мало доволі зурочий вплив на вороже військо і часто негативно впливало на хід бою. Про це, зокрема, свідчать події найбільшої в історії Русі Ярославської битви на р. Сян 17 серпня 1245 р. Як розповідає літопис, коли князь Данило, який очолював галицькі і волинські полки, з воями пробився в групу ворогів, де був ватажок угорського війська Філя “і розтрощив військо його, і хоругов його роздер навпіл. Побачивши це, Ростислав (зять угорського короля Бели IV) побіг, повернули угри навітікача”⁹

Перемога над ворогом знаменувалась високо піднятим або водруженим стягом. Коли у 1238 р. князь Данило звільнив від угрів місто Галич, він “на знак побіди поставив на німецьких воротах хоругов свою”. Це правило було загальним у військах й інших держав того часу. У Галицько-Волинському літописі знаходимо згадку про взяття татарським військом на чолі з Бурундаєм міста Судомиру у землі Лядській: “Татарове же начаша лествици приставливати къ городу, и тако полезоша на городъ. И напередъ же възлезоста два татарина на городъ с хороговью...”¹⁰

Навпаки, похилений або навіть повергнутий стяг засвідчував поразку. Про це читаємо в “Слові...”: “Бишася день, бишася другий, третяго дня к полудню подоша стязи Игоревы”¹¹ Проте і реальне падіння, зникнення стяга мало в бою

⁶ Слово о полку Игореве. Л. : Аврора, 1985. С. 11.

⁷ Рабинович М.Г. Древнерусские знамена (X – XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. М., 1972. С. 171.

⁸ Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996. С. 48.

⁹ Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. СПб. : Алетей, 2005. С. 403.

¹⁰ Там же, с. 138.

¹¹ Слово о полку Игореве. Л. : Аврора, 1985. С. 16.

не лише практичне, а й моральне значення. Тому в рукопашній сутичці прагнули “подсечь” стяг ворога, вивести з ладу стяговика.

Відомо, що в бою розгорнуті стяги вказували на місцезнаходження загонів, їхній рух, навіть наміри. За рухом стягів зазвичай спостерігали впродовж усього бою. У перебігу запеклого бойовища з угорським військом та загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, “побачив, що стяг Василька [його брата] стоїть і добре той б’ється, і угрів жене, вихопив свій меч й пішов братові на допомогу”. У цьому тексті з Галицько-Волинського літопису стяг, що стоїть, стяг, який видно здалеку, засвідчує стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово “стяг” може вживатися також стосовно загону, який перебував під командуванням князя Василька.¹²

Отже, прапор у часи Київської Русі був важливим символом. Традиції його застосування запозичені у інших народів, найбільше у кочівників, з якими найчастіше зав’язувалися сутички. Воднораз впродовж військової практики були вироблені і засвоєні власні методи використання прапора, його кольорової гами, форми та символічного значення. Прапор уживали як засіб управління військом, як важливий орієнтир у бою, як хоругву князя і як прапор підрозділу.

Подальше становлення української символіки пов’язане з періодом перебування колишньої території Давньої Русі у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше — під владою об’єднаної польсько-литовської держави — Речі Посполитої. Історичні джерела свідчать, що в основі символіки цього історичного періоду лежали князівські знаки, які відігравали роль особистих символів конкретного володаря, а у певному розумінні — й атрибутів влади чи державних емблем. Прапор, як елемент владної символіки, мав важливе практичне значення у збиранні війська, походах та під час бойових дій. Особливістю періоду Великого князівства Литовського є з’ява на прапорах початку XV ст. символів землі, що пов’язано із традиціями європейської геральдики.

Розвиток вексилологічних традицій відповідає основним етапам становлення Козацької держави.¹³ Зауважимо, що по-первах козаки прапори отримували. Наголосимо на факті отримання прапорів із різних джерел — від королів

¹² Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. СПб. : Алетейя, 2005. С. 39.

¹³ Карпов В. Вексилологічні традиції у символіці війська Козацької держави (XVI – XVIII ст.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. К. : Міленіум, 2015. № 3. С. 39–48.

Речі Посполитої або від Московської держави, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, імперії Габсбургів, а то й обох одразу на знак їхнього перебування на утриманні держави-протектора. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій, козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Уже у ході Визвольної війни XVII ст. козацькі полки власним коштом “строїли”, тобто виготовляли свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

Про отримання прапорів у наукових джерелах згадується про Богдана Ружинського. У 1576 році Стефан Баторій Богданові Ружинському вручає клейноди — знамена, бунчук, булаву та військову печатку. У королівській грамоті зазначалося “... жалуем гетьману...клейнод сей, що добут працею і кровію козацькою”. За літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки, “... на печаті герб — рицер із самопалом, на голові ковпак перекривлений”.¹⁴ У літописі нічого не зазначено про кольори прапора та зображену на ньому символіку.

Михайло Антонович зібрав свідчення історичних джерел про спільний похід восени 1594 року Наливайка і Лободи на Молдавію. Там згадуються кармазинова із золотом короґва, що мала чорного орла, й друга з орлом білим. Ці прапори привезли із Праги послы цісаря Рудольфа II шляхтич Станіслав Хлопіцький і посол Еріх Лясота,¹⁵ знаний історик та мемуарист, який передав прапор кошовому отаманові Війська Запорізького (Базавлуцької Запорізької Січі) Богдану Микошинському.¹⁶ Один з польських біскупів писав на сейм 21 березня 1596 р., що Наливайко виступив у похід під цісарською хороґвою.¹⁷ Ці прапори, як і інші короґви, даровані козакам цісарем Максиміліаном і семигородським князем з їх родовими гербами, запорожці потім втратили після поразки повстання під проводом Наливайка і Лободи.¹⁸

Детальнішим є опис дарованого польським королем Яном-Казимиром прапора, що його передали Б. Хмельницькому в Переяславі 20 лютого 1649 р. польські дипломати. Ці останні вручили тоді гетьманові булаву й “червону хоругву з білим орлом і написом Ян-Казимир король”. Є ще два прапори від 1651 р.:

¹⁴ Замлинський В. Історія України в особах: IX — XVII ст. / В. Замлинський, В. Войцеховська, В. Галаган. К., 1993. С. 202.

¹⁵ Білокінь С. Погляньмо вглиб історії // Тернопіль. 1992. № 5–6. С. 5.

¹⁶ Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2010. С. 126.

¹⁷ Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. К. : Веселка, 2009. С. 278.

¹⁸ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. 1963. № 1. С. 86.

перший описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести; другий мав сине тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного. Ці відомості підтверджує літопис Самійла Величка. 4 червня 1649 р. Б. Хмельницький приймав посольство кримського хана під червоною короугою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом польською: “отримана в лютому 1649 року від посольства короля Яна Казимира”.¹⁹

Шляхтич Василь Борейко у своєму листі від 29 липня 1670 р. описує прапор гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка, дарований йому польським королем Михайлом Вишневецьким: на темно-малиновому з фіолетовим відтінком полотнищі було намальовано жовтого орла і герби короля. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі — білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого ж кольору, срібна зірка, а вгорі — жовті корона і хрест.²⁰

До жалуваних монархами прапорів належать 30 хоругв з ерусалимськими хрестами, наданими козакам у 1683 р. папою римським Інокентієм XI для виступу проти турків. Турецький султан Мухаммед IV подарував два червоних прапори гетьману Петру Дорошенку. Інший султан подарував задунайцям з-поміж символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, — срібний місяць.²¹ У 1709 р. “від турецького султана отримали козаки блакитно-червону короугву, на червонім тлі півмісяць і над ним срібна зірка, а на блакитному тлі золотий хрест”.²²

Уперше російський уряд передав Б. Хмельницькому короугву від царя Олексія Михайловича для Війська Запорізького після Переяславської ради у січні 1654 р.. На ньому були зображені “Всемиловичий Спас”, “Пресвята Богородиця в Покрові”, святі Антоній і Феодосій Печерські і свята великомучениця Варвара.²³ Під тим самим 1654 р. Павло Алеппський згадує чорножовтий прапор гетьмана з хрестом. Зазначимо, що у 1655 р. у гетьмана було три прапори — із зображенням покровителя козацького війська архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний.

¹⁹ Величко Самійло. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. Т. 1. 1991.

²⁰ Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. К. : Веселка, 2009. С. 277.

²¹ Там само.

²² Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2010. С. 128.

²³ Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал. 1990. № 4. С. 48.

Гетьману І. Брюховецькому від московського царя у 1665 р. було передано такий прапор: “писано обе сторони образ Спасов — Емануила, около Спасова образа по знамени звезді, на знамени сорочка сукна червчатого”, “а цвета середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по знамени круги, тафта лазоревая”.²⁴ Дем’ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор із двоглавим орлом. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спаса нерукотворного виготовляли на взірєць прапорів московських полків — цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків під государеву руку.

Зважаючи на сказане, хочемо наголосити, що ці роки є переломні у розвитку символіки козацького війська — з цього часу настає період активного застосування власної символіки.

Отже, вручені козацькому війську прапори від інших держав мали символіку цих держав і носили на собі знак підлеглості, протекції та належності козацького війська цим державам. Козаки шанували даровані прапори. Однак, були у них і власні уподобання, які базувалися на народних традиціях. Це добре виявилось під час Визвольної війни, що підтверджують історичні джерела й збережені у музеях оригінали прапорів.

Перша згадка про власне козацькі прапори та їх кольори належить арабському мандрівникові Пулосу аль-Халебі (Павлу Алепському). Він описує прапор, який побачив під час зустрічі свого батька антиохійського патріарха Макарія із Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. у Богуславі: “на прапорі мінілися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест”.²⁵

Значного розквіту набуло українське прапорництво у другій половині XVII ст. Про прапори часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення, однак можна стверджувати, що існувала усталена система опрацювання та застосування прапорів. Протягом років постійно тривало збагачення, посилення національних ознак за формою і змістом, створення системи полкових, сотенних стягів, прапорів для військових походів. Серед геральдичних символів, що їх уживало козацтво на своїх прапорах, — сонце, місяць, півмісяць, шести-, семи-, восьмиконечні зірки, зброя, кола із зображенням святих. Як приклад, на 36 прапорах запорозьких полків першої половини XVII ст. зображення Михаїла знаходимо 9 разів, Богородиці — 8, Миколи Чудотворця — 7, Георгія Побідоносця — 3.²⁶

²⁴ Гречило А. Про національний прапор // Тернопіль. 1992. № 5–6. С. 51.

²⁵ Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1. С. 53.

²⁶ Іванов В. Прапори козацьких полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. К., 1927. С. 747.

При виготовленні прапорів вживалася найрізноманітніша гамма кольорів із урахуванням традицій конкретного регіону. Найчастіше бачимо синій, білий, малиновий, жовтий, чорний та зелений кольори. Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів і почасти інших знаків — небесних світил, зброї, святих Михаїла, Георгія та інших стали переважати у другій половині XVII ст. Запроваджуються композиції з предметів військового реманенту як символ слави та непереможності. Про повне домінування синього і жовтого кольорів можна стверджувати на основі аналізу 14 збережених прапорів доби Нової Січі. Зокрема, хоругва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору із зображенням на ній шести восьмиконечних зірок.

Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав уже нову емблему — лицаря-козака із самопалом у жовтому (золотавому) щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотний — полкову чи сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням. Тільки після скасування гетьманщини у 1764 р. козак із самопалом зникає з урядових печаток, але згодом з'являється на Кубані як знак чорноморських козаків.²⁷

Історичних фактів щодо прапорництва козацького війська другої половини XVII ст. хоча й обмаль, але вони є яскравими свідченнями потужної соціокультурної системи. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі.

З архіву литовського гетьмана Януша Радзивілла український збирач Петро Дубровський придбав два документи з автентичними зображеннями і описом 25 прапорів, якими козаки користувалися у першій половині XVII ст. до 1651 р. Ці матеріали зберігались у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. Вони містять опис і малюнки 12 прапорів Чернігівського полку та 12 прапорів Київського полку і київського самоврядування, значок, бунчук і дзвоник, які були у Києві. Козацькі прапори вдалося захопити литовському гетьманові Я. Радзивілли у бою під Лоевим і добути у Києві.²⁸

Усі вони і дотепер — єдине достовірне свідчення прапорових відзнак національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст. З описів видно, що у тринадцяти прапорах переважають жовтий і білий кольори (по сім випадків), за ними йдуть синій і червоний (по шість випадків), чорний (чотири) і зелений (один). Три знамена становлять для нас особливий інтерес, позаяк на них зафіксовано зображення київського герба — куші. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйняті на той час зразки.

²⁷ Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Тернопіль. 1992. № 5–6. С. 11.

²⁸ Савчук Ю. Одісея козацьких прапорів. Стокгольм : Військовий музей Швеції. С. 8.

Із 12 прапорів Чернігівського полку на десятих зображено хрест переважно у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. На одному полотнищі зображено святого Георгія. У чотирьох випадках червоний колір поєднувався з білим, у двох — білий із блакитним, ще у двох — сірий з білим, в одному — червоний і блакитний із жовтим, ще на одному — сірий і білий з блакитним. Траплялися також зображення чорного хреста, зеленої зірки і строкатої “штучки від намету”.²⁹

Серед 12 прапорів, що були у Києві, є прапор із білим орлом на червоному полі — свідчення польського його походження. На окремих прапорах позначився вплив орнаментики Близького Сходу, що говорить про вплив традицій Кримського ханства або Османської імперії. На багатьох прапорах зустрічаємо сонце, місяць, зірки, характерні для символіки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На одному з прапорів намальована рука з мечем на тлі неба із сонцем, місяцем та зірками.

Я. Ісаєвич робить висновок, із яким варто погодитися: більшість прапорів виготовили українські ремісники, які, з одного боку, користувалися загальноприйнятими на той час у Європі зразками, а з другого — широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу. Слід доповнити цей висновок тим, що значна кількість прапорів, які дійшли до нас, свідчить про їх масове застосування у козацькому війську та у територіальній символіці міст, а також про розвиненість української вексилологічної школи першої половини XVII ст., що сягає своїм корінням народних традицій та є ознакою символічного означення державності.

Протягом другої половини XVIII ст. певною мірою тривала “уніфікація” кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків прапорів для цього різновиду збройних сил. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ. Зображувалися, зазвичай, державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив цей полк. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену “національним” гербом.³⁰

У другій половині XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: державний герб — двоголовий орел, національний герб — козак з мушкетом та герби полкових і сотенних міст.

²⁹ Савчук Ю. Одісея козацьких прапорів. Стокгольм : Військовий музей Швеції. С. 85.

³⁰ Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? // Тернопіль. 1992. № 5–6. С. 16.

Проаналізувавши стиль козацьких прапорів XVII – XVIII ст. та їхню символіку, дослідник В. Панченко стверджує, що “уже за часів Богдана Хмельницького в символіці козацького прапорництва утверджуються два основні мотиви: 1) зображення хреста, часто у сполученні з півмісяцем, сонцем та зірками; 2) зображення християнських святих або їхніх атрибутів”, а особливо архистратига Михаїла. Такі мотиви переважали до початку XVIII ст., коли під впливом бароко, що панував тоді як в українському мистецтві загалом, так і в геральдиці зокрема, композиція козацьких прапорів почала істотно ускладнюватись.

Друга половина XVIII ст. стала для української козаччини добою розквіту власного прапорництва. “Використання геральдичних мотивів з поєднанням європейської і національної традицій, залучення до композицій прапорів символіки полкових, сотенних міст, збереження в емблематиці прапорів традиційних... зображень християнських святих, хреста, небесних світил — усе це у сумі сприяло витворенню особливого стилю козацької вексилології”, — стверджує В. Панченко.³¹

Символіка Козацької держави, що знайшла відбиття у прапорах, у період XVI – XVIII ст. пройшла складний шлях еволюції. Спочатку за основу були взяті геральдичні знаки польсько-литовської держави — Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з’являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Наймаючи запорожців для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які потім залишалися на Січі. Це етап використання символіки держав-протекторів. Під час Визвольної війни 1648 — 1654 рр. козацьке військо виробило власне уявлення про символіку та кольори прапорів, використовувало прапори різної барви із зображенням зірок, хрестів, місяця, гетьманських або територіальних гербів. Після ліквідації Запорізької Січі та скасування гетьманщини у 1764 р. й остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у XVIII ст. замість козацької символіки застосовується символіка російського війська.

Розділ 2. Вексилологічне означення незалежності України

Президентом України Л. Кучмою у лютому 2001 року на період до законодавчого врегулювання питання щодо використання державних символів України пропонувалося Кабінетові Міністрів України розробити у місячний строк проект тимчасового порядку їх застосування. Це не перший указ Президента України Л. Кучми з цього питання. Ще раніше у травні 2000 року Л. Кучма пропонував

³¹ Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2 (17). С. 119.

Кабінетові Міністрів України внести на розгляд Верховної Ради України проект закону про державні символи України. Такий проект закону був опрацьований Міністерством юстиції України, однак, не був реалізований.

Аналізуючи умови утвердження Державного прапора України, слід відзначити тенденцію наслідування історичних традицій державотворення та використання символіки. Визначальними у розвитку української символіки були події, пов'язані з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Створена у травні 1848 року у Львові перша українська громадсько-політична організація — Головна Руська Рада — ініціювала прийняти за національну символіку галицьких українців традиційний синьо-жовтий прапор і герб — жовтий (золотий) лев на синьому полі, що спинається на скелю, і закликала український народ до створення загонів національної гвардії — “народної стражі”.³²

У період Центральної Ради мало місце використання як жовто-блакитних, так і блакитно-жовтих прапорів. Переважали жовто-блакитні. У часи Української Держави гетьмана П. Скоропадського відбулася зміна порядку кольорів на блакитно-жовтий, а у роки Директорії та ЗУНР використовувалися “за інерцією” блакитно-жовті чи синьо-жовті прапори. Поширенню жовто-блакитної кольорової гамми національних прапорів в Україні “значно сприяло візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення, як “блакитне небо і жовтий лан пшениці”.³³ Хоча сучасний прапор України визначений чинним законодавством як “синьо-жовтий”.

Отже, утвердження 28 січня 1992 року постановою Верховної Ради України, як Державного прапора України національного прапора із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів є закономірним явищем, що має історичні витоки і символізує процес державного утвердження української нації.

Розділ 3. Проблема дуалізму українського державного герба

19 лютого 1992 року Верховною Радою України ухвалено постанову “Про Державний Герб України”, якою затверджено тризуб як малий герб України і головний елемент великого герба.³⁴ Ця ухвала найвищого законодавчого органу

³² Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. 1998. Ч. 16. С. 1–2.

³³ Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. 2006. Ч. 40. С. 10–11.

³⁴ Постанова Верховної Ради України “Про Державний Герб України” // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 40. Ст. 592.

засвідчила не тільки тяглість та історичну вагу геральдичної традиції, але також реалізоване в гострій політичній боротьбі прагнення національно-державницьких сил забезпечити правову й політичну спадкоємність різних історичних форм української державності.

Основи ідейної конструкції герба держави заклала ст. 20 Конституції України 1996 року. Вона визначила обов'язковими складовими великого Державного герба малий Державний герб України (як його головний елемент) і герб Війська Запорізького, що має символізувати історичну тяглість процесу українського державотворення.

Історіографічний аналіз проблеми дуалізму державного герба свідчить, що використання малого та великого гербів у державній символіці стосується періоду Української революції та Визвольних змагань 1917–1921 років. Ухвалений Центральною Радою 22 березня 1918 р. закон створив правовий прецедент використання великого і малого державних гербів в Україні [48, 104]. Обидва герби мало різнилися композиційно. З самого початку вони стали об'єктом аргументованої критики В. Модзалевського і Г. Нарбута. Ці авторитетні знавці геральдики висловили слушний закид авторові — відомому мистцеві професорові В. Кричевському, що він, маюючи герб, робив це тільки як художник, “не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею”.³⁵

Зазначимо, що не був досконалим і сам березневий закон 1918 року, зокрема в його тексті не дано опису гербів, їхніх розмірів тощо. На це вказав у праці “Історичні та правові основи українського державного герба” професор В. Трембіцький. Прагнучи заповнити наявні в законі прогалини, автор сформулював приписи технічного оформлення українського державного герба і радив, як це узвичаєно у світовій практиці, з пошаною і “повною точністю” відтворювати державні символи.³⁶

Великий і малий герби 1918 р. стали першим втіленням ідеї дуалізму українського державного герба, яка згодом набула свого розвитку. Так, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. відомий український геральдист М. Битинський на замовлення Уряду УНР в екзилі розробив проект державних відзнак України, серед них великого, середнього і малого державних гербів. Лейтмотивом цієї праці — справжнього шедевра українського геральдичного мистецтва — стала

³⁵ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний герб України // Наше минуле. 1918. С. 126. Передрук: Національна символіка. 2-ге вид. К., 1991. (Б-ка журн. “Пам'ятки України”; кн. 1). С. 26.

³⁶ Трембіцький В. Історичні та правні основи українського державного герба // Правничий вісник. Нью-Йорк, 1971. Кн. 3. С. 131–133.

соборність українських земель. Проекти М. Битинського здобули суспільне визнання й прихильність. Вони є визначною пам'яткою української геральдичної культури та політичної історії і, очевидно, надихнули на утвердження в Конституції України 1996 р. норми про великий і малий герб.

На виконання постанови Верховної Ради України “Про державні символи України” від 3 вересня 1996 р. і постанови Кабінету Міністрів України від 2 листопада 1996 р. “Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України і кращий текст Державного Гімну України” спеціально створена Державна комісія з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України 11 червня 1997 р. схвалила проект, підготовлений авторським колективом у складі М. Дмитрієнко, О. Івахненка, В. Мітченка та Ю. Савчука.³⁷

Як основні елементи головного символу країни обрано ті, що відображають історичний шлях державності й водночас відповідають канонам світової геральдики та правовим нормам. Для означення державності Української Народної Республіки було обрано тризуб, Української Держави — зображення козака з мушкетом, а Західноукраїнської Народної Республіки — лева.

Козакові з мушкетом першість поміж історичних державних гербів віддавали М. Грушевський, Г. Нарбут та В. Модзалевський, що виправдано історією його появи у 1576 році. З того часу до 1764 року цей символ використовувався як символ гетьманської влади загальнонаціонального значення і його називають “гербом Нації”. Інший символ у державному гербі — Лев — є одним із традиційних і найдавніших українських символів. Спочатку лев з'являється на печатках галицьких князів, згодом цей династичний знак стає територіально-династичним. Цілком ймовірно, що символ лева ще вживався Романом Мстиславовичем, котрий 1199 р. об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Правдоподібно, що традиція використання цього символу зародилася після отримання Данилом Романовичем королівського титулу у 1253 р.³⁸ В період найбільшого розквіту Галицько-Волинської держави знак лева набуває значення державного герба і відтоді таке його сприйняття лишається незмінним. Лев є не тільки символом Галицько-Волинської держави, що успадкувала державницьку традицію від Київської Русі, а й носієм геральдичної ознаки для західних земель України.

³⁷ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 1(2). С. 105.

³⁸ Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. С. 36.

Разом із тим, питання виникнення та вживання лева як княжого герба, а згодом держави та західних земель вивчене недостатньо. У наукових дослідженнях знаходимо зокрема інформацію про використання лева у першій половині XIV ст. як династичного, княжого символу волинським князем Любартом. На своїх монетах динаріях Любарт зображав свій герб — крокуючого лева — та герб Волинської землі — хрест.³⁹ Відомо, що до поняття Волинської землі як при князях роду Романовичів, так і при литовських князях входили землі Галичини, Холмщини, Белза, Володимира і Луцька. Іпатіївський літопис Волинським князем називає князя Лева, що правив у Галичині. Такі міста як Львів, Перемишль, Галич, Самбір у руських літописах іменуються Волинськими [50, с. 6]. Можна припустити, що спорідненість земель та княжих родів могла призвести до розвитку застосування лева як династичного знака, і згодом для Галичини почали використовувати не крокуючого лева, а лева, що спинається на гору, зважаючи на географічну близькість Карпатських гір.⁴⁰

Отже, у відібраному на конкурсі великому Державному гербі України роль щитотримача виконує зображення лева, що здіймається на гору. Тризуб, за задумом авторів проекту великого Державного герба України вказує на першовитоки нашої державності — Київську Русь — вершину розквіту першої держави на українських землях. Він — виключно згадка про величне минуле й ознака найвищого достоїнства великого герба, символ суверенітету та вікових державних традицій.

Проте питання запровадження Великого Державного герба є дискусійним. Тут слід зауважити на важливий момент появи на українських теренах державності і твердження, що Русь є першим державним утворенням на теренах України не відповідає дійсності. Скоріше таке твердження є відголоском радянської історичної науки. Адже відтепер про Скіфське царство та Трипільську культуру ширше відомо ніж це було у радянські часи. Однак символіка цих державних утворень є малодослідженою і цілком зрозуміло бажання розробників великого Державного герба опертися на символ, що має власні історичні витоки та тісно пов'язаний із процесом українського державотворення.

Таким чином, опрацювання великого Державного герба України підтверджує думку про те, що він має стати символом новітньої української держави, який фокусує в собі головні етапи її становлення й багатовікового розвитку і втілює провідну національну ідею — соборності українських земель, їхньої

³⁹ Троневиц П. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : ПВД "Твердиня", 2011. С. 53.

⁴⁰ Карпов В.В. Українська звитяга в символах. К. : Видавець Олег Філюк, 2016. С. 140.

багатовікової державної традиції. Однак, на думку Президента України Леоніда Кравчука, Українського інституту національної пам'яті час для запровадження великого герба вже пройшов і слід відмовитися від цього та залишити малий герб як єдиний Державний герб України, що вже з часом його побутування вже утвердився у суспільній думці як єдиний герб України.

Однак, у серпні 2020 року Верховна Рада України своєю постановою,⁴¹ підписаною Головою Ради Дмитром Разумковим, зобов'язала Кабінет Міністрів України провести конкурс ескізів великого герба і до 1 грудня визначити переможця та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції, встановлені за результатами конкурсу. В ході обговорення висловлювалися різні думки з цього приводу — залишити існуючий герб в якості єдиного, або прийняти великий герб, але обмежити коло сфер його застосування і не вживати у його символіці релігійних символів.

19 листопада 2020 року журі визначило переможців конкурсу на “найкращий” ескіз державного символу. Перше місце серед 112 робіт отримав проект київського художника Олексія Кохана, який також є співавтором Малеого державного герба України. Цю роботу автор подавав на конкурс ще 1997 року, але тоді перемоги не здобув. Новообраний проект містить визначені Конституцією України обов'язкові елементи: Малий державний герб України, що розміщений у центрі та герб Війська Запорозького над ним на штандарті. По боках від Малеого державного герба поставлені лев і архангел Михаїл, що стоять на синьо-жовтій стрічці яка обвиває колосся пшениці та кегті калини. Але обраний проект викликав масовану критику у професійному середовищі та несприйняття у суспільстві. Відтепер справа затвердження Великого державного герба України залежить від Верховної Ради України.

Висновки

Статус Державного герба України, як і статус Державного прапора України, не закріплений окремим законом, як того вимагає Конституція України. Можна припустити, що проблема законодавчої невирішеності правового статусу Державного прапора України лежить у політичній площині, а великого Державного герба не тільки у політичній площині, а й у самій ідеї “дуалізму” — наявності малого та великого герба, а також дискусійності обраних для великого герба символів на тлі історичної тягlosti державотворення на теренах України.

⁴¹ Постанова Верховної Ради України “Про оголошення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України” від 25 серпня 2020 р. № 824-ІХ.

Також, слід відзначити, що ідея дуальності державного герба має своїм корінням духовний концепт державного романтизму початку ХХ століття виражений в колах еміграції. Розвиток української символіки мав своє продовження в еміграційних колах. Микола Битинський розробив проект великого державного герба у якому позначені символи усіх українських земель під жовто-блакитним прапором. Цей проект відповідає традиції Російської імперії, де було три види гербів різного масштабу. Він не пов'язаний із історичним процесом українського державотворення, а належить до романтичного уявлення автора та емігрантської спільноти про державність України. Виникає питання чи пов'язана ідея великого державного герба із історичним процесом розвитку української державності у період незалежності. З огляду на тридцятилітню історію прямого підтвердження, що це саме так, ми не знаходимо. Одинокий випадок із проведенням конкурсу і створенням великого герба колективом Марії Дмитрієнко та відсутністю його впровадження тільки посилює тезу про те, що внесення у текст Конституції України положення про великий та малий герб було даниною державному романтизму першої половини ХХ століття.

Загалом, слід відзначити, що при символічному означенні української державності новітнього часу за основу було взято символи, що використовувалися в історії як знаки утвердження національної окремішності та самобутності, споконвічного прагнення до власної державності та владарювання на своїй землі вольній.

З трьох символів державності, визначених Конституцією України правове оформлення отримав тільки Державний Гімн України. Інші символи — Державний Прапор України і Державний Герб України не отримали юридичного визнання та закріплення Законом України відповідно до вимог Конституції України. Така невідзначеність свідчить про існуючу у суспільстві культурологічну кризу виражену у протиставленні культурних цінностей базованих на радянських і російських традиціях та споконвічних національних устремліннях до незалежності. Проблема дуалізму Державного Герба України, попри періодичні спроби її вирішення, стає неактуальною на фоні усталення малого Державного Герба України. Постає питання законодавчого врегулювання конституційної норми про Державний Герб України або шляхом правового утвердження існуючої норми або шляхом переходу до усталеного за роки незалежності єдиного герба — Тризубу.

Список використаної літератури

1. Аджі М. Європа, тюрки, Велика степь. М. : Мысль, 1998.
2. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва. К. : Веселка, 2009.
3. Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.

4. Березинський В. Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм // *Воєнна історія*. 2005. № 5–6.
5. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії // *Тернопіль*. 1992. № 5–6.
6. Благодір О. Українські клейноди // *Хроніка-2000*. 1992. Вип. 1.
7. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я: короткий історичний нарис. Львів : Новий час, 2002.
8. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва — битва народів. К. : Балтія-Друк, 2010.
9. Величко Самійло. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. Т. 1. 1991.
10. Галицько-Волинська летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. СПб. : Алетейя, 2005.
11. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? // *Тернопіль*. 1992. № 5–6.
12. Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // *Український історичний журнал*. 1990. № 4.
13. Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році // *Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]*. 1998. Ч. 16.
14. Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // *Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]*. 2006. Ч. 40.
15. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // *Вісті комбатанта*. 1993. Ч. 1.
16. Гречило А. Про національний прапор // *Тернопіль*. 1992. № 5–6.
17. Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010.
18. Гуржій О., Корнієнко В.. *Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного*. К., 2002.
19. Джеджула Ю., Замлинський В. Герби гетьманів України // *Вісті комбатанта*. 1992. Ч. 2.
20. Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // *Військово-історичний альманах*. 2001. Ч. 1(2).
21. Заметка о казацких знаменах // *Киевская старина*. 1890. № 10.
22. Замлинський В. Історія України в особах: IX – XVII ст. / В. Замлинський, В. Войцеховська, В. Галаган. К., 1993.
23. Іванов В. Прапори козацьких полків // *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*. К., 1927.
24. Ісаєвич Я.С. Бойові прапори козацького війська // *Вісті : [український військовий журнал]*. 1964. Ч. 113.
25. *Історія українського війська (1917–1995)* / упоряд. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996.
26. Карпов В. Бойове значення військової символіки у війську Київської Русі та Великого князівства Литовського // *Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ: наук. журнал*. Львів : АСВ, 2014. № 22.
27. Карпов В. Вексилологічні традиції у символіці війська Козацької держави (XVI – XVIII ст.) // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал*. К. : Міленіум, 2015. № 3.
28. Карпов В.В. *Українська звитяга в символах*. К. : Видавець Олег Філюк, 2016.

29. Конституція України: Видання офіційне. К. : Міністерство юстиції України. 2006.
30. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К. : Наш час, 2010.
31. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. / упор. Б.З. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992.
32. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1989.
33. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. К. : Веселка, 2009.
34. Мицик Ю. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. 2000. № 20.
35. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний герб України // Наше минуле. 1918. С. 126. Передрук: Національна символіка. 2-ге вид. К., 1991. (Б-ка журн. "Пам'ятки України"; кн. 1).
36. Мозолевський Б. Скіфський степ. К. : Темпора, 2005.
37. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. К. : Наш час, 2010.
38. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2 (17).
39. Постанова Верховної Ради України "Про Державний Герб України" // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 40. Ст. 592.
40. Постанова Верховної Ради України "Про оголошення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" від 25 серпня 2020 р. № 824-IX Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-20#Text>
41. Рабинович М.Г. Древнерусские знамена (X – XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. М., 1972.
42. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів. Стокгольм : Військовий музей Швеції.
43. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі // Народна армія. 2001. 2 квітня.
44. Сергійчук В. Доля української національної символіки. К. : Т-во "Знання" УРСР, 1990. С. 16.
45. Слово о полку Игореве. Л. : Аврора, 1985.
46. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть : [монографія] Дніпродзержинськ : Видавничий дім "Андрій", 2007. Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / передм. Ю.А. Святця; відп. ред. В.А. Смолій. 2007.
47. Трембцький В. Історичні та правні основи українського державного герба // Правничий вісник. Нью-Йорк, 1971. Кн. 3.
48. Троневиц П. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : ПВД "Твердиня", 2011.
49. Україна і Литва в XIV – XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / авт. кол. : В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. Луцьк : ПрАТ "Волинська обласна друкарня", 2011.

50. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV ст. – XVI ст.) К. : Темпора, 2011.
51. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2010. С. 126.
52. Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Тернопіль. 1992. № 5–6.

References

1. Adzhy M. (1998) Evropa, tjurky, Velykaja stepj. M.: Mysl'. [in Russia]
2. Aranovych O. (2009) Kozacjka encyklopedija dlja junactva : Knygha statej pro istorychne buttja ukrajinsjkogho kozactva. K. : Veselka. [in Ukrainian]
3. Arcykhovskij A.V. (1944) Drevnerusskые мунятjурьы как ystorycheskыj ystochnyk. M. [in Russia]
4. Berezhynskij V. (2005) Prapor u vijsku Kyjivs'kоji Rusi jak atrybut druzhynnoji kuljтуры i zasib upravlinnja bojem // Vojenna istorija. # 5–6. [in Ukrainian]
5. Bilokinj S. (1992) Poghlanjmo vghlyb istoriji // Ternopilj. # 5–6. [in Ukrainian]
6. Blaghodir O. (1992) Ukrajinsjki klejnody // Khronika-2000. Vyp. 1. [in Ukrainian]
7. Bojko V. (2002) Kozacjki storinky Zadunav'ja: korotkыj istorychnyj narys. Ljviv : Novyj chas. [in Ukrainian]
8. Bumblauskas A. (2010) Ghrjunvaljdsjka bytva — bytva narodiv. K. : Baltija-Druk. [in Ukrainian]
9. Velychko Samijlo. (1991) Litopys : u 2 t. / per. z knyzhnoji ukrajins'kоji movy, vst. stattja, koment. V.O. Shevchuka; vidp. red. O.V. Myshanych. K. : Dnipro. T. 1. [in Ukrainian]
10. Ghalycko-Vоlynskaja letopysj. (2005) Tekst. Kommentaryj. Yssledovanye / pod red. N.F. Kotljara. SPb. : Aletejja. [in Russia]
11. Ghiscova L.(1992) Jakogho zh koljoru buly kozacjki prapory? // Ternopilj. # 5–6. [in Ukrainian]
12. Ghlomozda K., Janevs'kыj D. (1990) Istorychni gherbovi vidznaky ta praporovi barvy Ukrajiny // Ukrajins'kыj istorychnyj zhurnal. # 4. [in Ukrainian]
13. Ghrechylo A. (1998) Vidrozhennja ukrajins'kыkh nacionalnykh symvoliv v Ghalychyni v 1848 roci // Znak : [visnyk Ukrajinsjkogho gheraljdychnogho tovarystva]. Ch. 16. [in Ukrainian]
14. Ghrechylo A. (2006) Pytannja pro porjadok koljoriv na ukrajins'komu prapori v 1917–1920 rr. // Znak : [visnyk Ukrajinsjkogho gheraljdychnogho tovarystva]. Ch. 40. [in Ukrainian]
15. Ghrechylo A. (1993) Prapory ta gherby ukrajinsjkogho kozactva // Visti kombatanta. Ch. 1. [in Ukrainian]
16. Ghrechylo A. (1992) Pro nacionalnyj prapor // Ternopilj. # 5–6. [in Ukrainian]
17. Ghrechylo A. (2010) Ukrajinsjka terytorialjna gheraljdyka. Ljviv : Instytut ukrajins'kоji arkeohografiji imeni M.S. Ghrushevsjkogho NAN Ukrajiny; Ukrajinsjke gheraljdychne tovarystvo. [in Ukrainian]
18. Ghurzhij O., Kornijenko V. (2002) Vojenne mystectvo ghetjmana Petra Saghajdachnogho. K. [in Ukrainian]

19. Dzhedzhula Ju., Zamlynskyj V. (1992) Gherby ghetjmaniv Ukrajinny // Visti kombatanta. Ch. 2. [in Ukrainian]
20. Dmytrijenko M., Savchuk Ju. (2001) Velykyj Gherb nashoji derzhavy // Vijsjkovo-istorychnyj aljmanakh. Ch.1(2). [in Ukrainian]
21. Zametka o kazackykh znamenakh (1890) Kyevskaia staryna. # 10. [in Russia]
22. Zamlynskyj V. (1993) Istorija Ukrajinny v osobakh: IX – XVII st. / V. Zamlynskyj, V. Vojcekhovs'ka, V. Ghalaghan. K. [in Ukrainian]
23. Ivanov V. (1927) Prapory kozacjkykh polkiv // Juvilejnyj zbirnyk na poshanu akad. D.I. Baghalija. K. [in Ukrainian]
24. Isajevych Ja.S. (1964) Bojovi prapory kozacjkojho vijsjka. Visti : [ukrajinskyj vijskovyj zhurnal]. Ch. 113. [in Ukrainian]
25. Istorija ukrajinskojho vijsjka (1917–1995) (1996) Ljviv. Uporjad. Ja. Dashkevych. Svit. [in Ukrainian]
26. Karpov V. (2014) Bojove znachennja vijsjkovoji symboliky u vijsjku Kyjivskojji Rusi ta Velykojho knjazivstva Lytovskojho. Vijsjkovo-naukovyj visnyk Akademiji Sukhoputnykh vijsjk: nauk. zhurnal. Ljviv : ASV. # 22. [in Ukrainian]
27. Karpov V. (2015) Veksylologichni tradyciji u symbolici vijsjka Kozacjkoji derzhavy (XVI – XVIII st.). Visnyk Nacionalnojji akademiji kerivnykh kadriv kuljтуры i mystectva: nauk. zhurnal. K. : Milenium. # 3. [in Ukrainian]
28. Karpov V. (2016) Ukrajinska zvytjagha v symbolakh. K. : Vydavec' Oleg' Filjuk. [in Ukrainian]
29. Konstytucija Ukrajinny: Vydannja oficijne. (2006) K. : Ministerstvo justyciji Ukrajinny. [in Ukrainian]
30. Kotljar M. (2010) Narysy vojennoho mystectva Davnojji Rusi. K. : Nash chas. [in Ukrainian]
31. Kryp'jakevych I. (1992) Istorija ukrajinskojho vijsjka (vid knjazhykh chasiv do 20-kh rokiv KhKh st.) / I. Kryp'jakevych, B. Ghnatevych, Z. Stefaniv ta in. / upor. B.Z. Jakymovych. 4-te vyd., zmin. i dop. Ljviv : Svit. [in Ukrainian]
32. Litopys Ruskyj (1989) K. Dnipro. [in Ukrainian]
33. Mycyk Ju. (2009) Koljory kozacjkykh praporiv // Apanovych O. Kozacjka encyklopedija dlja junactva : Knygha statej pro istorychne buttja ukrajinskojho kozactva / O. Apanovych; uporjadnyk O. Jaremijchuk; nauk. red., avt. pisljamovy Ju. Mycyk. K. : Veselka. [in Ukrainian]
34. Mycyk Ju. Prapory polkovnyka Illi Gholoty (1649 r.) (2000) Znak [visnyk Ukrajinskojho gheraldychnojo tovarystva]. #20. [in Ukrainian]
35. Modzalevs'kyj V., Narbut Gh. (1991) Do pytannja pro Derzhavnyj gherb Nacionaljna symbolika. 2-ghe vyd. K.. (B-ka zhurn. "Pam'jatky Ukrajinny"; kn. 1). [in Ukrainian]
36. Mozolevs'kyj B. (2005) Skifs'kyj step. K. : Tempora. [in Ukrainian]
37. Oljghovs'kyj S. (2010) Volodari stepu. Vijsjkova sprava j ozbrojennja skifiv VII st. do n.e. – III st. n.e. K. : Nash chas. [in Ukrainian]
38. Panchenko V. (2008) Kozacjke prapornictvo XVII – XVIII st. Vijsjkovo-istorychnyj aljmanakh. Ch. 2 (17). [in Ukrainian]
39. Postanova Verhovnojji Rady Ukrajinny "Pro Derzhavnyj Gherb Ukrajinny" (1992) Vidomosti Verhovnojji Rady Ukrajinny. # 40. St. 592. [in Ukrainian]

40. Postanova Verkhovnoji Rady Ukrainy “Pro ogholoshennja konkursu na krashhyj eskiz velykogho Derzhavnogho Gherba Ukrainy” vid 25 serpnja 2020 r. # 824-IX Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-20#Text>. [in Ukrainian]
41. Rabynovych M. Gh. (1972) Drevnerusskye znamena (X – XV vv.) po yzobrazhenyjam na mynyatjurakh. Novoe v arkheologhy. M. [in Russia]
42. Savchuk Ju. Odisseja kozacjkykh praporiv. Stokgholjm : Vijskovyj muzej Shveciji. [in Ukrainian]
43. Savchuk Ju. (2001) Prapor Boghdana Khmeljnyckogho u Stokgholjmi. Narodna armija. 2 kvitnja. [in Ukrainian]
44. Serghijchuk V. (1990) Dolja ukrajinskoji nacionaljnoji symvoliky. K. : T-vo “Znannja” URSR. [in Ukrainian]
45. Slovo o polku Yghoreve. (1985) L. Avrora. [in Russia]
46. Storozhenko I.S. (2007) Boghdan Khmeljnyckyj i Zaporozjka Sich kincja XVI – seredyny XVII stolitj. Dniprodzerzhynsjk : Vydavnychyj dim “Andrij”. Kn. 2. [in Ukrainian]
47. Trembicjkyj V. (1971) Istorychni ta pravni osnovy ukrajinskogho derzhavnogho gherba. Pravnychyj visnyk. Njju-Jork. Kn. 3. [in Ukrainian]
48. Tronevych P. (2011) Velykyj knjazj Dmytrij-Ljubart i jogho suchasnyky: istoryko-krajeznavchyj narys. Lucjk : PVD “Tverdynja”. [in Ukrainian]
49. Ukraina i Lytva v XIV – XVI stolittjakh. (2011) Polityko-pravovi ta socialjno-ekonomichni aspekty / avt. kol. : V.Gh. Berkovsjkyj, A.V. Blanuca, D.P. Vashhuk, A.O. Ghurbyk, B.V. Cherkas. Lucjk. PrAT “Volynsjka oblasna drukarnja”. [in Ukrainian]
50. Cherkas B. (2011) Stepovyj shhyt Lytvy. Ukrajinsjke vijsjko Ghedyminovyichiv (KhIV st. – KhVI st.) K. Tempora. [in Ukrainian]
51. Shamenkov S. (2010) Pikhota ukrajinsjkykh ghetjmaniv XVII – XVIII st. Kyjiv. Tempora. [in Ukrainian]
52. Jakymovych B. (1992) Do pytannja pro ukrajinsjku nacionaljnu symvoliku. Ternopilj. # 5–6. [in Ukrainian]

Анотація

Державна символіка є ключовим елементом відображення історичної тягlosti та основою формування новітньої системи символного означення суспільного розвитку. З трьох символів державності, визначених Конституцією України правове оформлення отримав тільки Державний Гімн України. Інші символи — Державний Прапор України і Державний Герб України не отримали юридичного визнання та закріплення Законом України відповідно до вимог Конституції України. Така невизначеність свідчить про існуючу у суспільстві культурологічну кризу виражену у протиставленні культурних цінностей базованих на радянських і російських традиціях та споконвічних національних устремлінь до незалежності. Проблема дуалізму Державного Герба України, попри періодичні спроби її вирішення, стає неактуальною на фоні усталення малого Державного Герба

України. Постає питання законодавчого врегулювання конституційної норми про Державний Герб України або шляхом правового утвердження існуючої норми або шляхом переходу до усталеного за роки незалежності єдиного герба — Тризубу.

Ключові слова: дуалізм, гімн, прапор, герб, держава, Україна.

Annotation

State symbols are a key element of the reflection of historical longevity and the basis for the formation of the latest system of symbolic definition of social development. Of the three symbols of statehood defined by the Constitution of Ukraine, only the National Anthem of Ukraine received legal registration. Other symbols — the State Flag of Ukraine and the State Emblem of Ukraine have not received legal recognition and enshrined in the Law of Ukraine in accordance with the requirements of the Constitution of Ukraine. Such uncertainty testifies to the existing cultural crisis in society, expressed in the opposition of cultural values based on Soviet and Russian traditions and the original national aspirations for independence. The problem of dualism of the State Emblem of Ukraine, despite periodic attempts to solve it, becomes irrelevant against the background of the establishment of a small State Emblem of Ukraine. The question arises of legislative regulation of the constitutional norm on the State Emblem of Ukraine either by legal approval of the existing norm or by transition to the single coat of arms established during the years of independence — the Trident.

Key words: dualism, anthem, flag, coat of arms, state, Ukraine.

Інформація про автора

Карпов Віктор Васильович,

доктор історичних наук, виконувач обов'язків декана
Факультету архітектури, будівництва та дизайну
Національного авіаційного університету України
<https://orcid.org/0000-0002-3446-9187>

Information about author

Karpov Victor Vasilyevich,

Doctor of Historical Sciences, Dean
Dean of the Faculty of Architecture,
Civil Engineering and design
National Aviation University Of Ukraine

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СПІВВІДНОШЕННЯ СЦЕНАРІЮ АНЕКСІЇ КРИМУ З ІНШИМИ ПРЕЦЕДЕНТАМИ АНАЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Клименко К.О.

1. Крим vs Косово

Передумови порівняння

11 березня 2014 року Верховна рада Автономної Республіки Крим спільно із Севастопольською міською радою прийняли “Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та м. Севастополя” з наміром створити “незалежну й суверенну державу Республіка Крим” та “звернутися до Російської Федерації з пропозицією про прийняття Республіки Крим на основі відповідного міждержавного договору до складу Російської Федерації як нового суб’єкта Російської Федерації”¹. У документі міститься посилання на рішення Міжнародного суду ООН щодо Косова від 22.07.2010, який визнав, що одностороннє проголошення незалежності частиною держави не порушує які-небудь норми міжнародного права. У той же день, спікер Ради Федерації Федеральних Зборів РФ Валентина Матвієнко, прокоментувала це рішення як таке, що “створює прецедент, згідно з яким не потрібно мандата центральної влади на проведення референдуму й на вирішення питання про самовизначення частини держави. Прецедент у міжнародному праві — це закон. Таким чином, влада Криму діє відповідно до міжнародного права й рішень Міжнародного суду ООН”².

У виступі на 7134-му засіданні Ради Безпеки ООН 13.03.2014 постійний представник Російської Федерації при ООН Віталій Чуркін наголосив, що “Деякі країни, що виступають зараз проти волевиявлення кримчан, поспішили визнати незалежність Косово, проголошену, до речі, навіть без референдуму, просто рішенням парламенту. Визнали, попри протести Белграда, попри те, що

¹ “Декларация о независимости Автономной Республики Крым и г.Севастополя” от 11.03.2014 / Парламент Крыма принял Декларацию о независимости АРК и г. Севастополя [Електронний ресурс] // Государственный Совет Республики Крым : официальный сайт. — Режим доступу: http://www.crimea.gov.ru/news/11_03_2014_1 (03.05.15). — Назва з екрана.

² Эксперты сравнивают ситуацию в Крыму с объявлением независимости в Косово [Електронний ресурс] // Первый канал : официальный сайт. — Режим доступу: <http://www.1tv.ru/news/polit/253894> (03.05.15). — Назва з екрана.

проголошення незалежності відбулося на тлі незаконної військової операції країн НАТО”³.

З точки зору Росії, проведення “народом Криму” референдуму й подальше проголошення незалежності є вираженням невід’ємного права на самовизначення і свободу від утисків (як стверджується, з боку Києва).

Крім того, у знаменитій “Кримській промові”, Президент Росії В. Путін заявив, що “кримська влада спиралася й на відомий косівський прецедент, прецедент, який наші західні партнери створили самі (...), у ситуації, абсолютно аналогічній кримській, визнали відділення Косово від Сербії легітимним, доводячи всім, що ніякого дозволу центральної влади країни для одностороннього оголошення незалежності не потрібно”⁴.

Іронія полягає в тому, що Росія посилається на висновок Міжнародного суду, який постановив, що одностороннє проголошення незалежності Косово не є незаконним, ніколи його не визнававши й завжди заперечуючи незалежність Косово. Тож, такі аргументи видаються непослідовними з огляду на офіційну позицію РФ щодо проголошення незалежності Косова. Зокрема, МЗС Російської Федерації у своїй заяві від 17.02.2008 зазначало, що односторонні дії з проголошення незалежності Косова порушили “суверенітет Республіки Сербія, Статут ООН, резолюцію 1244 РБ ООН, принципи Гельсінського Заключного акта, косовські конституційні рамки, домовленості на високому рівні Контактної групи”. Було заявлено, що “Росія цілком підтримує реакцію керівництва Сербії на події в Косові, його справедливі вимоги відновити територіальну цілісність країни”. МЗС Росії наголошувало на негативних наслідках, які може мати сепаратизм для “світового порядку й міжнародної стабільності, авторитету рішень Ради Безпеки ООН”⁵.

До того ж на неформальній зустрічі глав держав-учасниць СНД В. Путін наголосив, що “прецедент Косова — це страшний прецедент, який, за суттю справи, зламує всю систему міжнародних відносин, що склалася навіть не за

³ Виступ постійного представника Російської Федерації при ООН на 7134-му засіданні Ради Безпеки ООН 13.03.2014 [Електронний ресурс] / Предварительный отчет о заседании // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/PV.7134> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации от 18.03.2014 в связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов [Електронний ресурс] // Официальный сайт Президента России. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39444/page/1> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵ Заявление МИД России по Косово от 17.02.2008 [Електронний ресурс] // Официальный сайт МИД России. — Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/69E1940601A4968BC32573F20053D7F7 (13.11.20). — Назва з екрана.

десятиліття, а за століття”⁶. З огляду на таку позицію Росії, можливість обґрунтувати анексію Криму прикладом Косова сумнівна. Крім того, слід підкреслити й той факт, що Україна не визнала незалежності Косова, і така позиція залишається незмінною. Важливо також і те, що попри власні посилання на прецедент Косова, Російська Федерація не змінює своєї позиції щодо нього. Зокрема, після згаданих подій у Криму посольство РФ у Сербії поширило заяву, у якій зазначило, що Росія не змінює своєї думки щодо невизнання Косова⁷.

Водночас навіть найбільші скептики щодо визнання Косова одностайні в тому, що будь-який висновок щодо законності, правомірності чи легітимності прецеденту Косова аж ніяк не виправдовує російської анексії Криму⁸.

Отже, перш ніж приймати на віру висловлювання можновладців, особливо російських, необхідно перевірити їх на предмет відповідності фактам, як історичним, так і юридичним. Тож, чи ідентичні випадки з Кримом і Косово?

Насамперед, порівняймо історичні шляхи Косова і Криму до проголошення незалежності.

Історико-правовий аналіз шляху Косова до проголошення незалежності

Релігійним, культурним і політичним центром Сербії, а також місцем будівництва найважливіших православних церков і монастирів, Косово стало з XII століття. У цей період переважна більшість населення Косова було слов'янами, головним чином сербами⁹. Цим пояснюється важливість для сербів присутності краю в складі їхньої держави, і, отже, позиція Росії у спорі щодо Косова (просування ідеї “Російського світу” й “духовних скреп”¹⁰).

⁶ Путін: самопроголошення Косова ламає всю систему міжнародних відносин [Електронний ресурс] // 5 канал. — Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/putin-samoproholoshennia-kosova-lamaie-vsiu-sistemu-mizhnarodnykh-vidnosyn-9949.html> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷ Russia Stance on Kosovo Unchanged Despite Crimea [Електронний ресурс] // Balkan Investigative Reporting Network. — Режим доступу: <http://www.balkaninsight.com/en/article/russia-keeps-its-stance-on-kosovo> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸ Задорожній О.В. Порівняльна характеристика випадків Косово та Криму: міжнародно-правовий аналіз / О.В. Задорожній // Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / Укр. асоц. міжнар. права ; [Антонович М. М. та ін. ; упоряд. і заг. ред. Задорожній О.В.]. — К. : К.І.С., 2014. — С. 535.

⁹ Історія Косова [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Косова (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰ О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства : Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации от 12.12.2012 [Електронний ресурс] // Официальный сайт Президента России. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36699/page/2> (13.11.20). — Назва з екрана.

Після поразки сербів у Косовській битві 15.06.1389 Держава сербів потрапила у васальну залежність від Османської імперії на наступні 5 століть¹¹. Зрозуміло, що за час турецького панування багато православних сербів залишили регіон, а до моменту введення військ НАТО в 1999 році етнічний баланс населення в регіоні складався з албанців і сербів (разом їх було близько 95 %), циган, боснійців, болгар, турків і євреїв (загалом не більше 5 %)¹².

Тільки в 1912 році під час Балканських воєн серби повернули собі контроль над сакральним краєм, який увійшов до складу Сербії як автономна область, населена вже в основному мусульманами¹³. Однак, що дуже важливо, під час Балканських воєн 1912-1913 років будь-яке розширення кордонів Сербії за Конституцією 1903 року вимагало скликання Великих національних зборів (ст. ст. 4 та 130)¹⁴. З якоїсь причини Збори не були скликані, так що анексія Косова й інших нових територій, отриманих Сербією під час війни, була неконституційною¹⁵. Іншими словами, з конституційної точки зору з тих самих пір Косово й не було частиною Сербії.

Тож, ситуація на момент проголошення незалежності у 2008 році насправді була дуже складна, почасти також і через той факт, що з формально-юридичної казуїстичної точки зору Косово не було у свій час належним чином приєднане Сербією, а отже, і для оголошення незалежності не було необхідності отримувати згоду Белграда¹⁶.

У складі соціалістичної Югославії, Косово де-факто було автономією, причому, не зважаючи на перевагу мусульманського населення, було досить спокійним регіоном до приходу до влади Слободана Милошевича. У 1989 році Милошевич позбавив Косово автономії. Потім пішли розпад Югославії й масові етнічні конфлікти в регіоні, створення Армії визволення Косова, репресії щодо сербської меншини й руйнування святих для сербів релігійних місць.

¹¹ Битва на Косовому полі [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_на_Косовому_полі (13.11.20). — Назва з екрана.

¹² Косово [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Косово> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹³ Історія Косова [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Косова (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁴ Устав Краљевине Србије од 5 јуна 1903 [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Србије_\(1903\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Србије_(1903)) (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁵ Malcolm N. Kosovo: A Short History / Noel Malcolm. — New York : NYU Press, 1999. — 492 pages.

¹⁶ Бувев М. Крым vs Косово: ящик Пандоры открыт [Электронный ресурс] / Максим Бувев // Slon Magazine — онлайн-журнал об экономике и политике. — Режим доступа: http://slon.ru/world/krym_vs_kosovo_yashchik_pandory_otkryt-1069201.xhtml (13.11.20). — Загл. с экрана.

Милошевич ужив жорстких відповідних заходів, які призвели до гуманітарної катастрофи в краї й вимагали втручання ззовні. НАТО пішло на це втручання в 1999 році в обхід Ради Безпеки ООН, розуміючи, що Росія накладе вето на атаку на Сербію, поки країна намагається своїми способами навести порядок у сакральному для неї краї¹⁷. Хоча згодом, уведення в Косово військового контингенту НАТО (KFOR) і перехід краю під управління Місії ООН у справах тимчасової адміністрації в Косово (МООНК), було здійснено на підставі резолюції Ради Безпеки ООН № 1244 від 10.06.1999¹⁸.

Після закінчення воєнної операції й виводу військ НАТО пішов 9-річний період адміністрування краю ООН, досягнення в регіоні деякого нейтрального становища і юридичне оформлення незалежності згідно з планом Марті Ахтісаарі¹⁹.

Отже, етнічні чистки, улаштовані обома воюючими сторонами в процесі конфлікту, спровокували гуманітарну катастрофу, яка насправді вимагала зовнішнього втручання. До того ж ще в жовтні 1992 року Рада Безпеки ООН утворила комісію експертів із розслідування та аналізу інформації про порушення Женевських конвенцій та інших норм міжнародного права на території колишньої Югославії. Висновки комісії свідчили: ООН необхідно негайно створити судовий орган для розслідування й покарання воєнних злочинців. Тож, 25.05.1993 на основі резолюції Ради Безпеки ООН № 827 був створений Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року (МТКЮ), який завершив свою роботу лише 21.12.2017²⁰. До речі, з квітня 2002 року до січня 2005 року суддею трибуналу *ad litem* був український юрист-міжнародник Володимир Василенко²¹.

¹⁷ Історія Косова [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Косова (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁸ Резолюція Ради Безпеки ООН № 1244 (1999), прийнята на 4011-м засіданні 10.06.1999 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1244%281999%29> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁹ МООНК — Фактологический Бюллетень [Електронний ресурс] // Миссия Организации Объединенных Наций по делам временной администрации в Косово. — Режим доступу: <https://peacekeeping.un.org/ru/mission/unmik> (13.11.20). — Назва з екрана.

²⁰ Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_трибунал_щодо_колишньої_Югославії (13.11.20). — Назва з екрана.

²¹ Former ad litem judges [Електронний ресурс] // United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. — Режим доступу: <http://www.icty.org/sid/10572> (13.11.20). — Назва з екрана.

Факт утворення Радою Безпеки ООН спеціального судового органу, який став першим після Нюрнберзького трибуналу та Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу міжнародним органом для розгляду справ про воєнні злочини, злочини проти людяності й геноциду, свідчить про беззаперечну наявність підстав гуманітарної інтервенції НАТО для примушення обох сторін конфлікту до миру.

Незалежність Косова, що послідувала в результаті інтервенції, була де-факто “розлученням під дулом автомата”, що в принципі не визнається міжнародним правом, але через беззаперечне кричуще порушення Сербією внутрішнього самовизначення Косова, це дає йому право на сецесію.

Отже, 17.02.2008 албанська влада Автономного краю Косова й Метохії в односторонньому порядку проголосила незалежність від Сербії і створення Республіки Косово.

Консультативний висновок Міжнародного суду ООН щодо Косова

Для з'ясування правомірності таких дій, і що є надзвичайно важливим на відміну від ситуації з Кримом, за пропозицією делегації Сербії Генеральна Асамблея ООН 08.10.2008 звернулася до Міжнародного суду ООН із проханням винести консультативний висновок із цього приводу й дати відповідь на питання: “Чи відповідає одностороннє проголошення незалежності тимчасовими інститутами самоврядування Косово нормам міжнародного права?”. Відповідну резолюцію підтримали 77 держав, 74 утримались і лише 6 проголосували проти²².

Кілька держав, що брали участь у судовому провадженні, висунули припущення про те, що принцип територіальної цілісності блокує зусилля, спрямовані на вихід зі складу країни без згоди метрополії. Одним із найбільш затятих опонентів була Росія. На її думку, вихід частини держави з її складу без волі на те останньої за рамками колоніального контексту дозволяється міжнародним правом тільки в частині самовизначення народів і за наявності екстремальних обставин, коли народ, про який йде мова, на постійній основі піддається тиранії в найжорстокіших формах, що ставить під загрозу саме існування народу²³. Позиція Росії полягала в тому, що населення Косово не вважається

²² Просьба о вынесении Международным Судом консультативного заключения относительно того, соответствует ли одностороннее провозглашение независимости Косово нормам международного права : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 63/3 от 08.10.2008 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/63/3> (13.11.20). — Назва з екрана.

²³ Гарсия А. Г. Сравнение с известными: почему Крым — не Косово и уместность сравнений с точки зрения международного права [Електронний ресурс] // Блог: компании, банковские счета, сделки, налоги. — Режим доступу: <http://www.interlegal.com.ua/corporate/?p=1005> (13.11.20). — Назва з екрана.

таким, у якого є право на самовизначення, принаймні у формі відділення, і що (попри підтвердження геноциду і функціонування МТКЮ) немає екстремальних обставин і, зокрема, немає ризиків тиранії щодо населення Косово (п. 4 розділу VII письмової заяви РФ)²⁴.

Міжнародний суд ООН, очевидно, розділяє ту точку зору, що вихід зі складу держави як такої не є ні незаконним, ні законним. Суд зробив висновок, що принцип територіальної цілісності “зводиться до сфери міждержавних відносин”. У цьому контексті необхідно зазначити, що міжнародне право нейтральне тільки щодо односторонніх за своїм характером декларацій, але не до ситуацій, за яких є вплив зовнішніх факторів, як то відбулось у Криму²⁵.

Звертаючись до резолюцій Ради Безпеки, у яких засуджуються різноманітні заяви про проголошення незалежності, Міжнародний суд ООН зазначив, що “незаконність, яка приписується деяким іншим випадкам проголошення незалежності, впливає не з одностороннього характеру цих декларацій як таких, а з того, що вони були або були б пов’язані з незаконним застосуванням сили або іншими кричущими порушеннями норм загального міжнародного права, зокрема, норм імперативного характеру (*jus cogens*)” (§ 81)²⁶.

Таким чином, 22.07.2010 десятима голосами проти чотирьох Суд вирішив, що загальне міжнародне право не містить заборони декларацій незалежності як таких, а отже проголошення декларації незалежності (а не відокремлення) Косово не порушує норм міжнародного права²⁷.

Слід підкреслити, що створення держави Косово може бути пояснене лише постконфліктним юридичним урегулюванням, установленим Резолюцією 1244²⁸, і здійсненням екстраординарного права на самовизначення. Відповідно,

²⁴ Written Statement of the Russian Federation : Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo (Request for Advisory Opinion) [Електронний ресурс] // International Court of Justice. — Режим доступу: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/141/15628.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

²⁵ Vidmar J. Crimeas Referendum and Secession: Why it Resembles Northern Cyprus More than Kosovo [Електронний ресурс] / Jure Vidmar // Blog of the European Journal of International Law. — Режим доступу: <http://www.ejiltalk.org/crimeas-referendum-and-secession-why-it-resembles-northern-cyprus-more-than-kosovo> (13.11.20). — Назва з екрана.

²⁶ Соответствие одностороннего провозглашения независимости Косово нормам международного права : Консультативное заключение Международного Суда ООН от 22.07.2010 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/64/881> (13.11.20). — Назва з екрана.

²⁷ Там само.

²⁸ Резолюция Совета Безопасности ООН № 1244 (1999), принята на 4011-м заседании 10.06.1999 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1244%281999%29> (13.11.20). — Назва з екрана.

можна зробити висновок, що будь-які аргументи щодо законності чи незаконності попереднього втручання НАТО не впливають на питання про законність створення відповідної держави, через 9! років після того. У Криму ж ситуація діаметрально протилежна і визначальним фактором тут є лише незаконне воєнне втручання Російської Федерації з тритижневою (27.02–18.03)! спецоперацією з анексії півострова.

Отже, як нами було продемонстровано вище, весь процес самовизначення Косова проходив упродовж тривалого часу (11 років після введення військ НАТО) у межах і під пильним контролем найавторитетніших міжнародних інституцій, як-то РБ ООН, ГА ООН, МООНК, KFOR і Міжнародного суду ООН, що унеможливає будь-які сумніви в його легітимності.

Натомість, що ж ми бачимо в Криму?

Історико-правовий аналіз шляху Криму до проголошення “незалежності”

Формування корінного (кримськотатарського) етносу в Криму почалося ще з XIII сторіччя з часів Золотої Орди. З 1475 року Кримське ханство на три сторіччя стає васалом Османської імперії. У цей період усі внутрішні території Криму увійшли під контроль Кримського ханства, а його влада також простягалася й за його межами в північне Причорномор'я та в сторону Кубані. Однак, південний берег Криму від Балаклави до Кафи (нині — Феодосія) не входив у Кримське ханство та підкорявся безпосередньо Османській імперії²⁹.

У XVIII столітті Росія посилюється та перетворюється на імперію і для неї важливою метою стає вихід до Чорного моря. Тож, за підсумком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. 10.07.1774 було підписано Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким між іншим Крим оголошувався незалежним від Османської імперії. Проте вже 08.04.1783 Росія анексувала півострів, приєднавши його до свого складу. У цей день Катерина II видає особливо цікавий із сьогоденної точки зору маніфест “Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під державу Російську”³⁰, з мотивувальної частини якого стає цілком очевидний інсценований та примусовий характер приєднання Криму до Росії та ліквідації Кримського ханства.

²⁹ Історія Криму [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Криму (13.11.20). — Назва з екрана.

³⁰ Высочайший Манифест о принятии Крымскаго полуострова, острова Тамана и всея Кубанской стороны под державу Российскую. 1783 год, 8 апреля [Електронний ресурс] // Народный фронт “Севастополь-Крым-Россия”. — Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/manifest.htm> (13.11.20). — Назва з екрана.

За час перебування Криму в складі Російської імперії суттєво змінюється склад його населення. Частка кримських татар зменшується. Водночас у двох періодах спостерігається масовий виїзд татар із Криму (переважно до Туреччини): одразу після приєднання півострова до Росії в 1783 та після Кримської війни у 1860–1862³¹.

Під час Першої світової війни та громадянської війни в Криму відбувалися активні бойові дії й червоний терор. Остаточо радянську владу в Криму було встановлено 18.10.1921 з проголошенням Кримської АРСР у складі РСФРР, що зберігала такий статус із жовтня 1921 року до червня 1945 року.

Під час Другої світової війни Крим також став ареною запеклих боїв і з 1941 до 1944 перебував під німецькою окупацією. Одночасно зі звільненням Криму, 11.05.1944 Державний Комітет Оборони СРСР постановою № 5859сс “Про кримських татар” за підписом Й. Сталіна звинуватив весь кримськотатарський народ у зраді Батьківщині, дезертирстві й колабораціонізмі та депортував його з півострова³². Загалом було депортовано 193 865 кримських татар, понад 30 тисяч загинули. У 1945 автономія була скасована й до 1954 року існувала Кримська область у складі РСФСР.

19.02.1954 Президія Верховної Ради СРСР, “ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом та Україною”, та позицію урядів РРФСР та УРСР, ухвалила указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”³³, а 26.04.1954 Верховною Радою СРСР відповідно до радянського законодавства, було прийнято закон “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”³⁴.

Здійснена в такий спосіб передача Кримської області була проведена відповідно до чинного на той час Основного Закону СРСР оскільки, відповідно до пункту “д” статті 14 Конституції СРСР саме до “відання СРСР в особі його

³¹ Історія Криму [Електронний ресурс] // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Криму (13.11.20). — Назва з екрана.

³² О крымских татарах : Постановление Государственного Комитета Обораны СССР от 11.05.1944 [Електронний ресурс] // Вікітека — вільна бібліотека. — Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ГКО_№_5859сс_от_11.05.44 (13.11.20). — Назва з екрана.

³³ О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19.02.1954 [Електронний ресурс] // Вікітека — вільна бібліотека. — Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_19.02.1954_о_передаче_Крымской_области_из_состава_РСФСР_в_состав_УССР (13.11.20). — Назва з екрана.

³⁴ О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР : Закон СССР от 26.04.1954 [Електронний ресурс] // Вікітека — вільна бібліотека. — Режим доступу: [https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_26.04.1954_О_передаче_Крымской_области_из_состава_РСФСР_в_состав_Украинской_ССР_\(13.11.20\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_26.04.1954_О_передаче_Крымской_области_из_состава_РСФСР_в_состав_Украинской_ССР_(13.11.20)). — Назва з екрана.

вищих органів державної влади³⁵ належить затвердження зміни кордонів між союзними республіками”³⁶.

Стверджувана “незаконність” передачі Криму до складу України в 1954 році

З цього приводу, виступаючи на 7138-му засіданні Ради Безпеки ООН 15.03.2014 постійний представник Російської Федерації при ООН Віталій Чуркін наголосив, що “до 1954 року Крим був частиною Російської Федерації. Україні він був переданий у порушення норм радянського законодавства, які діяли в той час, і без урахування думки на цей рахунок населення Криму, залишаючись, проте, у рамках однієї держави — СРСР. У момент розпаду СРСР Крим опинився в складі України автоматично. Думкою народу Криму знову-таки ніхто не поцікавився. Після розпаду СРСР упродовж більш ніж 20 років Крим намагався реалізувати своє право на самовизначення”³⁷.

Також, під час зустрічі 23.12.2014 із парламентськими журналістами спікер верхньої палати російського парламенту В. Матвієнко анонсувала підготовку законопроекту про незаконність рішення щодо передачі Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. За її словами таке рішення було прийняте з грубими порушеннями законодавства, а тому не може мати ніяких правових наслідків³⁸.

Проте ці аргументи є недоречними як мінімум із погляду норм міжнародного права. Зокрема, Договором між УРСР і РРФСР від 19.11.1990 (що діяв з 14.06.1991 до 01.04.1999) передбачено, що Росія визнає й поважає територіальну цілісність УРСР “в нині існуючих у межах СРСР кордонах” (ст. 6)³⁹. В Угоді про створення СНД від 08.12.1991 (діє для України з 10.12.1991, для Росії з 12.12.1991) зафіксовано, що “Високі Договірні Сторони визнають

³⁵ Відповідно до статті 30 Конституції СРСР Верховна Рада СРСР була вищим органом державної влади СРСР.

³⁶ Конституция (Основной Закон) СССР от 05.12.1936 (в редакции от 08.08.1953) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958687/chapter/888134b28b1397ffae87a0ab1e117954/ (13.11.20). — Назва з екрана.

³⁷ Виступ постійного представника Російської Федерації при ООН на 7138-му засіданні Ради Безпеки ООН 15.03.2014 [Електронний ресурс] / Предварительный отчет о заседании // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/PV.7138> (13.11.20). — Назва з екрана.

³⁸ Решение о передаче Крыма в 1954 году УССР от РСФСР было принято с грубейшими нарушениями // [Електронний ресурс] // Официальный ресурс Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации. — Режим доступу: <http://council.gov.ru/press-center/news/50024/> (13.11.20). — Назва з екрана.

³⁹ Договір між УРСР і РРФСР від 19.11.1990 [Електронний ресурс] // Сайт інформаційного агентства “ЛІГА:ЗАКОН”. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html (13.11.20). — Назва з екрана.

і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності” (ч. 1 ст. 5)⁴⁰, у Меморандумі про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 (Будапештський меморандум) “Російська Федерація (...) підтверджує Україні зобов’язання поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України”, а також “утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України” (пп. 1-2)⁴¹. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 (так званий Великий договір; діяв з 01.04.1999) фіксує, що Росія поважає територіальну цілісність України і підтверджує непорушність існуючих між країнами кордонів (ст. 2 і 3)⁴². Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 (діє з 12.07.1999) передбачає, що “військові формування ЧФ РФ, поважають суверенітет України, додержуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України” (ст. 6)⁴³. І на останок між Україною і Російською Федерацією 28.01.2003 укладений Договір про українсько-російський державний кордон (діє з 23.04.2004)⁴⁴.

Тож, можна тільки дивуватися, як країна, яка підписала всі названі угоди і визнала в усіх випадках територію України (що включає Крим), може тепер заперечувати, заявляючи, що приналежність Криму до України є спірним питанням. До того ж відданість Ради Безпеки ООН суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах міжнародно-визнаних кордонів була підтверджена Радою Безпеки ООН, у тому числі самою Росією,

⁴⁰ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991 // *Голос України*. — 1991. — 10 груд. — № 237 [Електронний ресурс] // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077_\(13.11.20\)](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077_(13.11.20)). — Назва з екрана.

⁴¹ Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 [Електронний ресурс] // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴² Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 // *Офіційний вісник України*. — 1999. — 04 черв. — № 20. — С. 518. // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴³ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 [Електронний ресурс] // Сайт інформаційного агентства “ЛІГА:ЗАКОН”. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/MU97358.html (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴⁴ Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 // *Офіційний вісник України*. — 2004. — 18 черв. — № 22. — С. 293. // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157 (13.11.20). — Назва з екрана.

ще в заяві Голови Ради Безпеки ООН від 20.07.1993 (S/26118) за результатами розгляду скарги України, що стосується Постанови Верховної Ради Російської Федерації щодо Севастополя⁴⁵.

Розглядаючи далі історичний контекст, необхідно зазначити, що в складі незалежної України була відновлена автономія Криму, а ще з 1989 року почалося повернення корінного населення — кримських татар на свою історичну Батьківщину.

Після усунення 22.02.2014 від влади президента України Віктора Януковича, “з метою захисту російськомовного населення та забезпечення йому права на вільне самовизначення”, Росія розпочала неоголошену воєнну операцію з окупації й анексії Криму за допомогою спецпідрозділів збройних сил РФ, Чорноморського флоту РФ і інших збройних угруповань.

Під час захоплення держустанов та військових об’єктів України використовувалися також привезені з Росії “козаки” та так звані “сили місцевої самооборони” (російські військовики без знаків державної приналежності на уніформі). До другої половини березня 2014 спецоперація з окупації Криму російськими військами була завершена.

До річниці анексії Криму 15.03.2015 на телеканалі “Росія 1” відбулася прем’єра документального фільму “Крим. Шлях на Батьківщину”, ключовим в якому стало “записане гарячими слідами” багатогодинне інтерв’ю з президентом РФ Владіміром Путіним про події в Криму, у якому він зізнався, що особисто віддавав розпорядження збройним силам узяти Кримський півострів під свій контроль⁴⁶.

США й ще 40 країн звернулися до ООН зі скаргю на дії Росії в Криму, які здійснювалися під приводом “порушення прав етнічних росіян”, які проживають на території півострова. Проте, ніяких підтверджень цих порушень документально доведено Росією не було⁴⁷.

За результатами розгляду ситуації, 27.03.2014 на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН відкритим голосуванням була прийнята резолюція № 68/262

⁴⁵ Записка Председателя Совета Безопасности ООН от 20.07.1993 “Жалоба Украины, касающаяся Постановления Верховного Совета Российской Федерации относительно Севастополя” [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=5/26118> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴⁶ Крым. Путь на Родину : Фильм Андрея Кондрашова [Електронний ресурс] // Государственный интернет-канал “Россия”. — Режим доступу: http://russia.tv/video/show/brand_id/59195/episode_id/1180834 (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴⁷ США поскаржилися в ООН на дії Росії в Криму [Електронний ресурс] // Сайт УНІАН. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/901011-ssha-poskarjilisy-a-oon-na-diji-rosiji-v-krimu.html> (13.11.20). — Назва з екрана.

“Територіальна цілісність України”, згідно з якою, ГА ООН підтверджує суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах і не визнає законності якої б то не було зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя, яке ґрунтується на результатах загальнокримського референдуму, що відбувся 16.03.2014, оскільки цей референдум, згідно з резолюцією, не має законної сили⁴⁸. Зі 193 країн-членів ООН, 100 висловилися “за”, 11 — “проти”, 58 країн “утрималися” і 24 країни не голосували.

Отже, порівнявши історичні передумови проголошення незалежності Косова та Криму і приєднання останнього до Росії, можна зробити цілком однозначний висновок про нерівнозначність цих двох випадків та відмінність особливостей здійснення їхнього самовизначення.

Стверджувани “порушення прав російськомовного населення” в Криму як обґрунтування потреби в їхньому силовому “захисті” з боку Росії

Щодо співставності етнонаціональної політики в Косово та Криму, необхідно зазначити, що передусім, албанців Косова (косоварів), на відміну від росіян у Криму, сербська влада піддавала національному утиску. Після того, як ненасильницький опір сербським пригніченням з 1990 р. не дав результатів, як і воєнний спротив у 1997–1999 р., НАТО розпочало 78-денну операцію проти Югославії, спрямовану на зупинення війни в Косові. У 1999 р., після резолюції Ради Безпеки № 1244⁴⁹, Організація Об’єднаних Націй через Місію ООН (МООНК) почала керувати провінцією.

Водночас серби, які продовжують жити на території Косова в певних анклавах, не зазнають переслідувань. Ситуація ж з українцями та кримськими татарами в Криму діаметрально протилежна. Ба більше, якщо факти переслідувань та утисків щодо них на анексованому півострові доведені та встановлені, то декларовані гоніння проти росіян, які стали приводом для анексії Криму Росією, не дістали жодних підтверджень⁵⁰.

⁴⁸ Территориальная целостность Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 68/262 от 27.03.2014 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/68/262> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁴⁹ Резолюция Совета Безопасности ООН № 1244 (1999), принятая на 4011-м заседании 10.06.1999 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/1244%281999%29> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵⁰ Report of the Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities — Ad hoc visit to Ukraine 21-26 March 2014, 02.04.2014 [Електронний ресурс] // Parliamentary Assembly of the Council of Europe official site. — Режим доступу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20712&lang=en> (13.11.20). — Назва з екрана. — П. 20.

Показова також заява помічника Генерального секретаря ООН із прав людини Івана Шимоновича від 14.03.2014 про те, що “в Україні не спостерігалося такого порушення прав людини, яке потребувало б озброєного втручання іншої країни для їхнього захисту”. До того ж “в Криму наразі відбуваються незаконні арешти, переслідування, діють озброєні групи людей, які не є вихідцями з цього регіону й перебувають там без розпізнавальних знаків”⁵¹. Водночас ще нелогічнішою видається спроба Російської Федерації пояснити власне втручання в справі України намаганнями перешкодити можливим майбутнім порушенням прав людини, тобто виправдати анексію території суверенної держави тим, що ця держава нібито порушуватиме права людини. Це приблизно те ж саме, що лікувати головний біль гільйотиною. До того ж згідно ст. 5 Резолюції № 3314 (XXIX) “Визначення агресії” Генеральна Асамблея ООН встановила: “Жодні міркування будь-якого характеру, чи то політичного, економічного, військового, чи то іншого, не можуть слугувати виправданням агресії”⁵².

Натомість згідно з Доповіддю про ситуацію у сфері прав людини в Україні, підготовленою 15.04.2014 Управлінням Верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ) за підсумками візитів до України згаданого помічника Генерального секретаря ООН і перших тижнів роботи в Україні Моніторингової місії ООН із прав людини, найуразливішими верствами населення Криму визнано кримських татар і українців, які змушені через залякування, відсутність безпечного середовища й утиски їхніх прав і свобод залишати власні домівки⁵³.

Отже, якщо у випадку Косова група населення, яка мала потенційне право на самовизначення, у результаті відділення опинилася у вирашному становищі й справді захистила власні права, то корінний народ Криму не лише опинився в гірших умовах, а його думка загалом була знехтувана під час так званого “самовизначення”.

Навіть говорячи про право на самовизначення, попри порушення ним прав корінного народу й титульної нації, можна говорити, що нейтралітет міжна-

⁵¹ В Україні немає порушень прав людини, які потребують військового втручання іншої країни, — помічник генсека ООН [Електронний ресурс] // Інтерфакс-Україна. — Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/195966.html> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵² Определение агрессии : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 3314 (XXIX) от 14.12.1974 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/742/34/IMG/NR074234.pdf?OpenElement> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵³ Report on the human rights situation in Ukraine of 15.04.2014 [Електронний ресурс] / Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights // Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. — Режим доступу: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_Report_15April2014.doc (13.11.20). — Назва з екрана.

родного права означає, що населення Криму, у принципі, не позбавлене права на проведення референдуму. Однак, міжнародне право не дає права на відокремлення від України та інтеграцію з Росією. Тут навіть воля населення, виражена на референдумі, нехай і демократичним шляхом та переважною більшістю, не змінює цей стан. За відсутності широкого міжнародного визнання, намір Криму залишається неефективним без використання сили чи загрози силою з боку Росії. І навіть якщо фактичне використання сили не визнається самою Росією, російські заходи являють собою, принаймні погрозу силою, яка також заборонена ч. 4 ст. 2 Статуту ООН. Це той випадок, коли нейтралітет міжнародного права на проголошення незалежності закінчується.

У сенсі згаданого § 81 консультативного висновку Міжнародного суду щодо Косова, ми не можемо говорити про одностороннє проголошення незалежності, а про спробу сецесії в порушення імперативної норми міжнародного права. Правові наслідки такого порушення описані в статті 41 Проекту статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння⁵⁴. Іноземні держави зобов'язані утриматися від визнання наслідків таких фактів. Це зобов'язання не визнавати виникає навіть не тому, що Конституція України не дозволяє відділення або тому що немає політичної згоди на це Києва, а тому що Росія створила незаконну територіальну ситуацію з використанням сили або загрози силою. Іншими словами, Росія створила ситуацію юридично порівнянню з Північним Кіпром, хоча в Криму прагнули інтеграції, а не незалежності.

Щодо Косова, то процитований вище § 81 консультативного висновку Міжнародного суду принаймні опосередковано підтверджує, що декларація про незалежність Косова не була видана в порушення імперативних норм. Це може означати тільки те, що, на думку Суду, проголошення незалежності не впливало із застосування сили в 1999 році, а, імовірніше, від подальшого правового режиму, встановленого резолюцією 1244, яка, таким чином, перериває зв'язок між незаконним застосуванням сили в 1999 році і проголошенням незалежності у 2008 році. Правова ж ситуація в Криму докорінно відрізняється і зміна правового статусу буде слідувати безпосередньо з діяльності Росії, у тому числі воєнної.

Важливо також і те, що міжнародна спільнота впродовж багатьох років намагалася розв'язати проблеми, пов'язані з утисками албанців на території

⁵⁴ Ответственность государств за международно-противоправные деяния : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 56/83 от 12.12.2001 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://undocs.org/ru/A/RES/56/83> (13.11.20). — Назва з екрана.

Косова. Була введена адміністрація ООН, проведені численні раунди переговорів, а проголошення незалежності відбулося через багато років після початку цих зусиль. Натомість строк від початку буцімто “порушення прав росіян у Криму” до “самовизначення” Криму зайняв кілька тижнів. Крім того, дату референдуму весь час переносили на раніший строк і жодного розумного обґрунтування цьому не надавали. З цього можна зробити однозначний висновок, що в ситуації з Кримом не були вичерпані всі можливості так званого “внутрішнього самовизначення”. Отже, зважаючи на той факт, що право на самовизначення сьогодні набуває нового тлумачення й розглядається як акт національної, культурної, економічної автономії в межах держави, а не як акт виділення з території держави чи здобуття статусу незалежної держави, події в Криму не можуть бути виправдані з точки зору міжнародного права.

До того ж у доктрині міжнародного права важливе значення надається мотивації дій щодо самовизначення. Якщо відповідний суб’єкт, який має право на самовизначення, спрямовує свій розвиток на утворення власної держави, його дії можуть бути правомірні. Водночас якщо суб’єкт, користуючись зовнішньою підтримкою, бажає приєднатися до третьої держави, ситуація не відповідає засадам міжнародного права⁵⁵. Це пов’язано зі співвідношенням принципу самовизначення і принципу територіальної цілісності держави, які не мають ієрархічної підпорядкованості й за правильного тлумачення та застосування не суперечать один одному.

Отже, випадки Косова і Криму, хоч і мають низку спільних рис, але набагато більше відмінностей. Крім того, ні Російська Федерація, ані Україна не визнали незалежності Косова, а тому будь-яке посилання на цей “прецедент” необґрунтоване та недоречне. До того ж саме Росія в офіційній заяві до Міжнародного суду в справі щодо Косова наголошувала, що “право на самовизначення не може тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які б вели до розчленування або до часткового чи повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав”⁵⁶.

Що ж до Криму, то ні Росія, ані самопроголошена влада Криму, які неодноразово посилалися на прецедент Косова, не скористалися можливістю

⁵⁵ Schwartz B. Self-Determination. The Tyranny of Freedom [Електронний ресурс] / Barry Schwartz // American Psychologist. January 2000. — Режим доступу: <https://www.swarthmore.edu/SocSci/bschwar1/self-determination.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵⁶ МЗС України вручено ноту представнику РФ в Україні [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС України. — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/687-mzs-ukrajini-vrucheno-notu-predstavniku-rf-v-ukrajini> (13.11.20). — Назва з екрана.

звернутися до Міжнародного суду ООН або будь-яких інших міжнародних інституцій, що могли б захистити їх від стверджуваних порушень прав населення Криму. Натомість саме Україна звернулася до Генеральної Асамблеї ООН, яка 27.03.2014 ухвалила рішення про те, що ні референдум 16.03.2014, ані подальші рішення самопроголошеної влади Криму та органів влади РФ не є законними, а півострів залишається складовою частиною України⁵⁷.

Зобов'язальна сила консультативних висновків Міжнародного суду ООН

І насамкінець необхідно зауважити, що в доктрині міжнародного права існують різні точки зору щодо зобов'язальної сили консультативних висновків Міжнародного суду. Одні вчені, посилаючись на імперативний припис статті 59 його Статуту про те, що “Рішення Суду обов'язкове лише для сторін, що беруть участь у справі, і лише в цій справі”⁵⁸, визнають його рішення, зобов'язальними лише для сторін у конкретному спорі, а отже вони не можуть вважатися прецедентом для інших держав, у тому числі для Росії й України.

Другі ж виявляють у судовій практиці чимало випадків, коли рекомендаційній думці Суду надавалася зобов'язальна сила. Але всі правознавці-міжнародники сходяться на тому, що консультативний висновок Міжнародного суду, попри свій рекомендаційний характер, є всього лиш високо авторитетним джерелом, оскільки виноситься головним судовим органом ООН, заснованим на підставі Статуту ООН⁵⁹. Тож, застосування його рішень як прецедентних та загальнообов'язкових є досить дискусійним.

Отже, вважаємо, що Російська Федерація не могла посилатися на прецедентний характер випадку Косова у двосторонніх відносинах з Україною. А її дії в Криму становлять грубе порушення норм міжнародного права, які не можуть бути виправдані так званим “захистом прав людини” чи “правом на самовизначення”, й по суті є іредентизмом, становлячи потурання своїм старим імперським фантомним болям і амбіціям.

⁵⁷ Территориальная целостность Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 68/262 от 27.03.2014 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/68/262> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵⁸ Статут Международного Суда Организации Объединенных Наций от 26.06.1945 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/iccj/statut.shtml> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁵⁹ Томсинов В. А. “Крымское право” или юридические основания для воссоединения Крыма с Россией [Електронний ресурс] / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. — Режим доступу: http://tomsinov.com/russia_contemp/krymskoe_pravo.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

2. Крим vs Шотландія

Передумови порівняння

Міжнародне право, як нами вже було зазначено, у принципі, не позбавляє населення Криму права на проведення референдуму, але робити це в поспіху, викликаному небезпечною ситуацією в країні, якій Крим у цей час належить, ще й під тиском емоцій, російської влади та її збройних сил — помилково. Рішення про відділення частини держави й тим більше про приєднання цієї частини до іншої держави повинні бути зваженими, правочинними з погляду міжнародного права й чітко продуманими і проаналізованими з багатьох, у тому числі економічних, позицій і міркувань.

Однак, не зважаючи на здоровий глузд, референдум відбувся. Коментуючи різноманітні випадки щодо його “легітимності”, спікер Ради Федерації Росії Валентина Матвієнко проводила паралелі з референдумом про незалежність Шотландії від Об’єданого Королівства, який відбувся 18.09.2014. Зокрема, вона заявила, що “Права на самовизначення ще ніхто не відміняв, воно прописано в усіх міжнародних документах. Є міжнародний досвід і міжнародна практика. Якщо комусь не подобається рішення парламенту Криму, то це — смакові підходи. Треба давати суворо юридичні оцінки. Чомусь ніхто не заявив про те, що референдум щодо незалежності Шотландії, який проходить у вересні цього року, уже априорі незаконний — ось таких оцінок ми не чули”⁶⁰.

До того ж у згадуваному нами виступі на 7134-му засіданні Ради Безпеки ООН 13.03.2014 постійний представник Російської Федерації при ООН Віталій Чуркін наголосив, що “Можна згадати (...) плановані голосування в (...) Шотландії. Правовий та історичний контекст, як і результати голосування (...) різні. Однак суть залишається: жителям цих територій (...) буде надана можливість висловити свою думку. Чому народ Криму має бути винятком?”⁶¹.

Порядок підготовки і проведення референдуму щодо незалежності Шотландії

Однак, щоб не було сумнівів у тому, що саме кримський референдум не є законним — у тому вигляді, у якому його провели 16.03.2014, необхідно

⁶⁰ Матвієнко: Чем Крым не Шотландия? [Електронний ресурс] // Информационное агентство Национальная Служба Новостей. — Режим доступу: <http://nsn.fm/policy/matvienko-chem-kry-m-ne-shotlandiya.php> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶¹ Виступ постійного представника Російської Федерації при ООН на 7134-му засіданні Ради Безпеки ООН 13.03.2014 [Електронний ресурс] / Предварительный отчет о заседании // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/PV.7134> (13.11.20). — Назва з екрана.

навести основні факти про підготовку і проведення шотландського референдуму, а саме:

На відміну від Криму, рішення про референдум у Шотландії не ухвалювалося Единбургом у поспіху, у запалі емоцій і під чиїм би то не було тиском. Підготовка до референдуму в Шотландії й визначення дати його проведення зайняли як мінімум п'ять років (!), а рішення на рівні парламенту Шотландії ухвалювалися після довгих консультацій і погоджень між урядом країни й урядом Об'єднаного Королівства.

Так, у період із серпня 2007 до листопада 2009 шотландський уряд провів Національний Діалог, щодо цілого ряду потенційних змін до конституції країни та майбутнього референдуму (тривав понад 2 роки й був завершений за 5! років до референдуму). Уряд пропонував “усім відтинкам думок зробити свій внесок у конституційні дебати, так щоб, зрештою, люди Шотландії змогли прийняти обґрунтоване рішення про своє майбутнє”⁶².

Національний Діалог розпочався з публікації дискусійного документа “Обираючи майбутнє Шотландії”⁶³, і завершився публікацією “Ваша Шотландія, Ваш голос”⁶⁴ — Білої книги з викладенням позицій, підкріплених докладними проектами політичних документів.

Після цього, упродовж 107! днів тривали громадські консультації щодо референдуму “Ваша Шотландія, Ваш Референдум”, у яких узяли участь понад 26 тис. охочих (розпочаті 25.01.2012 і завершилися 11.05.2012)⁶⁵.

Повноваження

Як і у випадку Криму, рішення парламенту Шотландії про референдум саме по собі із самого початку виявлялося юридично неправочинним, бо парламент країни не мав необхідних повноважень. Тож, щоби сумнівів у правочинності не залишилося, 15.10.2012 (за 703! дні / 23 місяці до голосування)

⁶² Choosing Scotland's Future : A National Conversation [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20191014074732/https://www2.gov.scot/Topics/constitution/a-national-conversation/White-Paper> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶³ Choosing Scotland's Future : A National Conversation : Independence and Responsibility in the Modern World [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: <https://www2.gov.scot/resource/doc/194791/0052321.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶⁴ Your Scotland, Your Voice : A National Conversation [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/30_11_09_referendum.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶⁵ Your Scotland, Your Referendum : A Consultation on Scottish Government proposals for a referendum on independence [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: https://consult.scotland.gov.uk/scotreferendum/supporting_documents/00386122.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

між урядами Шотландії і Великобританії була підписана Единбурзька Угода, яка надала шотландському парламенту право провести визначений референдум, який відповідатиме найвищим стандартам справедливості, прозорості та обґрунтованості⁶⁶.

Також на відміну від Криму, Біль про референдум щодо незалежності Шотландії⁶⁷, яким голосування призначалося на 18.09.2014, був унесений у шотландський парламент 21.03.2013 на підставі відповідних делегованих Единбурзькою Угодою повноважень, ухвалений 14.11.2013 як закон і 17.12.2013 схвалений Королевою! (за 275! днів / 9 місяців до голосування).

Натомість у Криму, 06.03.2014 постановою Верховної Ради АР Крим, без достатніх на те конституційних повноважень і лише за 10! днів до голосування, було прийнято рішення про проведення загальнокримського референдуму⁶⁸. Тож, говорити про його конституційність, неупередженість, відповідність найвищим стандартам справедливості, прозорості та обґрунтованості, а також забезпечення широкої інформованості населення про можливі наслідки й належної його підготовки й міжнародного спостереження, на жаль, не доводиться. До того ж у Шотландії вже за 28 днів до проведення голосування припинялася будь-яка урядова агітація, про що за тих умов у кримському випадку, навіть, і говорити неможливо.

Формулювання питання, що виносилося на референдум

Крім того, саме технічне формулювання питання, що виносилося на референдум, довго обговорювалася як в уряді Шотландії, так і усілякими комісіями. Зокрема, запропоноване спочатку запитання “Чи згодні ви, що Шотландія має бути незалежною країною?” зазнало критики Виборчої Комісії Великобританії на тій підставі, що зворот “чи згодні ви” на початку запитання неявно припускає ствердну відповідь, а отже підштовхує до певної відповіді, не забезпечуючи таким чином дотримання неупередженості. У підсумку, 30.01.2013 (за 596! днів / 20 місяців до голосування) шотландський уряд прийняв рекомен-

⁶⁶ Agreement between the United Kingdom Government and the Scottish Government on a referendum on independence for Scotland, Edinburgh, 15.10.2012 [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: <https://www2.gov.scot/Resource/0040/00404789.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶⁷ Scottish Independence Referendum Act 2013 (asp 14) [Електронний ресурс] // UK legislation site managed by The National Archives. — Режим доступу: http://www.legislation.gov.uk/asp/2013/14/pdfs/asp_20130014_en.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

⁶⁸ О проведении общекрымского референдума : постановление Верховного Совета АР Крым от 06.03.2014 № 1702-6/14 [Електронний ресурс] // Государственный Совет Республики Крым : официальный сайт. — Режим доступу: <http://www.crimea.gov.ru/act/11689> (13.11.20). — Назва з екрана.

дацію Виборчої Комісії Великобританії й питання було сформульовано більш нейтрально: “Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?”⁶⁹.

На цьому тлі питання, які пропонувалися кримчанам не витримують жодної критики: перше — “Ви за возз’єднання Криму з Росією на правах суб’єкта Російської Федерації?”, друге — “Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?”⁷⁰ і, у такий спосіб, розширення існуючого автономного статусу в рамках Української держави. Тож виходить, що ствердні відповіді на обидва питання не мають смислу, а дві заперечні відповіді або теж не мають смислу, або можуть означати неявно виражену підтримку незалежності Криму від будь-якої держави.

Отже, із самого початку авторами заперечувалася можливість збереження *status quo*, тим самим ігноруючи права тієї частини населення Криму, яка дотримувалася саме такого погляду. Як наслідок, кримчанам не було надано можливості висловитися за збереження колишнього статусу Криму в складі України, що позбавило їх права вільного й неупередженого вибору.

Інформування населення

У Шотландії був створений спеціальний інтернет-сайт⁷¹, де кожен мешканець Великобританії та й узагалі будь-який охочий міг не тільки довідатися останні новини про референдум, але також і одержати відповіді на важливі питання на кшталт “Чи можливий повторний референдум, якщо більшість проголосує проти незалежності?”, “Якщо можливий, то коли?”, “Як країна буде розвиватися далі, якщо більшість проголосує за?” і тому подібні.

Нарешті — і найважливіше — дебати щодо економічних і політичних наслідків рішення про незалежність. Перед тим як іти на референдум, кожен мешканець Шотландії мав чітко розуміти (а за аналогією й кожен мешканець Криму): а) що стане з їхніми пенсійними накопиченнями і як вони будуть виплачуватися; б) що стане із внутрішнім боргом території перед центральним урядом — яким чином борг буде конвертований у зовнішній борг нової держави; в) яку частину зовнішнього боргу колишнього Союзу перепишуть на

⁶⁹ Scottish Independence Referendum. Report on the referendum held on 18 September 2014 [Електронний ресурс] // The Electoral Commission official site. — Режим доступу: http://www.electoralcommission.org.uk/sites/default/files/pdf_file/Scottish-independence-referendum-report.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷⁰ О проведении общекрымского референдума : постановление Верховного Совета АР Крым от 06.03.2014 № 1702-6/14 [Електронний ресурс] // Государственный Совет Республики Крым : официальный сайт. — Режим доступу: <http://www.crimea.gov.ru/act/11689> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷¹ Scotland’s Referendum [Електронний ресурс] // Scotland’s Referendum official site. — Режим доступу: www.scotreferendum.com (13.11.20). — Назва з екрана.

нову незалежну державу; г) як рішення про незалежність вплине на функціонування компаній, які ведуть бізнес одночасно в різних частинах колишнього Союзу тощо. І цей список можна довго продовжувати.

Тож 05.02.2013, шотландський уряд опублікував перший із серії документів, призначених показати, яка конституційна платформа буде введена в дію в разі ствердного голосування на референдумі про незалежність. “Майбутнє Шотландії: від референдуму до незалежності та писаної Конституції” передбачав, що Шотландія вже зможе стати незалежною державою до березня 2016⁷². А трошки згодом, 26.11.2013 — дорожню карту на 670! сторінок “Майбутнє Шотландії: Ваше керівництво до незалежної Шотландії”, яка містить докладний опис уявлень правлячої Шотландської національної партії про те, якою буде незалежна Шотландія (за 296! днів / майже 10 місяців до голосування)⁷³.

І насамкінець, офіційний результат референдуму щодо незалежності Шотландії становив: “За” висловилися 1 617 989 (44,65%), “Проти” — 2 001 926 (55,25%), за явки 84,6%⁷⁴, у той час як за міжнародно непідтвердженими даними в Криму: “За” висловилися 1 233 002 (96,77%), “Проти” — 31 997 (2,51%), за явки 83,1%⁷⁵.

Підсумкові порівняння

Отже, навіть за швидкого порівняння двох випадків цілком очевидно, що референдум у Криму як мінімум не підготовлений належним чином.

Марк Веллер, професор міжнародного права Кембриджського університету, зазначає також, що в той час як кримчани юридично мають право висловитися за зміну статусу півострова, відділення неможливе в однібічному порядку, навіть якщо за це проголосує більшість місцевих жителів на референдумі. Крім референдуму міжнародний прецедент вимагає залучення центральної влади

⁷² Scotland’s Future : from the Referendum to Independence and a Written Constitution [Електронний ресурс] // The Scottish Government official site. — Режим доступу: <https://www2.gov.scot/Resource/0041/00413757.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷³ Scotland’s Future — Your Guide to an Independent Scotland [Електронний ресурс] // Scotland’s referendum official site of the Scottish Government. — Режим доступу: <https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/strategy-plan/2013/11/scotlands-future/documents/scotlands-future-guide-independent-scotland/scotlands-future-guide-independent-scotland/govscot3Adocument/00439021.pdf?forceDownload=true> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷⁴ Results [Електронний ресурс] // Scottish Independence Referendum. — Режим доступу: <http://scotlandreferendum.info> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷⁵ На загальнокримському референдумі 16 березня 2014 року за возз’єднання Криму з Росією на правах суб’єкта РФ проголосували 96,77% кримчан [Електронний ресурс] // Державна Рада Республіки Крим : офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/ua/news/17_03_2014_3 (13.11.20). — Назва з екрана.

в Києві до повноцінної дискусії про відділення. Крім того, спочатку необхідно вивчити такі альтернативи відділенню, як, наприклад, збільшена автономія. За словами Веллера, у той час як міжнародна практика, як правило, задовольняє вимоги сепаратистів у рамках існуючих територіальних меж, міжнародне право, як уже зазначалося, не визнає “розлучення під дулом автомата”. З цього погляду Крим не може ні відділятися, ні тим більше приєднуватися до Росії як мінімум доти, допоки військові з російських баз на півострові порушують досягнуті раніше домовленості про оренду баз і переміщення поза ними⁷⁶.

Як наслідок, порушення міжнародних правил гри не тільки негативно позначається на міжнародній репутації Росії як країни-агресора, але й подає приклад того, що можна й що не можна робити, — й урядам інших країн загалом, і жителям цих країн, зокрема (Росії, до речі, у тому числі).

У цьому контексті, декан факультету економіки Європейського університету в Санкт-Петербурзі Максим Буєв слушно наголошує, що “Неможливо, з одного боку, говорити про бажання Росії побудувати в країні суспільство верховенства закону, а з іншого боку, на міжнародній арені поводитися як “гопник”. Якщо ж Росія сильна країна, то Москва повинна демонструвати силу тоді, коли як “гопники” поводяться інші країни й політичні об’єднання. Ми повинні керуватися тими ідеалами, які проголошуємо”. І робить очевидний висновок-вирок, що “подвійними стандартами насамперед керуємося ми (Росія), а не Захід відносно Криму й Шотландії. На цей же момент, втрутившись у процес самовизначення населення Криму, ми виглядаємо як слон у посудній крамниці”⁷⁷. І це ще не вдаючись в аналіз наступної анексії Криму Росією.

3. Кваліфікація міжнародно-правового режиму території Криму після його приєднання до Росії

Підстави кваліфікації

Останні події в Україні стали знаковими та поворотними не лише для її історії, але і для всієї Європи і, тою чи іншою мірою, для всього міжнародного співтовариства в цілому. Вони яскраво продемонстрували важливу роль міжнародного права як регулятора міжнародних відносин. У сучасних умовах

⁷⁶ Веллер М. Чому дії Росії в Криму не витримують юридичної критики? [Електронний ресурс] / Марк Веллер // ВВС Україна — веб-сайт Української служби Британської телерадіомовної корпорації. 8 березня 2014. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/03/140308_crimea_legal_analysis_yg (13.11.20) — Назва з екрана.

⁷⁷ Буєв М. Как присоединить Крым, чтобы потом не было мучительно больно [Электронный ресурс] / Максим Буев // Slon Magazine — онлайн-журнал об экономике и политике. — Режим доступа: https://slon.ru/russia/chem_krym_ne_shotlandiya-1068459.xhtml (13.11.20). — Загл. с экрана.

особливої важливості набуло питання визначення міжнародно-правового статусу Криму після подій березня 2014 року.

Генеральна Асамблея ООН 27.03.2014 прийняла Резолюцію № 68/262 “Територіальна цілісність України”, яка прямо не називає приєднання Криму до Росії анексією, але вказує, що “територія держави не повинна бути об’єктом придбання іншою державою внаслідок загрози силою або її застосування”⁷⁸, що відповідає саме визначенню анексії.

Окрім того, Парламентська асамблея ОБСЄ 01.07.2014 ухвалила Резолюцію “Очевидне, грубе й не виправлене порушення гельсінкських принципів Російською Федерацією”, якою “засуджує окупацію території України” (п. 11) і “закликає всі держави-учасниці відмовлятися від визнання насильницької анексії Криму Російською Федерацією” (п. 16)⁷⁹.

З цього приводу, 09.04.2014 Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію “Останні події в Україні: загрози для функціонування демократичних інститутів” у якій “висловлює жаль щодо (...) російської воєнної агресії й подальшої анексії Криму, які є явним порушенням міжнародного права” (п. 14) та наголошує, що “результати референдуму й незаконна анексія Криму Російською Федерацією не мають юридичної сили й не визнаються Радою Європи” (п. 16)⁸⁰.

До того ж Європейський Парламент 17.07.2014 постановив, що “оскільки російська окупація та анексія Криму порушує міжнародне право та міжнародні зобов’язання Росії... [(п. 2), він] вважає анексію Криму незаконною і відмовляється визнавати фактичну владу Росії над півостровом” (п. 7)⁸¹. Також і “міні-

⁷⁸ Территориальная целостность Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 68/262 от 27.03.2014 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/68/262> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁷⁹ Очевидное, грубое и неисправленное нарушение хельсинкских принципов Российской Федерацией : Резолюция Парламентской ассамблеи ОБСЕ от 02.07.2014 // Бакинская декларация и резолюции, принятые Парламентской ассамблеей ОБСЕ на двадцать третьей ежегодной сессии. Баку, 28 июня — 2 июля 2014 года [Електронний ресурс] // OSCE Parliamentary Assembly. — Режим доступу: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2014-baku/declaration-2/2539-2014-baku-declaration-rus/file> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸⁰ Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe # 1988 (2014) of 09.04.2014 [Електронний ресурс] // The Parliamentary Assembly of the Council of Europe. — Режим доступу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=20873&lang=en> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸¹ Резолюція Європейського Парламенту щодо ситуації в Україні від 17.07.2014 [Електронний ресурс] // Фондація «Відкритий Діалог». — Режим доступу: <https://ru.odfoundation.eu/a/4292,rezoljucija-evropejskogo-parlamenta-ot-17-ijulja-2014-g-otnositelno-situacii-v-ukraine-2014-2717rsp/> (13.11.20). — Назва з екрана.

стри закордонних справ країн НАТО, об'єднані у своєму засудженні незаконної воєнної інтервенції Росії в Україну й порушенням Росією суверенітету й територіальної цілісності України, не визнають незаконної й нелегітимної спроби Росії анексувати Крим” (п. 1)⁸².

Своєю чергою Верховна Рада України 15.04.2014 прийняла Закон України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”, який визначає факт приєднання Криму до Росії як тимчасову окупацію⁸³.

У зв'язку з цим, постає нагальне питання з'ясування поточного міжнародно-правового режиму Криму, чи є він окупованою або анексованою територією України з погляду міжнародного права?

Окупація

Згідно з визначенням Юридичної енциклопедії, окупація (від лат. *occupatio* — захоплення) — у міжнародному праві тимчасове зайняття збройними силами однієї держави (окупанта) частини або всієї території іншої держави (супротивника), з прийняттям окупантом на себе всіх функцій державного управління без отримання суверенних прав на зайняту територію⁸⁴. Отже, окупація є апріорі тимчасовою, тож у згаданому законі вираз “тимчасова окупація” — є тавтологією.

Вона може мати місце як у мирний, так і у воєнний час. Однак, окупація Криму не може підпадати під правило “*non-belligerent*” (під “мирну” або “законну” окупацію), оскільки для цього необхідно отримати мандат Ради Безпеки ООН.

Режим окупації в основному регулюється Гаазьким положенням про закони і звичаї суходільної війни 1907 року (IV Гаазька конвенція)⁸⁵ і Конвенцією про

⁸² Заява міністрів закордонних справ країн НАТО від 01.04.2014 [Електронний ресурс] // Сайт НАТО. — Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_108501.htm (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸³ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. — 2014. — 08 трав. — № 36, — С. 35. // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸⁴ Окупація // Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998 — . — Т. 4 : Н-П. — 2002. — 720 с. [Електронний ресурс] // Лексика — українські енциклопедії та словники. — Режим доступу: <http://leksika.com.ua/15310511/legal/okupatsiya> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸⁵ Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны, 18.10.1907 [Електронний ресурс] // Международный Комитет Красного Креста. — Режим доступу: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/hague-convention-iv-181007.htm> (13.11.20). — Назва з екрана.

захист цивільного населення під час війни 1949 року (IV Женевська конвенція)⁸⁶. За IV Гаазькою конвенцією, окупація розпочинається з установлення фактичного контролю над окупованою територією, а припиняється з моменту втрати її фактичного контролю над територією. Таким чином, згідно з міжнародним правом окупація є видом тимчасового перебування військ однієї держави на території іншої, як правило в умовах стану війни між ними, а оскільки окупація — тимчасове явище, то включення окупованої території до складу окупаційної держави виключається.

Отже, окупація передбачає наявність конфлікту між двома державами, присутність збройних сил однієї держави на всій або частині території іншої держави і тривалий характер конфлікту між цими двома державами. Якщо не дотримана одна з цих умов, немає й окупації за змістом ст. 42 Гаазького положення або IV Женевської конвенції.

Необхідно зазначити, що різні форми іноземної військової присутності на території держави не можуть бути прирівняні до окупації. Її слід відрізнити від завоювання, присутності військових баз, миротворчих сил і сил примусу до миру.

Завоювання

Так, завоювання (підкорення) передбачає придбання території силою, повне підпорядкування переможеного переможцю, що тягне за собою кінець війни і припинення існування переможеної держави. Для окупації, навпаки, характерні збереження владних структур (нехай навіть у вигнанні) переможеної держави і продовження опору і воєнних дій проти держави-переможця. Норми, які стосуються окупації, зокрема статті 42–56 Гаазького положення, а також статті 27–34 і 47–78 Женевської конвенції IV, не застосовуються до ситуації підкорення.

Згідно із загальноприйнятою точкою зору, що сформувалася ще у XIX столітті, інкорпорація окупованої території (підпорядкування або захоплення) довгий час була правовим способом припинення окупації. У правовій доктрині проводилося чітке розмежування між трьома послідовними стадіями: вторгнення збройних сил, окупація території та її анексія⁸⁷.

⁸⁶ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. — 2013. — 16 квіт. — № 27, — С. 370. // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸⁷ Мьялсоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940-1991 гг. и после 1991 г. — Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 2005. — С. 205.

Проте, якщо війна поставлена поза законом, то стає немислимою вся логіка підпорядкування або завоювання як способів припинення дії режиму окупації й переходу прав на територію. Отже, у сучасному міжнародному праві не може існувати законного переходу суверенних прав агресору. Проте, практика часів Другої світової війни й навіть у період, що слідував за нею, дає лише двозначні сигнали про реакцію міжнародного права на ситуації, коли незаконна анексія була здійснена й ситуація стабілізувалася (особливо це стосується Ізраїлю). Це зіткнення між нормативністю, не підкріпленою адекватною системою санкцій, і дійсністю, породило безкарну анексію Криму Росією.

Іноземна військова присутність

Щодо присутності військових баз на території держави, то вона також не може бути прирівняна до окупації, особливо коли ці бази розміщуються відповідно до угоди, укладеної між державою, якій належить база, і приймаючою державою поза існуванням будь-якого конфліктного збройного протистояння. Як у випадку з американськими військовими базами, розміщеними у Франції⁸⁸ або Бельгії⁸⁹ в рамках НАТО, або ж у випадку Чорноморського флоту Росії до 2014 року, розміщеного в Севастополі на підставі Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997⁹⁰.

Присутність на території сил із підтримання миру, наділених мандатом на здійснення примусових заходів, наприклад, таких як Надзвичайні міжнародні збройні сили ООН (НЗС ООН)⁹¹, Збройні сили Організації Об'єднаних Націй із підтримання миру на Кіпрі (ЗСООНК)⁹², Сили ООН за спостереженням

⁸⁸ Flory M. Les bases militaires à l'étranger [Електронний ресурс] / M. Flory // AFDI. — 1955. — Vol. 1. — Pp. 3–30 // Annuaire français de droit international. — Режим доступу: https://www.persee.fr/doc/afdi_0066-3085_1955_num_1_1_1142 (13.11.20). — Назва з екрана.

⁸⁹ Verhoeven, J. Le statut des bases militaires étrangères et des quartiers généraux interalliés implantés en Belgique [Електронний ресурс] / J. Verhoeven // RBDI. — 1969. — № 2. — Pp. 565–596 // La Revue belge de droit international. — Режим доступу: http://rbdi.brueyland.be/public/modele/rbdi/content/files/RBDI_1969/RBDI_1969-2/Etudes/RBDI_1969-2_pp_565_à_595_Joe_Verhoeven.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹⁰ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 [Електронний ресурс] // Сайт інформаційного агентства "ЛІГА:ЗАКОН". — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/MU97358.html (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹¹ Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН № 1000 (ES-I) от 05.11.1956 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/3354> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹² Резолюція Ради Безпечности ООН № 186 (1964) от 04.03.1964 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/186\(1964\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/186(1964)) (13.11.20). — Назва з екрана.

за роз'єднанням (СООНСП)⁹³ тощо, також не є окупацією. З одного боку, це забезпечується наявністю угоди між приймаючою державою й організацією, яка видає мандат, а з другого — відсутністю збройного конфлікту між цими силами й державою.

Слід також розрізняти окупацію, визначену в IV Гаазькій конвенції, де предметом регулювання є правила ведення війни, й окупацію, про яку йде мова в IV Женевській конвенції (права мирного населення в збройних конфліктах).

Незмінність статусу території під окупацією

Що ж стосується принципу незмінності статусу окупованої території під окупацією, то, згідно з вищеназваними конвенціями, він деталізується в таких нормах:

- окупація території не тягне за собою переходу суверенітету;
- окупаційна держава повинна поважати права осіб на окупованій території;
- окупаційна держава повинна дотримуватися законів окупованої держави, за винятком випадків виникнення “нездоланної перешкоди”;
- окупаційна держава повинна поважати обов'язок вірності і приналежність населення окупованої держави;
- окупаційна держава в принципі зобов'язана поважати державне і приватне майно, що перебуває на окупованій території;
- юридична дія заходів, прийнятих окупаційною державою, припиняється із закінченням окупації.

За більш детального дослідження, незмінність суверенітету під час окупації передбачає, що:

- 1) окупація не є анексією;
- 2) закони окупованої держави продовжують застосовуватися на її території;
- 3) уряд у вигнанні окупованої держави законно представляє цю державу за кордоном.

Щодо першого зазначимо, що факт окупації території в рамках *jus in bello*⁹⁴ не спричиняє права анексувати цю територію, тому що *jus contra bellum*⁹⁵ забо-

⁹³ Резолюція Ради Безпеки ООН № 350 (1974) от 31.05.1974 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/4F79AE6DF5F9B5AC-852560CB0075D710> (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹⁴ Лат.: закон ведення війни.

⁹⁵ Лат.: право запобігання війні.

роняє будь-яке захоплення території, що ґрунтується на застосуванні сили. Про цю класичну формулу часто нагадують як судова практика, так і юридична наука. У справі про державний борг Оттоманської імперії (1925 р.) арбітражний суддя Ежен Борель заявив: “Якими б не були наслідки окупації території супротивною стороною до відновлення миру, очевидно, що сама собою окупація юридично не може спричинити перехід суверенітету”⁹⁶.

На підтримання цієї позиції також можна навести рішення Верховного Суду Індії від 29.03.1969 щодо анексії території Гоа, який зазначив, що “військова окупація це тимчасова ситуація, що існує де-факто, яка не позбавляє окуповану державу її суверенітету й не віднімає від неї державності. [...] Анексія, з іншого боку, відбувається у випадку, коли окупаційна держава заволодіває територією й робить окуповану територію своєю власністю. [...] Військову окупацію слід відрізнити від підпорядкування, за якого територія не просто завойовується, але й анексується завойовником”⁹⁷.

До того ж Рада Безпеки й Генеральна Асамблея ООН неодноразово нагадували про цю норму: у зв’язку з територіями, окупованими Ізраїлем взагалі⁹⁸, і, зокрема — щодо анексії Ізраїлем східного Єрусалима в 1969 р.⁹⁹ і Голанських висот у 1981 р.^{100; 101} У 2004 р. Міжнародний суд констатував (§ 78), що Палестина з 1967 р. залишається окупованою територією, попри мирні угоди, укладені Ізраїлем з Організацією визволення Палестини в 1993 р. і з Йорданією в 1994 р.¹⁰²

⁹⁶ *Affaire de la Dette publique ottomane (Bulgarie, Irak, Palestine, Transjordanie, Grèce, Italie et Turquie)* : Sentence du 18.04.1925 [Електронний ресурс] // *Recueil des Sentences Arbitrales*. — Vol. I. — Pp. 529-614. — P. 555. // UN Office of Legal Affairs. — Режим доступу: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_I/529-614.pdf (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹⁷ *Rev. Mons. Sebastiao Francisco Xavier Dos. Remedios Monteiro vs. State of Goa : Judgment of the Supreme Court of India of 26.03.1969* [Електронний ресурс] // ICRC. — Режим доступу: <https://casebook.icrc.org/case-study/india-rev-mons-monteiro-v-state-go> (13.11.20). — Назва з екрана. — P. 12.

⁹⁸ Резолюція Ради Безпеки ООН № 242 (1967) от 22.11.1967 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: [https://undocs.org/ru/S/PV.1382\(OR\)](https://undocs.org/ru/S/PV.1382(OR)) (13.11.20). — Назва з екрана.

⁹⁹ Резолюції Ради Безпеки ООН № 267 (1969) от 03.07.1969 и № 271 (1969) от 15.09.1969 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: [https://undocs.org/ru/S/PV.1485\(OR\)](https://undocs.org/ru/S/PV.1485(OR)) (13.11.20) ; [https://undocs.org/ru/S/PV.1512\(OR\)](https://undocs.org/ru/S/PV.1512(OR)) (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰⁰ Резолюція Ради Безпеки ООН № 497 (1981) от 17.12.1981 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/497\(1981\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/497(1981)) (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 55/134 от 08.12.2000 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/55/134> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰² Консультативное заключение Международного Суда относительно правовых последствий строительства стены на оккупированной палестинской территории от 09.07.2004 [Електронний ресурс] // Международный Суд ООН. — Режим доступу: <https://www.icj-cij.org/public/files/advisory-opinions/advisory-opinions-2004-ru.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

Рада Безпеки ООН також нагадувала і про неприпустимість анексії окупованої території у зв'язку з ірано-іракським конфліктом у 1986 р.¹⁰³ та війною в Кувейті в 1990 р.¹⁰⁴

Щодо другого принципу, то продовження застосування законів окупованої держави на її території передбачає підкорення населення окупаційній державі й не повинно означати забуття обов'язку зберігати вірність державі походження. У судових рішеннях із цього приводу йдеться, що повинна забезпечуватися спадкоємність щодо законів, встановлених окупаційною державою, у тому випадку, коли її змінює інша окупаційна держава.

Щодо третього принципу законного представництва за кордоном окупованої держави її урядом у вигнанні, то визнається, що закони й заходи, яких вживає уряд окупованої держави у вигнанні під час окупації, застосовуються на окупованій території, оскільки окупована держава зберігає свій суверенітет, попри окупацію¹⁰⁵.

До того ж ситуація окупації за змістом ст. 42 Гаазького положення, має місце й тоді, коли вся територія держави або її частина перебувають під владою повстанських сил, які там утримуються тільки завдяки присутності (навіть обмеженої) іноземних військ, що підтримують повстанців¹⁰⁶. Це визначення особливо кваліфікує і статус територій, які зараз знаходяться в зоні ООС/АТО під контролем бойовиків-сепаратистів, підтримуваних і скеровуваних російською армією.

Анексія

Отже, звертання до міжнародного права дозволяє чітко визначити різницю між окупацією та анексією. Юридична енциклопедія визначає анексію (лат. *annexio*, від лат. *annexus* — приєднаний) як протиправне насильницьке приєднання (захоплення) державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. Вона є грубим порушенням сучасного міжнародного права і з правової точки зору будь-яке набуття території таким шляхом — недійсне. За міжнародним правом анексія є одним із видів агресії, а тому тягне

¹⁰³ Резолюція Ради Безпеки ООН № 582 (1986) от 24.02.1986 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://undocs.org/ru/S/PV.2666> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰⁴ Резолюція Ради Безпеки ООН № 662 (1990) от 09.08.1990 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://undocs.org/ru/S/PV.2934> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰⁵ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов : Курс лекций. — М. : МККК, 2011. — С. 566.

¹⁰⁶ Separate opinion of judge Koopmans [Електронний ресурс] // Case concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda) : Judgment of 19.12.2005 // International Court of Justice. — Режим доступу: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-03-EN.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана. — § 49.

за собою міжнародно-правову відповідальність¹⁰⁷. Таку відповідальність було застосовано, зокрема, до нацистських злочинців за вироком Нюрнберзького військового трибуналу від 01.10.1946¹⁰⁸.

Як правило, у результаті анексії місцеве населення приєднаної території в складі держави, що здійснила анексію, утворює етнічну (національну) меншину, а щодо етнічного (національного) ядра, від якого її відірвано, — діаспору автохтонного походження.

З огляду на зазначене, міжнародно-правовий режим, який склався в Криму з 27.02.2014 до 18.03.2014 підпадає під ознаки, визначені міжнародним правом для окупованої території, а з 18.03.2014 він однозначно кваліфікується як анексія¹⁰⁹.

Кримська авантюра Росії з позиції Нюрнберзького трибуналу

Аналіз практики Міжнародного військового трибуналу для суду й покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі (Нюрнберзького трибуналу) додатково підтверджує точку зору, згідно з якою Російська Федерація вчинила агресію проти України. Завдання Нюрнберзького трибуналу полягало у виробленні чітко обґрунтованої юридичної оцінки агресивної політики, що проводиться лідерами нацистської Німеччини до й під час Другої світової війни. Згідно зі статтею 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу до злочинів, що підпадали під його юрисдикцію, належали воєнні злочини, злочини проти людяності й, що найбільш важливо в контексті цієї роботи, злочини проти миру, які були визначені як “планування, підготовка, розв’язання або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або запевнень, або участь у загальному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якого з вищевикладених дій”¹¹⁰.

¹⁰⁷ Анексія // Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998 — . — Т. 1 : А-Г. — 1998. — 669 с. [Електронний ресурс] // Лексика — українські енциклопедії та словники. — Режим доступу: <http://leksika.com.ua/14210318/legal/aneksiya> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰⁸ Приговор Международного военного трибунала, заседавшего в Нюрнберге (Германия) от 1 октября 1946 года [Електронний ресурс] // Проект “Historic.Ru: Всемирная история”. — Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st048.shtml> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹⁰⁹ Клименко К.О. Приєднання Криму до Росії: питання кваліфікації міжнародно-правового режиму території / К.О. Клименко // Глобалізаційні виклики і багатостороння дипломатія : збірник тез доповідей (18 березня 2015 року, м. Київ) / за заг. ред. М.А. Кулініча, Н.О. Татаренко, В.Г. Циватого. — К. : ДАУ при МЗС України, 2015. — С. 38-42.

¹¹⁰ Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран осей от 08.08.1945 [Електронний ресурс] // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_201 (13.11.20). — Назва з екрана.

Згідно з класичною інтерпретацією міжнародного права, захоплення Німеччиною Австрії, Чехословаччини й Данії не було “війною”. У цих випадках не було ні “воєнного конфлікту”, ні “стану війни”. У термінах класичної дихотомії “воєнної” проти “мирної” окупації ці дії повинні були технічно кваліфікуватися як “мирні окупації”.

Відсутність “війни” не розглядалася Нюрнберзьким трибуналом як підстава для якого-небудь іншого трактування цих випадків, відмінного від “агресивної війни”. Проте, випадки Австрії й Чехословаччини, з одного боку, та Данії й Норвегії з другого, були відділені один від одного в рішенні Нюрнберзького трибуналу. Почасти штучно, випадок Данії був оцінений як “агресивна війна” (насамперед через те, що поступка Данії німецьким вимогам відбулася вже після початку вторгнення). А щодо Австрії й Чехословаччини, то згідно з рішенням Нюрнберзького трибуналу проти них Німеччина вчинила “акти агресії”¹¹¹. Хоча ці випадки не були кваліфіковані як “агресивна війна”, відповідні вторгнення все ж розглядалися як агресія. Певною мірою з цього випливає висновок, що деякі окупації в “мирний час” можуть все-таки розглядатися як злочини проти миру, загрози миру або навіть як акти війни¹¹².

Нюрнберзькі прецеденти мають для випадку анексії Криму тільки допоміжне значення. Російські дії проти України підпадають під визначення “агресії”, сформульоване в Резолюції ГА ООН про визначення агресії¹¹³. Проте, ці прецеденти містять важливі свідчення щодо інтерпретації міжнародного права в історичному контексті. За аналогією з нюрнберзькими прецедентами вторгнення Росії в Україну було б кваліфіковано як “агресія” навіть у тому випадку, якби у відносинах між ними не діяло юридично обов’язкове визначення агресії разом із Договором про дружбу, співробітництво й партнерство¹¹⁴.

¹¹¹ Приговор Международного военного трибунала, заседавшего в Нюрнберге (Германия) от 1 октября 1946 года [Електронний ресурс] // Проект “Historic.Ru: Всемирная история”. — Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st048.shtml> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹¹² Roberts. What Is a Military Occupation? // *British Yearbook of International Law*. — 1984. — № 55(1). — P. 273. The Ministries Trial : The United States of America vs. Ernst von Weizsäcker et al. : US Military Tribunal Nuremberg, Judgment of 11.04.1949 [Електронний ресурс] // Prof. Dr. Gerhard Werle : Humboldt-Universität zu Berlin. — Режим доступу: <http://werle.rewi.hu-berlin.de/ministries.pdf> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹¹³ Определение агрессии : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 3314 (XXIX) от 14.12.1974 [Електронний ресурс] // Сайт ООН. — Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/742/34/IMG/NR074234.pdf?OpenElement> (13.11.20). — Назва з екрана.

¹¹⁴ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 // Офіційний вісник України. — 1999. — 04 черв. — № 20.— С. 518. // Сайт “Законодавство України”. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (13.11.20). — Назва з екрана.

Важко не погодитися з тим що в будь-якій системі права неможливо по-різному кваліфікувати аналогічні акти, здійснені за однакових обставин. Отже, ми не можемо розцінювати дії однієї держави як злочин за міжнародним правом і такі ж дії іншої держави як законний акт. Тож мусимо визнати, що за нюрнберзькою аналогією дії Росії в Криму з точки зору міжнародного права є актом агресії та злочином проти миру.

Інформація про автора:

Клименко Кирило Олегович,

кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук НУБіП України

Author information:

Klimenko Kirill Olegovich,

Candidate of Law, Lawyer, Associate
Professor of the Department of
International Relations and Social
Sciences of NULES of Ukraine

СТАН ВІЙСЬКОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Кравченко Н.Б.

ВСТУП

Російська війна проти України змінила військово-політичну ситуацію як довкола України та на Європейському континенті загалом, так і всередині нашої країни. Анексія Криму, окупація окремих районів Донецької й Луганської областей, а також утримання під російським контролем Придністров'я сформували “трикутник” реальних загроз Україні. У разі ж реалізації намірів Росії розмістити свою авіа базу на території Білорусі “геометрія” воєнних загроз Україні доповниться північною “вершиною”. У кризовій ситуації може з'явитися також і північно-східна “вершина” — поблизу Чернігівської й Сумської областей, де навесні та влітку 2014 року Росія практично зосередила на цих ділянках українсько-російського кордону значну кількість військової техніки та особового складу.

Зміни у зовнішньому просторі навколо України так і в самій Україні стали джерелами значних загроз військовій безпеці в частині забезпечення захисту державного суверенітету України, її територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, недоторканності державного кордону, що спонукало до перегляду та уточнення доктринальних положень щодо формування та реалізації військової політики України, внесення відповідних змін до ключових документів у сфері безпеки і оборони.

Об'єктом дослідження у пропонованій розвідці є: військова безпека України в умовах окупації українських територій РФ.

Предметом дослідження є: нормативно-правові документи щодо стану військової безпеки в умовах війни Росії проти України, військові загрози в Криму та на Донбасі з боку Росії.

Виходячи з вище означеного метою дослідження є: аналіз стану військової безпеки України в умовах російської військової агресії.

У контексті мети поставлені наступні завдання:

- встановити законотворчі, доктринальні, стратегічні підходи щодо військової безпеки України в умовах російсько-української війни;
- визначити російські загрози військовій безпеці України на Півдні країни;

– з'ясувати загрози РФ військовій безпеці України на Сході країни.

Джерельною базою проблеми військової безпеки України в умовах російської військової агресії є національні нормативно-правові акти, про які буде йти мова у першому пункті даної дослідницької роботи; відомості резолюції, рекомендації ОБСЄ, ПАРЄ, ЄС, НАТО; матеріали органів українського та зарубіжного правосуддя; відомості представлені на сайтах державних інституцій України, наприклад, на ГУР МОУ — збірник “Збройна агресія Росії проти України”; документи і матеріали суверенних держав, міжнародних організацій, державних та політичних діячів; моніторинг ситуації громадськими організаціями, волонтерськими групами, журналістські розслідування; український та зарубіжний медіа-простір, що впливає на формування громадської думки.

Проблемою військової безпеки України займаються військові експерти, історики, політологи, соціологи. Зокрема, у фундаментальній одноосібній монографії “Україна-Росія: війна в умовах співіснування” (Перепелиця Г.М., 2015) представлений комплексний аналіз російсько-українських відносин та ключових тенденції їх розвитку з погляду конфліктологічної парадигми; досліджується гібридна війна як новітній конфлікт та як форма глобального протистояння існуючому світовому прядку, як базова форма російсько-українського конфлікту та її основа — інформаційна складова; розкриваються корені конфліктогенності сторін, об'єктивні причини та суб'єктивні умови, що спонукали Росію розв'язати воєнну агресію проти України; відслідкувавши еволюцію російсько-українських взаємовідносин, вказується на перманентний характер їх конфліктного стану та розкриваються подальші перспективи процесу. У праці “Гібридна війна: вижити й перемогти” (Магда Є., 2015) досліджується гібридна війна як нове явище в міжнародних відносинах, що було використано Росією для підпорядкування України своїм інтересам в умовах формального збереження суверенітету нашої країни, історичні, енергетичні, інформаційно-психологічні аспекти гібридної війни, причини, що спонукали Україну стати жертвою агресії з боку Росії, аналізуються причини ослаблення України, зазначаються головні прояви агресії і пропонується своє бачення виходу з ситуації.

Це також фундаментальні праці науковців інституту стратегічних досліджень. Колективна монографія “Світова гібридна війна: український фронт” (2017), в якій авторським колективом (Горбулін В.П., Власюк О.С., Лібанова Е.М., **Люшенко**) детально досліджено явище світової гібридної війни в перспективі російської агресії проти України. Сутність гібридної війни розглянуто у контексті системної кризи світової безпеки, а її феномен — як новітній вид глобального протистояння. Детально розглянуто причини та пере-

думови російської агресії проти України, її стратегічні цілі, а також особливості ведення гібридної війни у різних вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Аналізуються локальні успіхи нашої держави у протидії ворожим планам РФ за окремими напрямками. Зроблено загальний висновок про доведення Україною своєї спроможності як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором. Розглянуті питання реформування міжнародних безпекових інститутів та пошуку балансу сил у новій, гібридній реальності; колективна монографія “Донбас і Крим: ціна повернення” (2015, Горбулін В.П., Власюк О.С., Лібанова Е.М., Люшенко), де проведено комплексне дослідження проблематики війни на Донбасі та анексії Криму. Дослідження здійснене з позицій національної безпеки України. Збройна агресія Росії розглядається як стрес-тест для глобальної та національної безпеки та каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України. Аналізуються причини та наслідки тимчасової втрати контролю над окремими територіями України. Обґрунтовується позиція України та висвітлюються підходи ЄС та Росії до врегулювання ситуації на Донбасі в Мінському процесі. Визначені умови реінтеграції та пріоритети відновлення Донбасу. Окреслені шляхи подолання соціальних наслідків збройної агресії Росії проти України. Розроблені прогнози розвитку подій на Донбасі та довкола Криму, а також сценарії майбутнього України в глобалізованому світі; колективна монографія “Воєнна безпека України на межі тисячоліть” (2002, Перепелиця Г.М., Дмитров С.О., Корендович В.С., Нестеров О.О., Павленко А.М., Соболев А.А.), яка присвячена сучасній політиці України в сфері воєнної безпеки, аналізуються зміни, які відбулись у цій сфері, розглядаються сучасні проблеми та перспективи розвитку в новому столітті.

Вторгненню Росії в Крим і на Донбас присвячено інші вітчизняні видання індивідуального й колективного авторства. Як от брошура “Революція

Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України” (2015), розділ “Війна на сході України 2014–2015 рр.” у науково-популярній книжці “Поле битви — Україна. Від “володарів степу” до “кіборгів”. Воєнна історія України від давнини до сьогодення” (2016), підрозділ “Збройні сили України у протистоянні російській агресії (2014–2016 рр.)” у науково-популярній “Історії українського війська” (2016), нариси “Революція гідності”, “Україна революційна: 2014–2016”, “Збройна агресія Росії проти України” у синтетичному виданні “25 років незалежності” (2016), фундаментальна монографія Ю. Офіцинського “Сучасна російсько-українська війна” (2018) тощо.

Дослідження науковців, експертів друкуються на сторінках фахових видань “Національна безпека і оборона України”, “Наука і оборона”, “Суспільно-

політичні процеси”, Вісник КНУ “Міжнародні відносини”, “Актуальні проблеми міжнародних відносин” тощо.

1. Нормативно-правове забезпечення військової безпеки в умовах російської військової агресії

Нормативно-правову базу забезпечення воєнної безпеки України в умовах російської воєнної агресії формують:

1. Закон України “Про національну безпеку України” (2018) (з 19 червня 2003 року до 21 червня 2018 року діяв як Закон України “Про основи національної безпеки України”), який визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз, розмежовує права та функції державних органів України як складових воєнної організації держави.

У Законі визначається термін “воєнна безпека” як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз (Розділ I, Ст. 1, п. 2) [3].

А також дефініції — воєнний конфлікт та збройний конфлікт:

воєнний конфлікт — форма розв’язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт;

збройний конфлікт — збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт);

війна як дефініція у Законі наразі не розглядається.

Сектор безпеки і оборони — система органів державної влади та сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких за *функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз*, а також громадяни та громадські об’єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України (Розділ I, Ст. 1, п. 16).

Сектор безпеки і оборони, відповідно до Р. IV, ст. 12, П. 1 Закону, розглядається як сукупність взаємопов’язаних між собою складових, зокрема: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об’єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки:

сили безпеки — правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України (Розділ I, Ст. 1, п. 17);

сили оборони — Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави (Розділ I, Ст. 1, п. 18);

оборонно-промисловий комплекс України — сукупність органів державного управління, підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, надають послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки і сил оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іншими державами (Розділ I, Ст. 1, п. 13).

До складу сектору безпеки і оборони входять (Р. IV, ст. 12, П. 2 Закону): Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику.

Інші державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції із забезпечення національної безпеки у взаємодії з органами, які входять до складу сектору безпеки і оборони (Р. IV, ст. 12, П. 2).

2. Закон України “Про оборону України” (1991) [4] — встановлює засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони.

3. Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України” (1998) [5] Закон визначає Раду національної безпеки і оборони України як коорди-

наційний орган з питань національної безпеки та оборони при Президентові України, встановлює порядок її роботи, функції та компетенції, склад і структуру, порядок функціонування.

4. Закон України “Про Збройні Сили України” (1991) [2] — визначає функції, склад Збройних Сил України, правові засади їх організації, діяльності, дислокації, керівництва та управління ними.

Збройні Сили України, згідно Закону — це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

З’єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях (Зміни внесені 2.04.2019 р.)

З’єднання, військові частини, підрозділи і військовослужбовці, у тому числі чергові сили, Збройних Сил України в мирний час та в особливий період (крім періоду дії воєнного стану) мають право застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку (Зміни внесені 2.04.2019 р.)

5. Стратегія національної безпеки України (2015) [10] — документ, що визначив актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки.

Серед актуальних воєнних загроз національній безпеці України можна виділити: 1) агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території; 2) неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони України; 3) корупція в воєнній сфері та неефективна система державного управління; 4) фінансово-економічна виснаженість держави, в т.ч. і в воєнній сфері (П. 2).

Серед напрямків державної політики національної безпеки у сфері воєнної безпеки основними є: відновлення територіальної цілісності держави; створення ефективного сектору безпеки і оборони, підвищення обороноздатності держави; реформування Збройних Сил України; реформування та розвиток

розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів; реформування системи державного управління, нова якість антикорупційної політики; інтеграція України у ЄС, що забезпечуватиме конвергенцію у сфері зовнішньої і оборонної політики та розвиватиме взаємодію у рамках Спільної безпекової і оборонної політики ЄС для посилення спроможностей сектору безпеки і оборони, а також підтримання міжнародної безпеки і стабільності. Членство України в ЄС сприятиме покращенню клімату довіри і безпеки в регіонах Східної Європи та Чорного моря; особливе партнерство України з НАТО як пріоритетний напрям безпекової політики шляхом: діалогу з метою забезпечення регіональної безпеки; проведення спільних навчань; розвитку взаємодії в сфері безпекового і оборонного планування; упровадження реформ у секторі безпеки і оборони відповідно до стандартів НАТО; створення ефективного механізму реагування на кризові ситуації, що загрожують національній безпеці; участі в операціях НАТО з підтримання миру і безпеки; розвитку спроможностей щодо запобігання і боротьби з тероризмом, а також спільної боротьби з тероризмом; імплементації принципів Ініціативи НАТО з побудови цілісності, прозорості, доброчесності та зниження корупційних ризиків у секторі безпеки і оборони; розвитку спільних програм підготовки персоналу органів сектору безпеки і оборони, зокрема Програми професійного розвитку (П. 4).

Стратегія національної безпеки України (2020) [11] — прийшла на зміну Стратегії від 2015 року, де у Розділі I. П. 4 сформульовано нові засади Стратегії:

стримування — розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України;

стійкість — здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей;

взаємодія — розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України.

Акценти робляться на забезпечення кібербезпеки, протидії інформаційно-психологічним впливам, деструктивній пропаганді, гуманітарній агресії, створення системи стратегічних комунікацій та цілісної інформаційної політики держави. Шляхи та інструменти реалізації Стратегії мають бути розроблені у 15 документах.

Пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету;

відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція (Р. I, П. 5).

Набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору — стратегічний курс держави (Р. III, П. 34).

З метою захисту власних національних інтересів та зміцнення регіональної безпеки Україна розвиватиме: стратегічне партнерство з Азербайджанською Республікою, Грузією, Литовською Республікою, Республікою Польща, Турецькою Республікою; партнерські відносини з іншими державами Балтії та державами Північної Європи, а також тісні добросусідські відносини з державами Центральної та Південно-Східної Європи; прагматичні відносини з Республікою Білорусь та Республікою Молдова; практичну взаємодію з державами — членами НАТО у гарантуванні безпеки у Чорноморському басейні (Р. III, П. 36).

6. Воєнна доктрина України (2015) [1], базується на Стратегії національної безпеки України та є базовим документом оборонного планування і основою для розроблення концепцій та державних програм реформування та розвитку Збройних Сил, інших військових формувань, озброєння та військової техніки, оборонно-промислового комплексу.

Воєнна доктрина України є концептуальним документом, аналізує причини, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, визначає принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до загрози воєнного конфлікту, застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Серед термінів визначаються ті, які відсутні в інших нормативно-правових актах (Р. I):

локальна війна — війна між двома чи більше державами, у якій воєнні дії обмежені територіями воюючих держав та переслідують воєнно-політичні цілі, що зачіпають переважно інтереси лише цих держав (територіальні, політичні, економічні тощо);

регіональна війна — війна, що охоплює певний регіон (частину континенту) за участю всіх чи більшості держав регіону та з метою досягнення воєнно-політичних цілей, що зачіпають інтереси цих держав;

воєнно-політичний виклик — наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, що спрямовані на досягнення власних цілей без урахування інтересів іншої сторони, з усвідомленням можливості заподіяння шкоди таким інтересам;

воєнно-політичний ризик — наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, які за певних умов можуть заподіяти шкоди національним інтересам іншої сторони;

загроза застосування воєнної сили — наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, які свідчать про готовність до застосування воєнної сили проти іншої сторони з метою досягнення власних цілей;

спроможності сил оборони — здатність досягти необхідного результату під час виконання завдань з питань оборони у певних умовах відповідно до визначених сценаріїв дій та з використанням наявних ресурсів.

Безпечове середовище довкола України (глобальні, регіональні та національні аспекти) в контексті воєнної безпеки розцінюється як складне та динамічне.

В документі визначені головні тенденції, що впливають на воєнно-політичну обстановку в регіоні довкола України, є: 1) поширення практики проведення спеціальних операцій та дій провокаційного характеру для створення конфліктних ситуацій; 2) посилення внутрішньої нестабільності в сусідніх державах, викликані втручанням з боку інших держав, зниженням життєвого рівня населення, неефективністю дій керівництва, намаганнями етнічних утворень сепаратно вирішувати нагальні проблеми; 3) інтенсивна модернізація збройних сил сусідніми державами, активізація розробок озброєння та військової техніки нового покоління з принципово новими можливостями вогневого ураження і управління; 4) посилення мілітаризації в регіоні довкола України, збільшення іноземної військової присутності на територіях сусідніх держав; 5) активна дестабілізуюча зовнішня політика і політика безпеки Російської Федерації щодо сусідніх держав, а також щодо міжнародних організацій, включаючи НАТО та ЄС; 6) відмова або ухилення Російської Федерації від виконання зобов'язань за міжнародними договорами у сфері контролю над озброєннями, зміцнення довіри і безпеки у військовій діяльності; 7) модернізація та вдосконалення спеціальними службами іноземних держав систем і комплексів технічної розвідки, нарощування їх можливостей, спроби несанкціонованого доступу до об'єктів інформаційної інфраструктури України; 8) гальмування процесу договірно-правового оформлення державних кордонів та розмежування виключних (морських) економічних зон і континентального шельфу між державами; 9) інформаційна війна Російської Федерації проти України (Р. II, П. 7).

У Воєнній доктрині вказується, що зовнішньополітичні умови не сприяють врегулюванню збройного конфлікту на Сході України. За таких обставин Україна може розраховувати насамперед на власні сили та підтримку США, держав — членів ЄС і НАТО, які вважають, що збереження незалежності

та територіальної цілісності України є одним із визначальних факторів забезпечення світової та регіональної стабільності.

А також визначаються актуальні воєнні загрози для України (Р. II, П. 9):

збройна агресія і порушення територіальної цілісності України (тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та військова агресія Російської Федерації в окремих районах Донецької і Луганської областей), нарощування військової потужності Російської Федерації в безпосередній близькості до державного кордону України, у тому числі потенційна можливість розгортання тактичної ядерної зброї на території Автономної Республіки Крим;

мілітаризація Російською Федерацією тимчасово окупованої території шляхом формування нових військових з'єднань і частин, а також постачання бойовиків, військової техніки та засобів матеріально-технічного забезпечення;

присутність військового контингенту Російської Федерації у Придністровському регіоні Республіки Молдова, який може бути використаний для дестабілізації ситуації у південних регіонах України;

нарощування Російською Федерацією поблизу державного кордону України угруповання військ з потужним ударно-наступальним потенціалом, створення нових, розширення і модернізація наявних баз, об'єктів військової інфраструктури;

активізація спеціальними службами Російської Федерації розвідувально-підривної діяльності в Україні з метою дестабілізації внутрішньої соціально-політичної обстановки в Україні, а також з метою підтримки не передбачених законом збройних формувань у східних регіонах України і створення умов для розширення масштабів збройної агресії;

діяльність на території України не передбачених законом збройних формувань, спрямована на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної ситуації в Україні, залякування населення, позбавлення його волі до опору, порушення функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування, важливих об'єктів промисловості та інфраструктури;

територіальні претензії Російської Федерації до України і посягання на її суверенітет та територіальну цілісність.

Воєнно-політичними викликами, які можуть перерости в загрозу застосування воєнної сили проти України, є (Р. II, П. 10):

втручання у внутрішні справи України з боку Російської Федерації, спрямоване на порушення конституційного устрою, територіальної цілісності та суверенітету України, внутрішньої соціально-політичної стабільності та правопорядку;

протидія реалізації європейського вибору Українського народу, формуванню систем колективної безпеки за участю України;

невирішеність питань щодо розмежування державного кордону України в акваторії Чорного і Азовського морів, незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова;

спроби дестабілізації з боку Російської Федерації соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, а також провокування сепаратистських настроїв у районах компактного проживання національних меншин на території України;

цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив з використанням сучасних інформаційних технологій, спрямований на формування негативного міжнародного іміджу України, а також на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин;

дії Російської Федерації щодо ускладнення та уповільнення економічного розвитку України;

розповсюдження зброї масового ураження, тероризму, організована злочинність, незаконна торгівля зброєю і боєприпасами, нелегальна міграція.

З урахуванням тенденцій розвитку та характеру військово-політичної обстановки в середньостроковій перспективі найбільш імовірні збройні конфлікти з використанням противником як власних збройних сил, так і підтримуваних ними не передбачених законом збройних формувань, терористичних угруповань, найманців як інструменту досягнення власних інтересів. Значно зростатиме вірогідність переростання таких конфліктів у війну.

Загрози военній безпеці України можуть бути реалізовані за такими сценаріями (Р. II, П. 11):

повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України з проведенням сухопутних, повітряно-космічних, морських операцій з рішучими військово-політичними цілями;

окрема спеціальна операція Російської Федерації проти України із застосуванням військових підрозділів та/або частин, вогневих ударів, інформаційних, інформаційно-психологічних операцій (дій) у сукупності з використанням невоєнних заходів, у тому числі миротворчих сил за відсутності відповідного рішення Ради Безпеки ООН;

блокада морських портів, узбережжя або повітряного простору України із застосуванням військової сили, порушення комунікацій України з боку Російської Федерації;

збройний конфлікт всередині держави, інспірований Російською Федерацією з намаганням відокремити від України адміністративно-територіальні одиниці у східних та південних регіонах України, за участю не передбачених законом збройних формувань, терористичних угруповань у взаємодії з політичними, неурядовими, етнічними, релігійними або іншими організаціями;

збройний конфлікт на державному кордоні України, зокрема прикордонні збройні інциденти (провокації, сутички) з регулярними або нерегулярними силами Російської Федерації, не передбаченими законом збройними формуваннями;

терористичні акти на території України або проти громадян України, посягання на життя державних чи громадських діячів, представників іноземних держав (вчинені з метою провокації війни або міжнародних ускладнень), диверсії (у тому числі на об'єктах критичної інфраструктури), а також вибухи, підпали у приміщеннях органів державної влади та їх захоплення, викрадення громадян або захоплення заручників.

Загрози воєнній безпеці України у разі їх реалізації можуть призвести до зміни конституційного ладу України, подальшої окупації України або її окремих територій, встановлення прямого або опосередкованого контролю над Україною та втрати нею державного суверенітету і територіальної цілісності.

У розділі II, пункті 12 вказується що на спроможності України щодо адекватного реагування на виклики та ризики воєнній безпеці негативно впливають внутрішні економічні та соціально-політичні фактори:

економічна криза, порушення цілісності національної економіки внаслідок тимчасової окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та м. Севастополя й діяльності підтримуваних нею незаконних збройних формувань в окремих районах Донецької та Луганської областей, обумовлене цим обмеження фінансових можливостей держави;

розбалансованість і незавершеність системних реформ у сфері національної безпеки і оборони, недостатність ресурсного забезпечення сил оборони та неефективне використання наявних ресурсів;

низька ефективність системи державного управління суб'єктами забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері, недосконалість механізмів планування розвитку таких суб'єктів;

недостатній рівень готовності Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення до ведення сучасної збройної боротьби;

низька ефективність державних органів, що провадять розвідувальну і контррозвідувальну діяльність;

недостатній рівень координації і узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, низький рівень підготовки їх спеціалістів з питань безпеки і оборони;

невідповідність сучасним викликам сил цивільного захисту та їх технічного оснащення;

недостатні та непрофесійні зусилля органів державної влади України у сфері протидії пропаганді та інформаційно-психологічним операціям Російської Федерації.

У Воєнній доктрині також визначається головна мета воєнної політики України, її основні цілі та завдання.

Головною метою воєнної політики України є створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України (Р. III, П. 15):

Основними цілями у сфері воєнної політики України є (Р. III, П. 16):

відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України;

забезпечення обороноздатності України на рівні, достатньому для запобігання виникненню збройного конфлікту, а у разі збройного конфлікту — для його локалізації і нейтралізації;

участь України у реалізації спільної політики безпеки і оборони Європейського Союзу;

удосконалення системи забезпечення воєнної безпеки, яка б гарантувала надійний захист держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, гідне сприйняття України на міжнародному рівні та відповідала критеріям членства України в ЄС і НАТО.

Виходячи із засад внутрішньої і зовнішньої політики, з урахуванням характеру актуальних загроз національній безпеці основними завданнями воєнної політики України у найближчий час і в середньостроковій перспективі є (Р. III, П. 17):

локалізація та нейтралізація у найкоротший строк воєнно-політичної кризи у східних регіонах України, запобігання її переростанню у масштабну збройну агресію;

ліквідація не передбачених законом збройних формувань та відновлення повного контролю державного кордону України;

відновлення престижу військової служби;

інтегрування добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції в Донецькій

і Луганській областях, забезпеченні її проведення, до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів;

реформування Збройних Сил України з метою досягнення оперативної і технічної сумісності зі збройними силами держав — членів НАТО;

удосконалення системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, у тому числі забезпечення створення необхідної кількості підготовленого військового резерву;

збереження в умовах збройного протистояння та реальної загрози агресії змішаного принципу комплектування Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань з поступовим збільшенням кількості військовослужбовців за контрактом у складі бойових військових частин. Комплектування небойових військових частин та посад, що не визначають боєздатність у бойових військових частинах, здійснюватиметься переважно військовослужбовцями строкової служби та призваними на військову службу за призовом під час мобілізації (у разі прийняття рішення про мобілізацію);

дотримання принципу незалучення військовослужбовців строкової служби до участі у бойових діях;

створення єдиної системи видової розвідки з відповідною інфраструктурою отримання та обробки інформації в режимі часу, наближеного до реального;

створення цілісного сектору безпеки і оборони держави як головного елемента системи забезпечення воєнної безпеки, інтеграція спроможностей його складових для своєчасного і ефективного реагування на наявні та потенційні загрози;

забезпечення підвищення спроможностей сил оборони, необхідних для досягнення цілей воєнної політики;

підвищення спроможностей вітчизняного оборонно-промислового комплексу за рахунок впровадження новітніх військових технологій, створення максимально можливих замкнених циклів розроблення і виробництва найважливіших зразків озброєння, спеціальної і військової техніки, використання можливостей військово-технічного співробітництва з державами — стратегічними партнерами України;

удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері;

попередження та ефективна протидія інформаційно-психологічним впливам іноземних держав, спрямованим на підрив обороноздатності, пору-

шення суверенітету і територіальної цілісності України, дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, провокування міжетнічних та міжконфесійних конфліктів в Україні;

забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, учасників антитерористичної операції в Донецькій і Луганській областях та членів їх сімей;

удосконалення системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони держави відповідно до стандартів ЄС та НАТО;

підвищення рівня координованості складових сектору безпеки і оборони та вдосконалення механізмів їх консолідованого розвитку та посилення відповідних оперативних спроможностей для забезпечення воєнної безпеки.

Визначені цілі та завдання воєнної політики відповідають сучасному стану і середньостроковому прогнозу воєнно-політичної обстановки та можуть уточнюватися з урахуванням змін безпекового середовища, умов соціально-економічного розвитку України, спроможностей сил оборони.

7. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України (2016) [6]. Ця Концепція визначає систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України у середньостроковій перспективі, сформованих на основі оцінки безпекового середовища та фінансово-економічних можливостей держави, здійснених у рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони України.

Метою Концепції є визначення шляхів формування національних безпекових та оборонних спроможностей, що дадуть змогу відновити територіальну цілісність України у межах міжнародно визнаного державного кордону України, гарантувати мирне майбутнє України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а також забезпечать створення національної системи реагування на кризові ситуації, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, гарантування особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення кібербезпеки, оперативне спільне реагування на кризові та надзвичайні ситуації.

8. Стратегія кібербезпеки України (2016) [7] — документ довгострокового планування, що визначає загрози кібербезпеці України, пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України з метою створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави.

9. Стратегічний оборонний бюлетень України (2016) [9] — документ оборонного планування, що розробляється за результатами оборонного огляду

та визначає основні напрями реалізації воєнної політики України, стратегічні цілі розвитку та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів; видання бюлетеня зумовлене наявністю воєнної загрози з боку Російської Федерації, що має довгостроковий характер та вимагає підвищення рівня обороноздатності держави.

Стратегічний бюлетень спрямований на забезпечення практичної реалізації положень Воєнної доктрини України та Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, визначає стратегічні й оперативні цілі оборонної реформи та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз та викликів (Р. I, п. 1.3)

На його основі розробляється Державна програма розвитку Збройних Сил України та державні програми розвитку інших військових формувань; державні цільові програми, спрямовані на створення нових зразків озброєння та військової техніки, будівництво важливих військових об'єктів, розв'язання інших проблем в сфері оборони, що потребують державної підтримки.

Документ включає в себе: мету, стратегічні цілі та очікуваний результат оборонної реформи; основи державної політики в сфері оборони; рушійні сили та обмеження оборонної реформи; основні завдання розвитку сил оборони; терміни реалізації оборонної реформи.

Головною метою проведення оборонної реформи є набуття та підтримання силами оборони необхідного рівня бойової готовності і здатності до виконання завдань оборони держави (оборонних спроможностей), ефективного реагування на виникаючі воєнні загрози й воєнно-політичні виклики національній безпеці, підвищення рівня оперативної сумісності Збройних Сил України та інших військових формувань з підрозділами збройних сил держав — членів НАТО та ЄС до виконання спільних завдань в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки (Р. IV, п. 4.1)

З урахуванням економічних можливостей держави та у порядку пріоритетності визначені такі стратегічні цілі досягнення головної мети оборонної реформи (Р. IV, п. 4.2):

перша — запровадження об'єднаного керівництва силами оборони на основі прийнятих в державах — членах НАТО принципів і стандартів;

друга — впровадження ефективного оборонного планування та управління оборонними ресурсами з використанням сучасних євроатлантичних підходів;

третья — набуття силами оборони основних оперативних (бойових, спеціальних) спроможностей для гарантованої відсічі збройній агресії;

четверта — створення об'єднаної системи логістичного забезпечення, здатної забезпечувати всі складові сил оборони під час їх застосування;

п'ята — професіоналізація сил оборони та створення необхідного військового резерву.

10. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року (2018) [8] — документ, що розробляється за результатами огляду оборонно-промислового комплексу України та визначає пріоритетні напрями державної військово-промислової політики, цілі реформи оборонно-промислового комплексу та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів.

Стратегія є основою для розроблення нових та перегляду існуючих нормативно-правових актів (у тому числі державних цільових програм) у сфері розвитку та функціонування оборонно-промислового комплексу.

Оборонна промисловість є критично важливою як для розвитку національної економіки, так і для захисту державних інтересів, сферою, що сьогодні функціонує переважно в межах четвертого технологічного укладу. Стратегія спрямована на забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу, здатного адаптуватись до функціонування в умовах кризових ситуацій та загроз національній безпеці, забезпечити перехід до п'ятого технологічного укладу та посилити спроможність держави в рамках досягнення Україною військово-політичної самостійності.

Реалізація Стратегії дасть змогу провести комплексну перебудову як системи державного управління оборонною промисловістю, так і організаційно-виробничої діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу.

Результатом реалізації Стратегії стане структурований на всіх рівнях сектор оборонної промисловості, здатний до досягнення балансу власного виробництва та імпорту під час задоволення потреб внутрішнього ринку та адаптивності до геополітичних факторів під час реалізації політики військово-технічного співробітництва та експортної політики.

11. Біла книга України — щорічне видання Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України, видається з 2005 року з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України. Особлива увага приділяється питанням оборонної політики держави.

Таким чином, за період воєнної агресії Росії в Україні були переглянуті та уточнені, доповнені існуючі та розроблено нові нормативно-правові акти у сфері воєнної безпеки України. У них було визначено Російську Федерацію воєнним противником України та умови звільнення тимчасово окупованих територій України; не виключається висока ймовірність великомасштабного застосування проти України воєнної сили як головної загрози національній безпеці України у воєнній сфері; підтверджується відмову

від політики позаблоковості та відновлення стратегічного курсу на євроатлантичну інтеграцію; визначаються ознаки виникнення збройного конфлікту всередині України, у тому числі інспірованого іноземними державами; враховується збільшення ролі інформаційно-психологічних операцій; наголошується на потребі удосконалення системи мобілізаційної підготовки і мобілізації та суттєвого збільшення професійної складової у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях; формулюються заходи з підготовки держави до оборони, необхідні для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності держави, а також завдання розвитку оборонного та безпекового потенціалу України як необхідної умови відсічі збройної агресії; визначаються пріоритетні напрями державної військово-промислової політики, цілі реформи оборонно-промислового комплексу та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів тощо.

Виклики та загрози військовій безпеці України на Півдні України

На думку фахівців інституту стратегічних досліджень [14], домінантою впливу за рівнем воєнної загрози, слід вважати анексію Криму й нарощування на його території російського військового угруповання. В руках ворога опинилось 26,8 тис. км кв. території України, що складає 4,4 % території країни. Загальна площа українського моря (територіальне море та виключна морська економічна зона) до російського вторгнення складала 137 000 кв. км. Починаючи з 20 лютого 2014 року Україна втратила контроль над власною морською акваторією загальною площею близько 100 000 кв. км. Морська "повзуча" окупація не припиняється [19, с. 47].

Значення Криму як плацдарму для подальшої російської військової експансії обумовлене насамперед його унікальним географічним положенням. Розташування півострова в центрі Азово-Чорноморського регіону дозволяє контролювати весь цей регіон і забезпечує найкоротший вихід у Середземне море й Атлантику.

У контексті воєнної безпеки України особлива загроза полягає в можливостях контролю Росією Азовського моря та Керченської протоки як морського шляху до українських портів у містах Маріуполі, Бердянську й Генічеську, а також усього чорноморського узбережжя України [22].

Російською стороною грубо порушується Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, ратифікований Верховною Радою України у квітні 2004 року [23]. Зокрема, виникла проблема в проходженні військових кораблів

України Керченською протокою. Міністр закордонних справ Росії С. Лавров заявив, що Керченська протока більше не може бути предметом переговорів з Україною[20]. Через це питання статусу Азовського моря, а особливо Керченської протоки, набуло виняткового значення.

Україна як експортно- й імпорто-орієнтована держава залежить від морських шляхів сполучення та морських торговельних портів. Варто лише зазначити, що, наприклад, через українські морські порти проходить близько 80–90 % обсягів експорту зерна, продукції металургійної, хімічної, машинобудівної й іншої промисловості. Росія своїми агресивними діями на шляхах комунікацій між українськими портами й Босфором може створити, за певних умов, критичну ситуацію для української економіки.

В Чорноморському регіоні, захопивши Крим, Росія збільшила свою берегову лінію з 500 до 1500 км. Таким чином володіючи контролем за найбільшою береговою лінією, вона досягла повного контролю над акваторією Чорного моря, отримала домінуючу воєнно-стратегічну позицію у всьому Чорноморському регіоні. Завдяки цьому, вона закрила Кавказ для Туреччини, значно обмежила дію та можливості для забезпечення безпеки таких країн-членів НАТО як Болгарія і Румунія і фактично позбулася присутності сил Альянсу у Чорному морі. До того ж, мілітаризувавши Крим великим угрупованням сухопутних військ і авіації, Росія створила безпосередню загрозу воєнного вторгнення в південні регіони України та загрозу її повної морської блокади [21].

З часу анексії Криму РФ розпочала створення на його території повноцінного й самодостатнього міжвидового угруповання російських військ. Не існує жодних обмежень для застосування з території Криму військової авіації, ракетних військ і засобів технічної розвідки, що значно підвищує стратегічні можливості Росії щодо контролю Причорномор'я та всього Східного Середземномор'я.

Як стверджував міністр оборони Росії С. Шойгу, вже наприкінці 2014 року в його складі було 96 з'єднань і частин [28], і за його ж оцінкою на 2016 рік в Криму розгорнулось самодостатнє угруповання військ [34].

Заступник голови українського оборонного відомства, народний депутат Ірина Фриз оприлюднила порівняльні дані, згідно яких у 2013 року особовий склад російських військовослужбовців у Криму був близько 12 тис. осіб, то в 2018 році — понад 32 тис. військовослужбовців. У 2013 році на території Криму не було жодного танка РФ, зараз — 40; бронетранспортерів — від 92 одиниць у 2013 році до 680 у поточному, артилерійських систем — від 24 одиниць до 174; літаків РФ — від 22 до 113[33]:

Джерело: https://images.unian.net/photos/2017_08/1504081134-6817.jpeg?0.37861115469612616&_ga=2.130782287.1777810012.1578490077-2051777591.1569826113

Крім того, наразі на території Криму 8 кораблів і підводних човнів, які оснащені крилатими ракетами морського базування “Калібр” (в 2013 році — 0). Також з’явилися російські системи протиповітряної оборони С-400; берегові протикорабельні ракетні комплекси “Бастіон” і “Бал”, оперативно-тактичні ракетні комплекси “Іскандер” (які можуть бути носіями ядерної зброї). Також зазначається, що керівництво РФ має намір нарощувати військовий потенціал свого угруповання в Криму. До 2020 року на ЧФ РФ надійде ще 3 корвети проекту 22160 і кілька ракетних корветів проекту 22800 (шифр “Каракурт”). Всі ці корвети також несуть крилаті ракети “Калібр” [33].

Про наміри Росії розмістити ядерну зброю свідчить створення підрозділ 12-го Головного управління Міністерства оборони РФ, який займається зберіганням, перевезенням та обслуговуванням саме ядерних боеприпасів. Нині під його керівництвом відновлюється сховище ядерних боеприпасів (об’єкт “Феодосія-13” та “Об’єкт 712”) в урочищі Кизилташ, розташованому на відстані 18 км від м. Судака [26]. Ці дії фактично порушують без’ядерний статус України, умови Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Представник Головного управління розвідки Міністерства оборони України **Вадим Скібіцький у 2019 році оприлюднив дані**, які були оголошені

в ООН, що в Криму знаходиться **31,5 тисячі військовослужбовців збройних сил РФ**. Крім того, там є інші окупаційні формування, а це додатково ще 10–12 тисяч [27].

Постійний представник України при ООН Володимир Єльченко передає, що Росія розмістила в окупованому Криму таку кількість військ, що за чисельністю перевищує рівень радянської військової присутності на півострові в часи СРСР і тим самим порушує узгоджені обмеження російської військової присутності в регіоні [25].

Заступник міністра закордонних справ України Єгор Божок у штаб-квартирі ООН навів статистику станом на 2019 рік, що на території тимчасового окупованого українського півострова перебувають 40 російських танків, 583 одиниці броньованої техніки, 162 одиниці важких артилерійських установок, 122 бойові літаки, 62 гелікоптери, 12 систем залпового вогню. Крім того, в регіоні діють 34 російські військові кораблі та сім підводних човнів. Також очікується, що чисельність російських військ та озброєння збільшиться в 1,5 рази до кінця 2025 року [32].

На території Криму проводяться інтенсивні роботи з відновлення об'єктів військової інфраструктури, зокрема облаштовуються військові аеродроми у н.п. Гвардійському, Жовтневому, Веселому, Джанкої, Саках та розгортання у цих містах десантно-штурмових з'єднань та частин, що призначені виключно для наступальних дій та дезорганізації оборони противника [16, с. 68].

Отже, з огляду на зазначене, на думку фахівців [16, с. 70–71], чергова масштабна агресія Росії проти України може мати потужну військово-морську компоненту, яка діятиме безпосередньо із Криму. Її сили й засоби виконуватимуть завдання щодо порушення наших морських комунікацій, знищення кораблів Військово-Морських Сил і Державної прикордонної служби України. Досить вірогідною є можливість проведення Росією морської десантної операції за спільної участі в ній сил її Чорноморського флоту, з'єднань сухопутних військ, повітряно-десантних і десантно-штурмових частин, а також ударної авіації. Об'єктами ударів можуть стати міста Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ, Херсон, Одеса, Ізмаїл та інші приморські об'єкти, передусім морські порти. У багатьох випадках успіх морської десантної операції залежатиме від скоординованих за часом дій у цих містах і на об'єктах сепаратистських сил і диверсійно-розвідувальних груп, підготовлених і забезпечених спецслужбами Росії.

На сьогодні Військово-Морські Сили України не мають необхідних сил і засобів для ефективного виконання завдань щодо забезпечення територіальної цілісності, політичної й економічної незалежності України, непорушності її державного кордону в Чорному та Азовському морях, захисту інших

національних інтересів у сфері військово-морської діяльності держави, відсічі можливої російської агресії на півдні країни з морських напрямків тощо. І це є значним викликом для воєнної безпеки України.

Виклики та загрози військовій безпеці України на Сході України

В результаті війни Росії проти України, діяльності незаконних збройних формувань, бойовиків, найманців окремі райони Донецької та Луганської областей виявились окупованими, що склало 17 тис. км² або 2,8 % території України, а на захоплених землях проголошено створення псевдодержавних маріонеткових Донецької народної республіки (7 квітня 2014-го) та Луганської народної республіки (27 квітня 2014-го) з окупаційною адміністрацією, збройними силами, триває широкомасштабна мілітаризація регіону та тотальна ідеологізація в дусі “руського мира” спрямована на відчуження і відокремлення цього регіону від України. Країна-агресор не визнає себе стороною конфлікту на Сході України, блокує мирні ініціативи, курсу до ЄС і НАТО, націлює ситуацію на знищення української державності та підпорядкування України Росії.

У виступі на ГА ООН 20 лютого 2019р. Президент України П. Порошенко вказував: “Там [на Донбасі] немає так званих “де-факто властей”, а є російська окупаційна адміністрація на тимчасово окупованих територіях Донбасу

Бойові втрати під час війни на Донбасі

14. 04. 2014 - 31.10. 2019 | приблизні дані

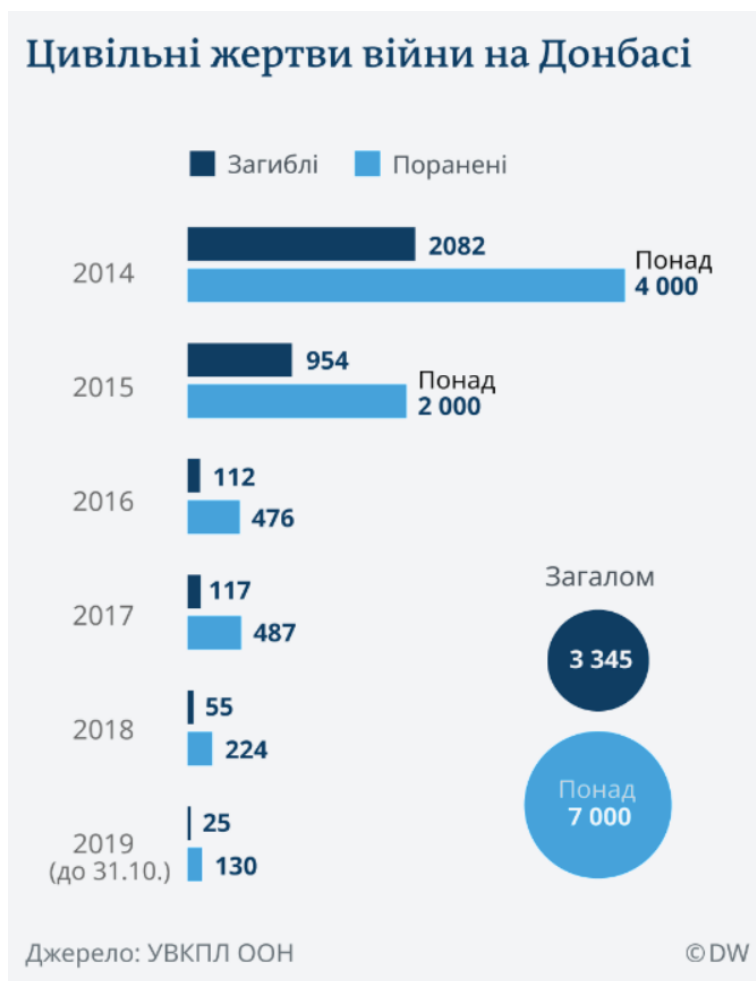
	Українські військові	Бойовики "ДНР"/"ЛНР"
Загиблі	4 100	5 650
Поранені	9 500–10 500	12 500–13 500

Джерело: УВКПЛ ООН

© DW

і Криму, а також російські державні органи і відомства, які відповідають за управління ними. Там немає повстанців, а є російські регулярні війська під керівництвом Міністерства оборони та підрозділи сил спеціального призначення та таємних служб. Там немає заколотників, а є російські радники, інструктори та незаконні збройні формування, створені, озброєні, фінансовані і контрольовані Росією”[13].

За оцінкою Управління з координації гуманітарних питань ООН “конфлікт, що триває на Сході України, є одним із найбільш смертоносних у Європі з часів Другої світової війни” [35].

Джерело: <https://www.dw.com/uk/жертви-війни-на-донбасі-інфографіка/a-51473981>

За п'ять років війни на Донбасі, за даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) загальна кількість жертв конфлікту становить 40–43 тис. осіб, з них загиблих -13 000, з яких чверть цивільні особи [31]. Найбільше мирних жителів на Донбасі постраждало 2014 року — 2082 загинули і понад 4000 поранено [17].

Про російську агресію на Сході України заявлено в багатьох резолюціях ОБСЄ, ПАРЕ, ЄС, НАТО. За даними Командування Об'єднаних сил, станом на грудень 2018 р., загальна чисельність окупаційних сил на Донбасі, якими керують офіцери і генерали ЗС РФ, нараховує близько 32 тис. осіб. З них 11 тис. — це російський збройний контингент (включно з “добровольцями”, найманцями з приватних військових фірм та військовослужбовцями армії Росії) [18]. Кістяк цього контингенту складають близько 2 000 кадрових російських військовослужбовців — представників спецслужб РФ, які здійснюють безпосереднє керівництво та управління окупаційними формуваннями [24]. До них належать підрозділи зі складу російських Сил спеціальних операцій, інструктори, представники військової командної ланки, підрозділи, які обслуговують, охороняють та здійснюють випробування та обкатку в “бойовій

Джерело: <https://www.segodnya.ua/ukraine/rossiyskaya-tehnika-na-donbasse-v-2014-i-2017-godah-sravnenie--1049753.html>

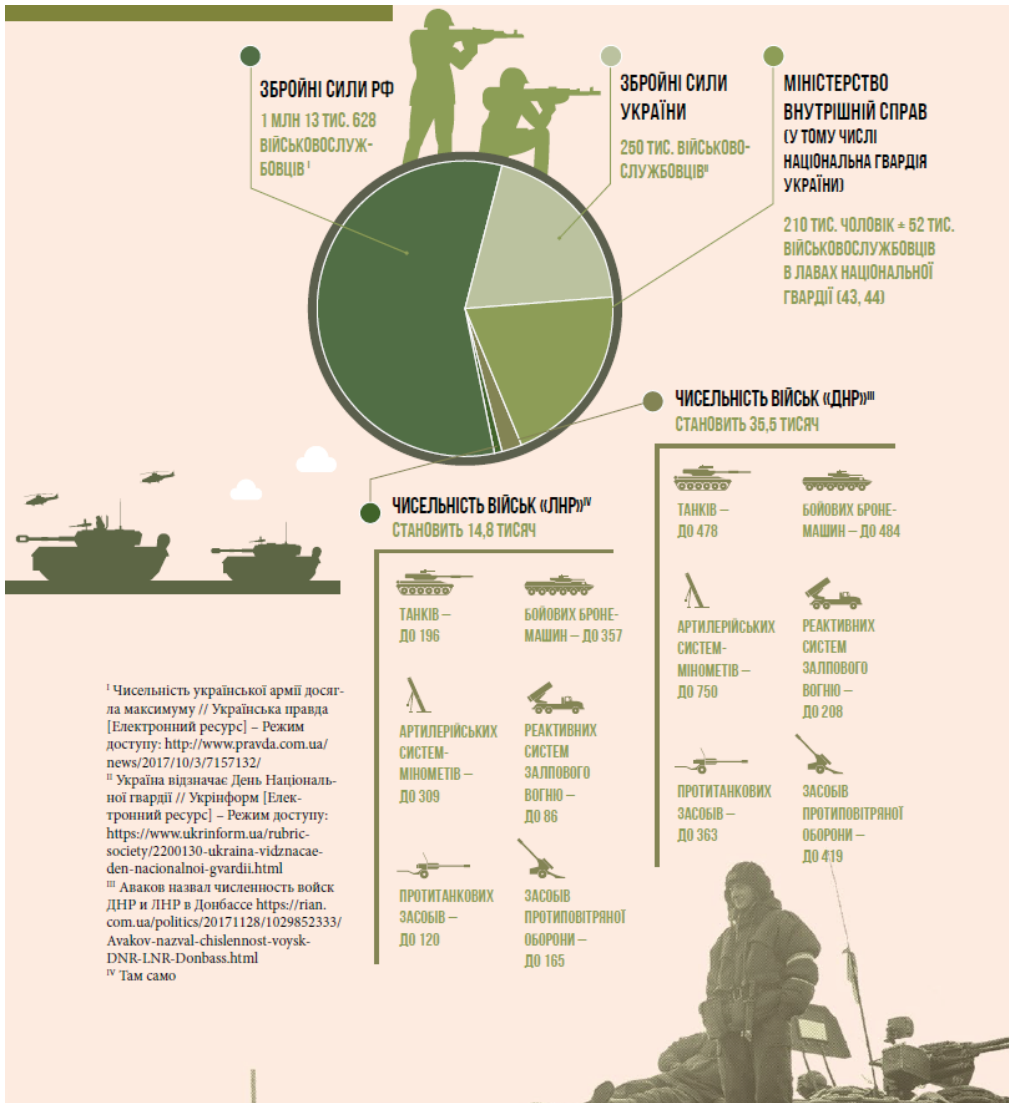
обстановці” новітніх зразків російської військової техніки та озброєння. Також, на окупованій частині Донбасу перебувають окремі формування спеціальних служб Росії [14, с. 39]. Простежується збільшення кількості російської зброї на окупованих територіях Сходу України.

У виступі на ГА ООН 20 лютого 2019 р. Президент України П. Порошенко оприлюднив дані про окупаційний контингент на Донбасі — “...загальна чисельність незаконних збройних формувань [на Донбасі] зараз складає близько 35 тис. бойовиків, а також 2100 військовослужбовців з російських регулярних збройних сил. Загальна чисельність російських збройних сил вздовж російсько-українського кордону становить понад 87 тис. військових”[13].

Поблизу кордону з Україною розгорнуто угруповання російських кадрових військ зі складу Південного та Західного військових округів, яке не лише здійснює планомірне та повне матеріально-технічне забезпечення усіх потреб оперативного-тактичного угруповання “Донецьк” та Луганського корпусу всіма предметами постачання, але й по суті є другим ешеленом військ вторгнення, який військово командування РФ може задіяти для збройної агресії у будь-який сприятливий для нього момент [14, с. 40]

Джерело: https://www.ukrmilitary.com/2015/07/blog-post_7.html

Джерело: Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації. За ред. О. Павліченка, О. Мартиненка. — К. : Українська Гельсінська Спілка з прав людини, 2018. — 40 с.

Російська присутність на Сході України фіксується і структурами НАТО. За оцінками Голови військового комітету НАТО генерала П. Павела, у військовій структурі і місцевих адміністраціях ДНР–ЛНР працює багатотисячний контингент “російських фахівців” [12].

До складу окупаційних формувань з метою “ідеологічного та історичного обґрунтування” російської інтервенції, а також “інтернаціонального характеру боротьби з українським фашизмом” були введенні спеціальними службами РФ ряд специфічних збройних формувань певного політичного окрасу. Наприклад, козацький полк ім. атамана Платова, який комплектується переважно місцевим населенням, яке вважає себе “нащадками донських козаків” і використовує у своїй уніформі елементи військового однострою донських козаків. Загальна чисельність “казаков” у складі обох частин окупаційного угруповання російських військ може сягати до 2000 осіб. Також у складі однієї з мотострілецьких бригад командування “Донецьк” є формування — “15-й інтернаціональний батальйон”, укомплектований переважно іноземними громадянами (Росії, Франції, Сербії, Німеччини, США, Білорусі та ін.), які поділяють та сповідають ідеологічні настанови нинішнього російського режиму. Загальна чисельність коливається від 120 до 240 бойовиків у різні періоди його функціонування [14, с. 40].

Під час агресії РФ проти України, Росія активно використовує зокрема Федеральну службу безпеки (ФСБ) [30], Головне розвідувальне управління ГШ ЗС РФ (ГРУ) [29], Службу зовнішньої розвідки (СЗР), а також фіксує присутність у зоні конфлікту фахівців МВС РФ та її Національної гвардії. За оцінкою експертів недержавної інформаційно-аналітичної групи “Інформаційний спротив”, на окупованих територіях Донбасу на постійній та ротаційній основі перебувають близько 250–300 співробітників спеціальних служб РФ. Вони здійснюють свою діяльність як в “автономному” режимі (тобто діють самостійно), або за допомогою створених ними маріонеткових спеціальних служб окупаційної адміністрації — т.зв. “МДБ ДНР” та “МДБ ЛНР” (“міністерств державної безпеки”), або розвідувальних органів у складі окупаційного угруповання військ на території окупованого Донбасу, маскуючи та легендуєчи свої акції як діяльність цих маріонеткових підрозділів окупаційної адміністрації та окупаційних військ [14, с. 40].

Отже, гібридна анексія Донбасу створила “ДНР–ЛНР” — ворожу Україні мілітаризовану зону, просочену ідеологією “русского мира”, наповнену зброєю, вкрити густою мережею агентури та резидентури російських спецслужб, контрольовану армією бойовиків на чолі з російськими офіцерами, що грає не на користь України і є серйозною військовою загрозою.

Висновки

1. В умовах російської агресії Україна зазнала значних загроз військовій безпеці в частині забезпечення захисту державного суверенітету України, її територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, недоторкан-

ності державного кордону, що спонукало до вироблення нових законотворчих, доктринальних, стратегічних підходів щодо формування та реалізації військової політики України.

Відповідно до нових викликів вносяться зміни та доповнення до Законів України “Про оборону України” (1991), “Про Збройні Сили України”(1991), “Про Раду національної безпеки і оборони України” (1998), щорічно продовжує виходити Біла книга України (з 2005 р. і по даний час).

Приймаються Стратегія національної безпеки України (2015, 2020), Воєнна доктрина України (2015), Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України (2016), Стратегія кібербезпеки України (2016), Стратегічний оборонний бюлетень України (2016), Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року (2018), Закон України “Про національну безпеку України” (2018).

Серед актуальних воєнних загроз національній безпеці України визначились: 1) агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території; 2) неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони України; 3) корупція в воєнній сфері та неефективна система державного управління; 4) фінансово-економічна виснаженість держави, в т.ч. і в воєнній сфері, тощо.

Воєнно-політичні виклики, які можуть перерости в загрозу застосування військової сили проти України у Воєнній доктрині України визначаються:

втручання у внутрішні справи України з боку Російської Федерації, спрямоване на порушення конституційного устрою, територіальної цілісності та суверенітету України, внутрішньої соціально-політичної стабільності та правопорядку;

протидія реалізації європейського вибору Українського народу, формуванню систем колективної безпеки за участю України;

невирішеність питань щодо розмежування державного кордону України в акваторії Чорного і Азовського морів, незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова;

спроби дестабілізації з боку Російської Федерації соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, а також провокування сепаратистських настроїв у районах компактного проживання національних меншин на території України;

цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив з використанням сучасних інформаційних технологій, спрямований на форму-

вання негативного міжнародного іміджу України, а також на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин;

дії Російської Федерації щодо ускладнення та уповільнення економічного розвитку України;

розповсюдження зброї масового ураження, тероризму, організована злочинність, незаконна торгівля зброєю і боеприпасами, нелегальна міграція.

Головною метою військової політики України визначалось створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України.

Основними цілями у сфері військової політики України є: відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України; забезпечення обороноздатності України на рівні, достатньому для запобігання виникненню збройного конфлікту, а у разі збройного конфлікту — для його локалізації і нейтралізації; участь України у реалізації спільної політики безпеки і оборони Європейського Союзу; удосконалення системи забезпечення військової безпеки, яка б гарантувала надійний захист держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, гідне сприйняття України на міжнародному рівні та відповідала критеріям членства України в ЄС і НАТО.

Головною метою проведення оборонної реформи визначалась як набуття та підтримання силами оборони необхідного рівня бойової готовності і здатності до виконання завдань оборони держави (оборонних спроможностей), ефективного реагування на виникаючі воєнні загрози й воєнно-політичні виклики національній безпеці, підвищення рівня оперативної сумісності Збройних Сил України та інших військових формувань з підрозділами збройних сил держав — членів НАТО та ЄС до виконання спільних завдань в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки.

Проте, існуюча нормативно-правова складова військової безпеки не містить в собі дефініцію “війна” в оцінці відносин з РФ, що не дає змогу європейській спільноті надати повноцінну військову допомогу Україні відповідно статті 51 Статуту ООН.

Окупація України триває, що потребує подальшого вдосконалення, розробки нових підходів до вирішення проблеми, з урахуванням як зовнішніх обставин, так і процесів усередині України і тенденцій на окупованих територіях тощо.

2. В Чорноморському регіоні, захопивши Крим, Росія збільшила свою берегову лінію з 500 до 1500 км, і отримала, таким чином, домінуючу військово-

стратегічну позицію у всьому Азово-Чорноморському регіоні, а милітаризувавши Крим великим угрупованням сухопутних військ і авіації — створила безпосередню загрозу воєнного вторгнення в південні регіони України та загрозу її повної морської блокади. **На 2019 р.** в Криму знаходилось **31,5 тисячі військовослужбовців збройних сил РФ**. Крім того, там є інші окупаційні формування, а це додатково ще 10–12 тисяч. Росія має наміри розмістити на півострові ядерну зброю. Цілком можливо, що чергова масштабна агресія Росії проти України може мати потужну військово-морську компоненту, яка діятиме безпосередньо із Криму.

На сьогодні наші Військово-Морські Сили не мають необхідних сил і засобів для ефективного виконання завдань щодо забезпечення територіальної цілісності, політичної й економічної незалежності України, непорушності її державного кордону в Чорному та Азовському морях, захисту інших національних інтересів у сфері військово-морської діяльності держави, відсічі можливої російської агресії на півдні країни з морських напрямків тощо. І це є значним викликом для воєнної безпеки України.

3. Донбас розглядається Кремлем як полігон і плацдарм для подальшої “гібридної” експансії. На території Донбасу за роки окупації сформоване значне за чисельністю угруповання військ з достатньо високим рівнем боєздатності та боєготовності, в т.ч. за рівнем оснащення його основними типами озброєння та військової техніки, створеним запасам матеріально-технічних засобів, рівнем укомплектування особовим складом та іншими показниками. Це військове угруповання цілком співставне з арміями деяких європейських країн. Нині на Донбасі перебуває 11-тисячний російський контингент, який, з одного боку, є кісткою і системою управління двома військовими формуваннями — командуванням “Донецьк” і Луганським корпусом. З іншого — “силовим забезпеченням” діяльності квазідержавних утворень у вигляді т.зв. “народних республік”, які повністю контролюються військово-політичним керівництвом РФ. Маріонеткові “уряди”, “міністерства”, “народні ради” є окупаційними адміністраціями. Російським керівництвом сформовано “другий ешелон” інтервенції. На східному кордоні з РФ та в анексованому Криму російське військове командування вже розгорнуло майже 100-тисячне угруповання кадрових військ, яке за рівнем боєздатності переважає окупаційні формування. Це підвищує ризики ескалації конфлікту. Отже, не можна виключати широкомасштабне військове вторгнення РФ в Україну, або “вибірковий удар” з “миротворчою метою”.

І наостанок, повідомлення в медіа-просторі від 04.01.2020р. [15]: в МЗС ліквідується Департамент протидії загрозам з боку Росії. У нас що, від Росії вже немає загроз?

Список використаної літератури

1. Военна доктрина України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
2. Закон України “Про Збройні Сили України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
3. Закон України “Про національну безпеку України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
4. Закон України “Про оборону України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
5. Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>
6. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>
7. Стратегії кібербезпеки України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>
8. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-%D1%80>
9. Стратегічний оборонний бюлетень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137>; http://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/SBuletin_12.03.16.pdf
10. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
11. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. В адміністраціях “Л/ДНР” працює 3-5 тисяч російських фахівців — НАТО. — Радіо Свобода, 4 травня 2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29208416.html>
13. Виступ Президента України на дебатах ГА ООН з питання “Ситуація на тимчасово окупованих територіях України” Офіційне інтернет представництво Президента України, 20 лютого 2019 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html><https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-debatah-generalnoyiasambleyi-53282>
14. Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання. — Національна безпека і оборона України. — № 1–2. — 2019. — 172 с.
15. В МЗС ліквідується Департамент протидії загрозам з боку Росії [https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/v-mzs-likvidovuetsya-departament-protidii-zagrozam-z-boku-rosii.htm?fbclid=IwAR2oo9Mi9RbUZ0EhqsFO6NNNF1Za8pj\)Wmi5h7cBfktvk_JXkqsPwpqCd5k](https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/v-mzs-likvidovuetsya-departament-protidii-zagrozam-z-boku-rosii.htm?fbclid=IwAR2oo9Mi9RbUZ0EhqsFO6NNNF1Za8pj)Wmi5h7cBfktvk_JXkqsPwpqCd5k)
16. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / Гол. ред. Б. Горбулін. — К. : НІСД, 2015. — 474 с.

17. Жертви війни на Донбасі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/жертви-війни-на-донбасі-інфографіка/a-51473981>
18. Командувач ООС назвав кількість російських військових на Донбасі. — Сьогодні, 27 грудня 2018 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukr.segodaya.ua/ukraine/komanduyushchiyoos-nazval-kolichestvo-rossiyskih-voennyh-na-donbasse-1201600.html>
19. Кравченко Н.Б. Міжнародно-правові статус і режим виключної економічної зони і відкритого моря: порівняльна характеристика. — Journal “ScienceRise: Juridical Science”. — № 3(13). — 2020. — С. 44–51.
20. Лавров: Керченський пролив більше не может являться предметом переговоров с Украиной [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://korrespondent.net/world/russia/3322641-kerchenskiy-prolyv-bolshe-ne-yavliaetsia-predmetom-perehovorov-s-ukraynoi-lavrov>
21. Перепелиця Г.М. Позитивістський підхід в оцінці сучасного російсько-українського конфлікту.- Суспільно-політичні процеси. — № 2–3 (6–7). — 2017. — С. 136-157.
22. Поволоцкий Г. В новых условиях. Военно-стратегическая роль эксклавов России [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://interaffairs.ru/news/show/11864>
23. Про ратифікацію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки: закон України від 20.04.2004 р. № 1682-ІУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-15>
24. Росія випробує нові безпілотники на Донбасі. — Вголос, 21 грудня 2018 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: vgoles.com.ua/zhyttya/rosiya-vyprobuvaye-novi-bezpilotnyku-nadonbasi_899506.html; Презентація Головного управління розвідки МО України. Збройна агресія Росії проти України. Україна — полігон для випробування сучасного та використання забороненого російського озброєння. — Головне управління розвідки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gur.mil.gov.ua/content/ukraina-polihon-dliavyprobuvannia-suchasnoho-ta-zastosuvannia-zaboronenohto-rosiiskoho-ozbroiennia.html>
25. Російських військових на території Криму зараз більше, ніж за часів СРСР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/rosiiskiykh-viiskovykh-na-terytorii-krimu-zaraz-bilshe-nizh-za-chasiv-srsr-yelchenko-184080.html>
26. Росія готує в Криму місце для ядерних боєприпасів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/04/15/7064831/>
27. Росія нарощує кількість військ в Криму до рівня СРСР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2019/11/12/rosiya-naroshhuye-kilkist-viysk-v-krimudo-rivnya-srsr-gur/>
28. Россия развернула в Крыму полноценную войсковую группировку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/россия-развернула-в-крыму-полноценную-войсковую-группировку/62255>

29. СБУ викрила агентурну мережу спецслужб РФ, яка діяла на півдні України та в районі АТО. — Офіційний веб-сайт Служби безпеки України, 22 березня 2017 р., [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/216/view/2994#.v378CmGE.dpbs>
30. СБУ проти ФСБ. — Офіційний веб-сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/304/view/5604#.G7TLdssW.dpbs>
31. 13 тисяч: офіційні дані ООН щодо загиблих у війні на Донбасі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html>
32. Україна повідомила ООН про кількість російських військових в окупованому Криму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.depo.ua/ukr/politics/ukraina-povidomila-oon-pro-kilkist-rosiyskikh-viyskovikh-v-okupovanomu-krimu-201911061058595>
33. У Міноборони України розкрили дані про угруповання російських військ у Криму. — Газета “Сьогодні”, 24 квітня 2018 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/v-minoborony-ukrainy-raskryli-dannye-ogrupirovke-rossiyskikh-voysk-v-krymu-1133245.html>
34. Шойгу отчитался о российских войсках в оккупированном Крыму. — Газета “Сьогодні”, 27 липня 2016 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/v-minoborony-ukrainy-raskryli-dannye-ogrupirovke-rossiyskikh-voysk-v-krymu-1133245.html>
35. Humanitarian Bulletin.Ukraine. Issue 23 | 1 November — 31 December 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_bulletin_issue_23_-_nov-dec_2017.pdf

References

1. Voienna doktryna Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
2. Zakon Ukrainy “Pro Zbroini Syly Ukrainy” [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
3. Zakon Ukrainy “Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy” [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
4. Zakon Ukrainy “Pro oboronu Ukrainy” [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
5. Zakon Ukrainy “Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy” [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>
6. Kontseptsiia rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>
7. Stratehii kiberbezpeky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>

8. Stratehiia rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy na period do 2028 roku [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-%D1%80>
9. Stratehichniy oboronnyi biuletyn [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> ; http://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/SBuletin_12.03.16.pdf
10. 10.Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
11. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. V administratsiiakh "L/DNR" pratsiuie 3–5 tysiakh rosiiskykh fakhivtsiv — NATO. — Radio Svoboda, 4 travnia 2018 r. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29208416.html>.
13. Vystup Prezydenta Ukrainy na debatakh HA OON z pytannia "Sytuatsiia na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy" Ofitsiine internet predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy, 20 liutoho 2019 r. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html><https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-debatah-generalnoiyasambleyi-53282>
14. Viina na Donbasi: realii ta perspektyvy vrehuliuvannia. — Natsionalna bezpeka i oborona Ukrainy. — № 1–2. — 2019. — 172 s.
15. V MZS likvidovuietsia Departament protydii zahrozam z boku Rosii. https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/v-mzs-likvidovuetsya-departament-protidii-zagrozam-z-boku-rosii.htm?fbclid=IwAR2oo9Mi9RbUZ0EhqsFO6NNNF1Za8pjjWmi5h7cBfktvk_JXkqsPwpqCd5k
16. Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia / Hol. red. B. Horbulin. — K. : NISD, 2015. — 474 s.
17. Zhertvy viiny na Donbasi [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.dw.com/uk/zhertvy-viiny-na-donbasi-infohrafika/a-51473981>
18. Komanduvach OOS nazvav kilkist rosiiskykh viiskovykh na Donbasi. — Sehodnia, 27 hrudnia 2018 r. [Elektronnyi resurs].-Rezhym dostupu: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/komanduyushchiyoos-nazval-kolichestvo-rossiyskih-voennyh-na-donbasse-1201600.html>
19. Kravchenko N.B. Mizhnarodno-pravovi status i rezhym vykliuchnoi ekonomichnoi zony i vidkrytoho moria: porivnialna kharakterystyka. — Journal "ScienceRise: Juridical Science". — № 3(13). — 2020. — S. 44-51.
20. Lavrov: Kerchenskyi prolyv bolshe ne mozhetyavliatsia predmetom perehovorov s Ukrainoi [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://korrespondent.net/world/russia/3322641-kerchenskyi-prolyv-bolshe-ne-yavliaetsia-predmetom-perehovorov-s-ukraynoi-lavrov>
21. Perepelytsia H.M. Pozytyvistyskyi pidkhid v otsyntsi suchasnoho rosiisko-ukrainskoho konfliktu. — Suspilno-politychni protsesy. — № 2–3(6–7). — 2017. — S. 136–157.

22. Povolotskyi H. V novikh usloviakh. Voenno-stratehicheskaia rol eksklavov Rossyy [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://interaffairs.ru/news/show/11864>
23. Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobotnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoï protoky: zakon Ukrainy vid 20.04.2004 r. № 1682-IU [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-15>
24. Rosiia vyprovovuiu novy bezpilotnyky na Donbasi. — Vholos, 21 hrudnia 2018 r. [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: vgholos.com.ua/zhyttya/rosiya-vyprovovuyey-novy-bezpilotnyky-nadonbasi_899506.html; Prezentatsiia Holovnoho upravlinnia rozvidky MO Ukrainy. Zbroina ahresiia Rosii proty Ukrainy. Ukraina — polihon dlia vyprovovannia suchasnoho ta vykorystannia zaboronenoho rosiiskoho ozbroiennia. — Holovne upravlinnia rozvidky [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://gur.mil.gov.ua/content/ukraina-polihon-dliavyprovovannia-suchasnoho-ta-zastosuvannia-zaboronenoho-rosiiskoho-ozbroiennia.html>
25. Rosiiskyykh viiskovykh na terytorii Krymu zaraz bilsh, nizh za chasiv SRSR [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.5.ua/polityka/rosiiskyykh-viiskovykh-na-terytorii-krymu-zaraz-bilsh-nizh-za-chasiv-srsr-yelchenko-184080.html>
26. Rosiia hotuie v Krymu mistse dlia yadernykh boieprypasiv [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/04/15/7064831/>
27. Rosiia naroshchuie kilkist viisk v Krymu do rivnia SRSR [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://novynarnia.com/2019/11/12/rosiya-naroshhuye-kilkist-viysk-v-krimu-do-rivnya-srsr-gur/>
28. Rossyia razvernula v Krymu polnotsennuiu voiskovuiu hruppyrovku [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.aa.com.tr/ru/myr/rossyia-razvernula-v-krymu-polnotsennuiu-voiskovuiu-hruppyrovku/62255>
29. SBU vykryla ahenturnu merezhu spetssluzhb RF, yaka diiala na pivdni Ukrainy ta v raioni ATO. — Ofitsiinyi veb-sait Sluzhby bezpeky Ukrainy, 22 bereznia 2017 r. [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/216/view/2994#.v378CmGE.dpbs>
30. SBU proty FSB. — Ofitsiinyi veb-sait Sluzhby bezpeky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/304/view/5604#.G7TLdssW.dpbs>
31. 13 tysiach: ofitsiini dani OON shchodo zahybylykh u viini na Donbasi [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html>
32. Ukraina povidomyla OON pro kilkist rosiiskyykh viiskovykh v okupovanomu Krymu [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.depo.ua/ukr/politics/ukraina-povidomila-oon-pro-kilkist-rosiiskikh-viyskovikh-v-okupovanomu-krimu-201911061058595>
33. U Minoborony Ukrainy rozkryly dani pro uhrupovannia rosiiskyykh viisk u Krymu. — Hazeta “Sohodni”, 24 kvitnia 2018 roku [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/v-minoborony-ukrainy-raskryli-dannye-o-gruppirovke-rossiyskih-voysk-v-krymu-1133245.html>

34. Shoihu otchytalsia o rossiyskikh voiskakh v okkupyrovannom Krimu. — Hazeta “Sohodni”, 27 lypnia 2016 roku. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/v-minoborony-ukrainy-raskryli-dannye-o-gruppirovke-rossiyskih-voysk-v-krymu-1133245.html>
35. Humanitarian Bulletin.Ukraine. Issue 23 | 1 November — 31 December 2017 [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_bulletin_issue_23_-_nov-dec_2017.pdf

Інформація про автора:**Кравченко Наталія Борисівна,**

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин

і суспільних наук Національного університету

біоресурсів та природокористування України

Information about author:**Kravchenko Natalia Borysivna,**

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of International Relations

and Social Sciences of the National University of Life

and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8776-000X>

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВО-ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1918–1921 РОКІВ

Кукуруза Л.В.

Вступ

22 січня 1918 року на політичній карті світу виникла нова держава — Українська Народна Республіка, проголошена Центральною Радою як незалежна країна. Забезпечення її міжнародно-правового визнання стало основним завданням нової державної влади, і звичайно, цьому мало б сприяти створення системи військової дипломатії з її закордонним апаратом — військовими аташами.

Однак такого досвіду молода держава ще не мала. Новій українській владі довелося фактично з нуля починати формування української дипломатії, як військової, так і цивільної. З погляду сьогодення, процес створення і діяльність перших військових аташатів України в період 1918–1921 років становить науковий і практичний інтерес.

1. Інститут військових аташе Європи та України як предмет досліджень в історичному контексті

Термін *attaché* як визначення статусу військовослужбовця у складі дипломатичної місії вперше було вжито в тексті наказу, виданого військовим відомством Франції, датованому 23 лютого 1833 року. Зокрема, в документі вказувалося, що “офіцери Генерального штабу можуть бути прикріпленими (*французькою мовою attaché означає приданий, прикріплений*) до посольств для виконання дипломатичних доручень” (Коровин З. А., 1940).

Першою країною, яка розпочала практику призначення терміном на кілька років офіцерів генерального штабу на спеціально встановлені посади в своїх закордонних дипломатичних представництвах було Королівство Пруссія. Першим її офіційним військовим дипломатом став гауптман Ігнац фон Клерр, який в травні 1830 р. був призначений для супроводу французької експедиції в Алжир, а через кілька місяців, 28 серпня 1830 р. призначений королем Фрідріхом Вільгельмом на посаду військового секретаря прусського посольства в Парижі. “Необхідно, зважаючи на можливі зміни у французькій військовій

організації та всьому, що може виникнути у військовому значенні, мати джерело точних звітів”, — стверджував монарх. “Тому я вирішив, що капітан фон Клер не повинен повертатися до Пруссії після повернення з Алжиру, а залишатися в Парижі і бути приданим до нашої леґації там”. (Meisner, Heinrich Otto., 1957)

У Великобританії та Франції практика призначення військових аташе почалася значно пізніше, в кінці 1855 року з метою координації дій з країнами-союзниками в ході триваючої Кримської війни, але в кінці вони були збережені з функціями, які вже були постійними. (Lothar W. Hilbert., 1961)

Російська імперія призначила перших військових аташе також вже після Кримської війни, в 1856 році. (Винокуров В.И., 2009)

США надіслали трьох офіцерів до своїх посольств у Відні, Константинополі та Петербурзі лише під час російсько-турецької війни 1877-1878 років.

Першим офіційним законодавчим актом, який регулював статус військових аташе, був іспанський королівський указ 1846 року. В ньому вперше був регламентований термін каденції військового дипломата (до 4 років) та вказано, що звання такого офіцера не повинно бути нижчим ніж капітан, а сам він повинен мати вищу військову — тобто, академічну освіту. (Коровин З.А., 1940)

Поступово, протягом другої половини ХІХ — початку ХХ століття, військові аташе (інша прийнята на той час назва — військові агенти, або ж військові секретарі посольств) стали невід’ємним складовим елементом посольств більшості країн світу, навіть таких віддалених від тодішнього “Центру світу” — Європи, як Чилі та Перу, які акредитували своїх перших військових дипломатів у Франції. (Коровин З.А., 1940)

Особливо бурхливим був розвиток інституту військових аташе напередодні та в період Першої світової війни 1914-1918 років. Якщо під час франко-пруської війни 1870-1871 років загальна кількість військових аташе становила біля 30 осіб, і вони були виключно представниками провідних європейських країн (включаючи Російську Імперію з першими 4-а військовими агентами) в країнах Європи, то напередодні 1914 року їх кількість зросла уже до 300 осіб, а географія акредитації розширилася на Скандинавію, США, Японію, Китай, Персію та навіть далекі Бразилію й Мексику. (Peter J. Jackson, Jennifer L. Siegel, 2005)

За роки Першої світової війни кількість військових аташе воюючих та особливо нейтральних країн зросла майже вдвічі, до приблизно 500 військових дипломатів. Не в останню чергу це було обумовлено тим, що перший світовий конфлікт розкрив всю вагомість ролі та завдань військових аташе як легальних розвідників, а також організаторів та координаторів військово-технічної допомоги для своїх країн. (Alfred Vagts 1967)

Питання формування українських спецслужб як цілісної системи органів безпеки в період Визвольних змагань 1917–1921 років розглянуто в роботах Д.В. Табачника, Д.В. Веденеєва, О.В. Скрипника. Велику увагу цьому питанню приділив історик українських спецслужб В.С. Сідак, висвітливши ряд аспектів створення системи української військової дипломатії в часи Гетьманату та Директорії УНР у своєму дослідженні “Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 р”. (Сідак В.С. 1998)

Водночас залишається відкритим питання щодо джерел формування нормативної бази для діяльності перших військових аташе, щодо особливостей кадрової політики з їх відбору, персоналій перших військових дипломатів, як і результатів їх діяльності, що й зумовило актуальність теми статті. Недослідженим є також питання можливого використання досвіду спецслужб Німеччини та Австро-Угорщини як союзників України в період створення перших українських військових аташатів.

2. Виникнення та розвиток інституту військових аташе України в 1918–1920 роках

Навесні 1918 року створення інституту військових аташе стало одним із важливих завдань для новоствореної Української Держави.

Перший етап діяльності української військової дипломатії припадає на період, коли військовим міністерством УНР керував один із засновників регулярних збройних сил, помічник С. Петлюри, полковник О.Т. Жуківський.

Він був автором ряду законопроектів з організації української регулярної армії. На засіданні уряду 15 березня 1918 О.Т. Жуківський окреслює основні напрямки нової військової політики, головною метою ставиться формування національної армії, стверджується необхідність впровадження єдиначалля, пропонується заснувати військове училище та Академію Генштабу.

У березні 1918 проведено реорганізацію створеного ще в грудні 1917 року Генерального військового штабу, який очолив Олександр Сливинський. Створено два підрозділи:

перше генерал-квартирмейстерство (нач. генерал-хорунжий Левко Дроздовський), яке керувало оперативною діяльністю армії;

друге генерал-квартирмейстерство (нач. полковник Микола Какурін), що займалося організацією армії. (Сідак В.С., 1998)

Практичний же етап створення української військової дипломатії припадає на період діяльності гетьмана П.П.Скоропадського — талановитого воєначальника і державного діяча. Передусім було завершено розпочате в березні 1918 року створення керівних органів воєнної розвідки — включених до

складу Першого генерал-квартирмейстерства розвідувального та закордонного відділів, останній з яких мав керувати діяльністю військових аташе. За планами генерала Л. Дроздовського, усі майбутні військові аташе мали набувати досвіду роботи в розвідувальному відділі Генштабу. (Веденєєв Д.В., 1993)

Одночасно формувалася правова база для діяльності апаратів військових аташе Української Держави. 31 травня 1918 року начальник Генерального військового штабу полковник О. Сливинський затвердив перший комплексний документ, який регламентував діяльність військових дипломатів — “Інструкцію закордонним військовим агентам при Представництвах (по частині розвідувальної)”¹. Виходячи з тогочасних уявлень про завдання воєнної розвідки, сьогодні її можна розглядати як перший концептуальний документ щодо методики цілеспрямованого збирання відомостей розвідувального характеру. Інструкція містила схему збирання інформації, яка потрібна була для розробки оборонної стратегії Української Держави та раціонального будівництва її армії. Генеральний штаб цікавили питання такого характеру: правова база формування армій іноземних держав; їх організація в мирний та воєнний час відносно родів військ; озброєння і технічні засоби, що перебувають в користуванні цих армій; мобілізаційні можливості населення, промисловості, транспорту й шляхів сполучення держав акредитації; їх тилове забезпечення; хід військової підготовки, військові освітні та наукові заклади іноземних армій; дислокація їх частин, з’єднань; морально-політичний стан особового складу, командні кадри; підготовка майбутнього театру воєнних дій у фортифікаційному, транспортному, топографічному відношенні; плани воєнних дій; охорона кордонів. Зібрану інформацію до 1-го числа кожного місяця мали надсилати до Генерального штабу в закордонний відділ (Київ, вулиця Банкова, 11) таємним телеграфним шифром або передавати поштовим кур’єром особисто в руки. (Веденєєв Д.В., 1993)

У жодному доступному сьогодні джерелі не вказано, на основі чого розробляли цей документ. Хоча окремі положення вищезгаданої Інструкції перекликаються з нормативним документом Генерального штабу Німецької Імперії від 11 грудня 1890 року за назвою “Генеральна інструкція для офіцерів приданих до закордонних дипломатичних місій”, все ж найбільш імовірно, що за першооснову було використано прийняту 16 грудня 1880 року російську “Інструкцію воєнним агентам, посылаемым за границу”.

Військові аташати розглядалися П. Скоропадським як важливий інструмент забезпечення інтересів України у воєнно-політичній сфері, тому

¹ Тут і далі терміни наведено за правописами того часу.

діяльність з їх створення перебувала в полі уваги як самого гетьмана, так і військового міністерства. Тому, після прийняття згаданої вище Інструкції, наступним кроком стала підготовка законодавчого підґрунтя для розгортання апаратів військових аташе в країнах, що визнали незалежну Україну.

У червні 1918 р. військове міністерство підготувало законопроект про призначення військових агентів до Берліна, Відня, Софії, Константинополя, Бухареста і Берна. Згідно з проектом, при посольствах першого розряду (12 осіб за штатом) мали отримати акредитацію військовий агент, помічник військового агента або військово-морський агент та старшина для доручень, при посольствах другого розряду (3 особи за штатним розписом) — військовий чи військово-морський агент та його помічник. (Сідак В.С., Степанков В.С., 1995)

У майбутньому планувалося ввести посади українських морських аташе при українських посольствах у Радянській Росії, США та Японії. На утримання новостворюваних військово-дипломатичних структур передбачалося виділити з державного бюджету 274 тисячі 850 карбованців, що становило майже третину від запланованих коштів на утримання всієї воєнної розвідки Української Держави — 840 тисяч карбованців. (Табачник Д.В., Веденєєв Д.В., 1993)

У липні 1918 року Рада Міністрів схвалила законопроекти про призначення військових та військово-морських агентів, а 10 серпня гетьман П. Скоропадський підписав Закон “Про встановлення посад військових агентів Української Держави при Посольствах і про штати їх”.

Першими військовими агентами, які восени 1918 року розпочали практичну діяльність як повноправні військові дипломати Української Держави, були генерал-хорунжий Б. Бобровський (в Болгарії), полковник В. Васильєв (в Османській Імперії) та колишній начальник Першого генерал-квартирмейстерства Генерального військового штабу Української Держави генерал-хорунжий Л. Дроздовський, який 25 жовтня 1918 року приступив до виконання обов’язків військового агента у Швейцарії та за сумісництвом в Італії.

Першим українським військово-морським дипломатом став капітан 1 рангу Олександр Зарудний, призначений 12 серпня 1918 року наказом Морського міністерства № 273/10 на посаду військово-морського агента Української Держави в Османській Імперії. (Шрамченко С.О., 1932)

Щоб досягти більш тісної координації між цивільною та військовою гілками дипломатії, Військове міністерство запропонувало включити посади військових дипломатів безпосередньо до штатів посольств України (лист від 10.11.1918 року). МЗС в цілому підтримало пропозицію, хоча і висловилося за відтермінування цього заходу до остаточного формування системи військового аташатату. Пропозицію було реалізовано вже в період Директорії УНР.

До осені 1918 року систему військово-дипломатичного представництва Української Держави в країнах, які визнавали її незалежність, було сформовано, а перші військові та військово-морські агенти розпочали практичну роботу в Софії, Відні, Берні й Константинополі.

Після падіння в грудні 1918 року Гетьманату, військова дипломатія продовжувала залишатися важливим інструментом реалізації державної політики, націленої на міжнародне визнання та зміцнення держави, а також каналом постачання конфіденційної інформації урядовим структурам Директорії УНР.

Для управління її поточною роботою у складі Розвідочної управи Генштабу УНР діяв закордонний відділ, до якого входило дев'ять офіцерів на чолі з полковником О. Шаповалом (1919 р.) та сотником П. Крижанівським (1920 р.). (Скрипник О.В., 2019)

Попри вкрай несприятливі зовнішньо та внутрішньополітичні умови Головний Отаман УНР С. Петлюра вживав заходів до розширення географії української військово-дипломатичної присутності в країнах, що визнали суверенітет УНР. Упродовж 1919–1920 років було відкрито військово-дипломатичні представництва при посольствах УНР у Польщі (керівник — генерал-поручик В. Зелінський), Франції (полковник В. Колосовський), Грузії (полковник М. Чехівський), Чехословаччині (генерал-хорунжий Л. Дроздовський), Австрії (генерал-хорунжий В. Сікевич).

Пріоритетом зосередження зусиль військової дипломатії були Румунія та Польща — країни, від яких УНР отримувала невелику, але вкрай необхідну військово-технічну та матеріальну допомогу. На початку 1920 року військові аташати в цих країнах було посилено та перетворено на військові секції у складі дипломатичних представництв УНР.

Зусиллями офіцерів військової секції посольства УНР в Румунії на чолі з генерал-хорунжим С. Дельвігом та делегованого до її складу за розпорядженням С. Петлюри отамана А. Стрижевського з румунською стороною було укладено домовленість про закупівлю для армії УНР 400 тис. гвинтівок, 50 млн. набоїв, 2000 кулеметів, 180 гармат та 380 тис. набоїв до них, а також 32 бронемашин. На жаль, поразка армії УНР влітку-восени 1920 року перекреслила цю блискучу операцію, яка давала реальний шанс посилити армію і, можливо, врятувати незалежність УНР (Сідак В.С., 1998).

Щодо результатів розвідувальної діяльності, то підлеглі генерала С. Дельвіга зібрали надзвичайно важливі відомості про оборонну доктрину, організацію частин і з'єднань, озброєння та можливості військової промисловості, мобілізаційний контингент, дислокацію з'єднань і частин, командний склад збройних сил Румунії, Болгарії, Угорщини, Чехословаччини та Югославії.

Захоплені Червоною армією після падіння УНР ці розвідувальні відомості становили велику цінність для радянської воєнної розвідки впродовж майже десяти років — аж до кінця 1920-х років.

Суттєвих успіхів у роботі досягла й військова секція Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі, якою з початку 1920 року керував генерал-поручик В. Зелінський. Її співробітники мали коло контактів, серед яких були відповідальні працівники польських спецслужб: начальники та помічники начальників воєнної розвідки і контррозвідки Польщі (офензивни та дефензивни), керівники структурних підрозділів, їх помічники й референти, а також «спеціальний референт з українських справ» капітан Чарноцький та інші. (Сідак В.С., 1998).

Велике значення для Директорії УНР мала й інформація військового агента УНР у Франції, Бельгії, Іспанії, Португалії з резиденцією в Парижі полковника В. Колосовського — першого начальника розвідувального відділу Генерального військового штабу. Як на керівній посаді в Генштабі, так і в практичній розвідувальній роботі за кордоном В. Колосовський надавав важливого значення забезпеченню конспірації, особливо збереженню таємності в роботі з своїми контактами. Добуту полковником В.Колосовським інформацію зазвичай включали до розвідувальних звітів для командування Армії УНР і для Головного Отамана С. Петлюри.

Досвід роботи перших військових аташе України протягом 1918–1919 років сприяв формуванню нових підходів до вдосконалення діяльності військових аташатів.

4 вересня 1920 року Головний отаман УНР С. Петлюра ухвалив новий регламентуючий документ — Інструкцію для військових агентів і для осіб, котрі їх заступають, який по суті розширив рамки затвердженої 31 травня 1918 року згаданої вище Інструкції закордонним військовим агентам при Представництвах (у частині розвідувальній) (Сідак В.С., 1998).

Військові аташе відтепер ставали повноправними членами дипломатичних представництв. За рангом вони займали місце після радників посольств або перших секретарів дипломатичних місій. Новопризначеного військового аташе глава дипломатичної установи УНР мав особисто відрекомендувати главі держави перебування. Було визначено коло службових обов'язків військової дипломатії за кордоном:

всебічно досліджувати військовий потенціал й організацію збройних сил країни акредитації;

збирати й аналізувати інформацію про іноземні збройні сили і своєчасно надсилати зведення до Генштабу Армії УНР;

стежити за інформацією військового характеру в зарубіжній пресі;
вивчати політичну ситуацію в країні акредитації в частині, що стосується
військового будівництва;

усіяко сприяти українським офіцерам у виконанні їх місії за кордоном.

Головними методами роботи було визначено такі: встановлення та розвиток контактів з представниками військових та ділових кіл країни перебування, вивчення можливостей іноземних збройних сил як офіційним, легальним шляхом, так і через неофіційні канали, опрацювання спеціальної періодичної літератури і доступних наукових джерел країн перебування в інтересах повного та своєчасного інформування військового відомства України.

Організація роботи аташатів у часи Директорії УНР була пов'язана з великими труднощами, зумовленими внутрішньополітичним і міжнародним становищем України. По-перше, це низький рівень державної дисципліни в самій УНР, наявність суперечностей серед вищого командного складу Збройних сил, прагнення керівництва республіки до надмірного політичного контролю над діяльністю військових інституцій. По-друге, у військовому відомстві існувала щонайменше потрібна система підпорядкування військових аташе — Генштабу, закордонному відділу, розвідочній управі. Третім чинником, що впливав на ефективність роботи системи військового аташату в період 1919-1920 років, був гострий брак кваліфікованих військових кадрів взагалі і здатних до роботи за кордоном, зокрема, та нерегулярне і недостатнє фінансове забезпечення.

Щоб вирішити проблеми з кадрами, для підготовки спеціалістів розвідувальної й контррозвідувальної справи у структурі Розвідочної управи було створено Школу виховання розвідчиків — своєрідний прообраз нинішньої Воєнно-дипломатичної академії. Номенклатура спеціальностей навчального закладу визначалася тими напрямками роботи, яких найбільше потребувала загальнополітична й оперативна обстановка в умовах воєнного часу. Протягом одного року школа мала підготувати фахівців, здатних організувати розвідувальні й контррозвідувальні осередки в тилу ворога, на окупованій території, а також забезпечувати доставку інформації до Центру. У Положенні про школу зазначалося, що її завдання — всебічна освіта курсантів, які мають оволодіти навичками несення спеціальної служби, ознайомитися з військовим, політичним та економічним становищем в УНР і за кордоном.

З військовою поразкою України в боротьбі за свою державність закінчується перший етап історії української військової дипломатії. Щоправда, посольства УНР існували на напівлегальній основі ще впродовж кількох років у Чехословаччині, Німеччині та Литві. Однак до 1923 року і ці острівці державності під тиском СРСР було ліквідовано.

ВИСНОВКИ

У складних внутрішніх і міжнародних умовах 1918–1920 років уряди тогочасної України зробили важливі кроки на шляху формування військово-дипломатичної служби та її організаційно-штатних структур у вигляді центрального апарату і структур військового й військово-морського аташату при дипломатичних представництвах у ряді країн, які визнавали незалежність України. З'явилися досить досконалі для свого часу директивні документи, що регламентували їх поточну роботу, достатньо продуманою була процедура обміну інформацією між військовими аташе і Центром. Було також сформовано критерії та методи підбору й підготовки кадрів військової дипломатії. Перші українські військові дипломати зробили гідний вклад в новітню історію воєнної розвідки, але через складні міжнародні та внутрішньополітичні умови в Україні 1918–1920 років вони не могли реалізувати потенціал української військово-дипломатичної служби.

Список використаної літератури

1. Коровин З.А. Прововое положение военных атташе. Москва: Военно-юридическая академия РККА, 1940. 42 с.
2. Peter J. Jackson, Jennifer L. Siegel *Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society*, London, Westport, Conn.: Praeger, 2005. P. 241.
3. Meisner, Heinrich Otto. *Militarattaches und Militarbevollmachtigte in Preussen und im Deutschen Reich. Ein Beitrag zur Geschichte der Militardiplomatie*, East Berlin 1957. 918 s.
4. Lothar W. Hilbert, "L'origine du service des attachés militaires en Grande Bretagne (1855–1874)," *Revue d'Histoire Diplomatique* (April–June 1961) : 155
5. Винокуров, В.И. *История военной дипломатии. Т. 1. Военная дипломатия от Петра I до Первой мировой войны. М. : ООО НИЦ «Инженер», 2009. 392 с.*
6. Alfred Vagts, *The military attaché.*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1967 (réimpr. 2016), 408 p.
7. Веденеев Д.В. З історії розвідки і військової дипломатії України. Розбудова Держави. 1993. № 3. С. 21–27.
8. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (нарис). Київ: Інститут СБ України, 1995. С. 103.
9. Табачник Д.В., Веденеев Д.В. Репрезентанти Війська Українського. Військо України. 1993. № 2–3. С. 95–100.
10. Шрамченко С.О. Українські військово-морські агенти в 1918–1920 рр. // *Табір*. — 1932. — № 17. — С. 78–82
11. Скрипник О.В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. — Київ: АДЕФ — Україна, 2019. — 344 с.
12. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ, 1998. 326 с.

References

1. Korovyn Z.A. Provovoe polozhenye voennykh attashe. Moskva: Voenno-jurydycheskaja akademyja RKKa, 1940. 42 s.
2. Peter J. Jackson, Jennifer L. Siegel Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society, London, Westport, Conn. : Praeger, 2005. R. 241.
3. Meisner, Heinrich Otto. Militarattaches und Militarbevollmachtigte in Preussen und im Deutschen Reich. Ein Beitrag zur Geschichte der Militardiplomatic, East Berlin 1957. 918 s.
4. Lothar W. Hilbert, "L'origine du servicedes attachés militaires en Grande Bretagne (1855–1874)," Revue d'Histoire Diplo-matique (April–June 1961) : 155.
5. Vynokurov, V.Y. Ystoryja voennoj dyplomaty. T. 1. Voennaja dyplomatyja ot Petra I do Pervoj myrovoj vojny. M. : OOO NYC «Ynzhenер», 2009. 392 s.
6. Alfred Vagts, The military attachè, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1967 (réimpr. 2016), 408 p.
7. Vedenjejev D.V. Z istoriji rozvidky i vijskovoji dyplomaciji Ukrajinj. Rozbudova Derzhavy. 1993. #3. S. 21–27.
8. Sidak V.S., Stepankov V.S. Z istoriji ukrajinskoji rozvidky ta kontrrozvidky (narysy). Kyjiv : Instytut SB Ukrajinj, 1995. S. 103.
9. Tabachnyk D.V., Vedenjejev D.V. Rerezentanty Vijsjka Ukrajinjskogho. Vijsjko Ukrajinj. 1993. # 2–3. S. 95–100.
10. Shramchenko S.O. Ukrajinjski vojenno-morsjki aghenty v 1918–1920 rr. // Tabor. — 1932. — # 17. — С. 78–82
11. Skrypnyk O.V. Ukrajinjsjka rozvidka. 100 rokiv borotjby, protystojanj, zvershenj. Kyjiv : ADEF – Ukrajin, 2019. 344 s.
12. Sidak V.S. Nacionaljni specslyzhyby v period Ukrajinjskoji revoljuciji 1917–1921 rr. Kyjiv, 1998. 326 s.

Відомості про автора.

Леонід Володимирович КУКУРУЗА,
полковник ЗС України у відставці,
колишній військовий аташе при Посольствах України
в ряді європейських країн.

Information about the author.

Leonid Vladimirovich KUKURUZA,
retired colonel of the Armed Forces of Ukraine,
former military attache at the Embassies of Ukraine
in a number of European countries.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У РЕГІОНАХ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Лановюк Л.П.

XXI ст. характеризується істотно новими рисами розвитку сучасних міжнародних відносин. Зростання кількості локальних війн, загострення етнічної та релігійної нетерпимості, політична нестабільність та нестримні процеси глобалізації обумовлюють риси нового світоустрою. Ринкова економічна модель, що протягом XX століття була основним механізмом відбудови після-воєнного світового господарства, втрачає свою ефективність на сучасному етапі розвитку нового міжнародного порядку. За умов глобалізації економіки діяльність людства вийшла за межі національно-державних кордонів, а новостворена система взаємозалежних господарських зв'язків не відповідає інтересам переважної більшості країн, що розвиваються. Так, подальша світова глобалізація внаслідок чергового етапу науково-технічної — “цифрової” революції створює передумови для зміцнення торговельно-економічних відносин та комунікацій між країнами. Своєю чергою, це сприяє позитивному розвитку світової торгівлі та економіки. Крім того, посилення взаємної залежності економік провідних держав, а також поява у них глобальних засобів взаємного знищення спонукають до пошуку компромісів для розв'язання проблем у їх відносинах.

Разом з тим, як вважають політологи, глобалізація світу має негативні наслідки, у тому числі світового масштабу: у світі збільшується нерівність, через що на фоні широкої маси менш розвинутих чи слабших країн виникають окремі центри сили з високим економічним розвитком та військовою потужністю. При цьому розбіжності інтересів останніх, а також їх спроби підпорядкувати собі інші країни, стають причиною загострення існуючих та виникнення нових проблем і ліній розколу у міжнародних відносинах. Саме це і породжує збройні конфлікти чи війни локального, регіонального і світового масштабів [2].

Головним підсумком промислової революції другої половини XIX ст. вважається формування нової системи міжнародних відносин у світі та Європі (Євразії). Головним наслідком Другої світової війни стало утворення двопольної системи світового устрою з двома антагоністичними центрами сили, а саме — США і СРСР, які сформували свої воєнно-політичні та економічні

блоки. З початку 1990-х років світ став однополярним — на чолі зі США, який виник з розпадом СРСР та завершенням “холодної” війни. На початку 2000-х спостерігаються глобальні трансформації у структурі міжнародних відносин — виникає новий багатополярний світ з кількома різнорівневими центрами сили. Мова йде в першу чергу про геополітичний трикутник “США-Китай-Росія”. Між ними і розпочалася жорстка боротьба за вплив у світі, за доступ до світових ресурсів, ринків і стратегічних транспортних комунікацій. Не менш жорстке протистояння виникло і на регіональному рівні, де також утворилися нові центри сили. При цьому характерне для періоду минулої “холодної” війни ідеологічне підґрунтя такої боротьби сьогодні змінилося: дії більшості нових центрів сили обґрунтовуються національними інтересами. Так, США вибудовує свою політику на основі концепції “Америка понад усе!”, якою передбачається відстоювання у світі американського лідерства. КНР визначила своєю головною метою реалізацію “китайської мрії”, а саме — щоб Китай вийшов на рівень провідної держави. Своєю чергою, неоімперська ідеологія Росії зводиться до побудови, як росіяни називають, “русского мира”. Аналогічні тенденції також можна спостерігати на регіональному рівні. У європейських країнах поширюються націоналістичні та євроскептичні настрої, що у кінцевому рахунку руйнує єдність ЄС. Досить показова за своїм характером політика Туреччини, яка, по суті, мріє про відродження певної форми Османської імперії. Все це вже ламає усталену систему міжнародних відносин, загострюються інші проблеми світового масштабу у безпековій сфері, а саме: знижується дієвість ООН та ОБСЄ у процесі врегулювання криз і конфліктів; поширюється практика застосування сили та військового шантажу (в т. ч. ядерного) при усуненні проблем міжнародних відносин; спостерігається неконтрольоване розповсюдження ядерної зброї, яка з’являється у країн, що конфліктують (зокрема, у Індії та Пакистану); збільшується кількість осередків напруженості та зон збройного протистояння; виникають нові середовища протистояння, зокрема в кібернетичному просторі; активується діяльність різного роду терористичних угруповань.

Геополітична ситуація у світі, на думку аналітиків, може розвиватися в основному за двома варіантами: перший — посилюватиметься протистояння між провідними центрами сили, що супроводжуватиметься усім спектром розглянутих вище негативних наслідків. При цьому найбільш небезпечними із них залишатимуться збройні конфлікти та підвищення загрози виникнення нової світової війни; другий — що сприятиме розрядці міжнародної напруженості. В той же час вона буде тимчасовою і по її завершенні виникнуть нові центри сили з новими лініями конфронтації у світі [2].

У цій геополітичній ситуації варто звернутися й поглянути на ситуацію у сфері міжнародних відносин через призму актуальних проблем, що складається у регіонах Азії, Африки та Латинської Америки.

Азія на сьогоднішній день є, мабуть, найбільш суперечливим регіоном світу. Тут перетинаються усталені багатовікові традиції та новітні віяння сучасності. Азія — найбільша частина світу в світі, яка займає майже третину всієї земної суші. Вона є частиною величезного Євразійського материка і простягається від Африки і Європи на заході до Тихого океану на сході. Важко зрозуміти сучасну Азію, не знаючи наслідків колоніалізму.

Під Азією (азіатським регіоном) у міжнародній політичній та політологічній практиці традиційно розуміється макрорегіон, що знаходиться в межах географічної Азії та охоплює країни від Японії на північному сході до Пакистану на заході та від Монголії на півночі до Індонезії на півдні. У політологічному дискурсі даний регіон прийнято поділяти на:

Північно-Східну Азію (Японія, КНР, КНДР, Республіка Корея, Монголія);

Південно-Східну Азію (країни АСЕАН: Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни);

Південну Азію (держави-члени СААРК: Афганістан, Бангладеш, Бутан, Мальдиви, Непал, Пакистан, Індія, Шрі-Ланка).

Попри спільну загальноазіатську динаміку кожен з вказаних регіонів має власну специфіку, що суттєво відрізняє його від решти. Загальними особливостями азіатського регіону у політичній сфері є: наявність декількох масштабних держав, що намагаються розширити свій регіональний вплив та у тій чи іншій формі претендують на регіональне (а в подальшому, можливо, і світове) лідерство; існування значної кількості міждержавних та внутрішніх конфліктів різного масштабу та інтенсивності, у тому числі — територіальних конфліктів між найбільшими регіональними державами; інтенсивне посилення світової ролі та впливу в регіоні Китаю та намагання окремих азіатських держав протидіяти цьому, в тому числі за підтримки США; відсутність традиційних (в європейському розумінні) інтеграційних інституційних утворень, домінування серед політичної еліти азіатських країн думки про безальтернативність збереження та зміцнення державного суверенітету (на відміну від європейської моделі); наявність потужного зовнішнього впливу, пов'язаного з військовою присутністю США та їх військовими союзами з окремими державами регіону.

Загальними особливостями азіатського регіону в економічній сфері є: висока концентрація значного ресурсного потенціалу: демографічного, економічного, природного, науково-технологічного, інвестиційного; динамічний економічний розвиток практично всіх без винятку країн, результатом якого

є постійне збільшення частки Азії у світовому ВВП та посилення впливу азіатських економічних процесів на глобальну економіку; активний розвиток внутрішньої та позарегіональної торгівлі азіатських держав, значний рівень їх інтегрованості до глобальної економіки та відповідна залежність від міжнародних торгово-економічних та фінансових процесів; активний розвиток регіональної економічної співпраці з перспективою подальшої інтеграції на різних рівнях та у різних формах.

У політико-безпековому вимірі регіон (субрегіон) характеризують наступні особливості: збереження конфліктного потенціалу у “тайванському питанні” КНР; висока конфліктогенність ситуації на Корейському півострові, пов’язана передусім з розробкою ядерної програми Північною Кореєю; глибоко вкорінена настороженість Китаю, Південної Кореї та КНДР щодо Японії через історичну пам’ять щодо дій Японії в Другій світовій війні; зростання витрат КНР на військову сферу і непрозорість цих витрат, що призводить до зростання недовіри і напруженості в регіоні; військова присутність США та наявність японо-американського та південнокорейсько-американського безпекових союзів, що дратує КНР; територіальні конфлікти, зокрема у Японії з КНР і Тайванем (острови Секанку/Дяою), Південної Кореї та КНДР з Японією (Такесіма/Токдо), Японії з Росією (Північні території/Курильські острови) [8].

Роль Азії у світових політичних та економічних процесах поступово зростає протягом тривалого часу. В останні десятиліття цей процес набув особливої динаміки, що дозволяє говорити про невідворотне перетворення Азії на головний центр тяжіння інтересів усіх без винятку великих держав світу. Особливо помітним є економічний прогрес азіатських держав.

Одночасно з посиленням економічних позицій у світі найбільших азіатських держав поступово зростає їх вплив на світову політику. Окремим важливим чинником зміцнення позицій азіатських держав у світі стає швидке нарощування ними військового потенціалу. Переважна більшість країн регіону в силу існування суттєвих загроз їхній безпеці або здійснення курсу на зміцнення свого впливу у регіоні реалізують масштабні програми модернізації збройних сил, пов’язані зі збільшенням оборонних витрат, технічним переоснащенням армій та значними закупівлями озброєнь за кордоном. Неоднозначним чинником посилення Азії в останні десятиліття стало розповсюдження ядерної зброї в регіоні: до числа невизнаних ядерних держав приєдналися Індія, Пакистан та КНДР.

В останні роки в Східній Азії оформилась поліцентрична регіональна система навколо Китаю і Японії. Суттєвий вплив на ситуацію в регіоні мають і деякі позарегіональні гравці, у першу чергу США. Основними економічними мотивами їх активізації в регіоні є: забезпечення привілейованого доступу

до ресурсів ПСА, контроль над транспортними перевезеннями й розміщення виробництв транснаціональними корпораціями (ТНК) на ресурсній базі країн регіону. Малі та середні країни АСЕАН, використовуючи суперечність інтересів, намагаються проводити збалансований і незалежний курс, який не дозволяв би надмірно посилюватися жодній із провідних сил.

Присутність і зацікавлення багатьох впливових акторів у регіональних справах зумовлює існування конкурентних трансрегіональних інтеграційних проектів. Китай робить ставку на формат АСЕАН+3, спираючись на міцні напрацювання по лінії АСЕАН+Китай (угода про вільну торгівлю між АСЕАН і Китаєм вступила в дію 1 січня 2010 р.). США намагаються реанімувати АТЕС, а Японія пропонує розширений формат співробітництва — Східноазійський саміт (САС). Спільним для всіх проектів є те, що їх формування відбувається навколо вже існуючої інтеграційної структури — АСЕАН.

АСЕАН (учасники: Бруней, М'янма, Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд і В'єтнам) є ядром регіональної інтеграції в Азії, оскільки є найбільш інституціоналізованою структурою, вже має внутрішню зону вільної торгівлі, а також має підписані або веде переговори про підписання угод про вільну торгівлю з усіма найбільшими економіками в Азії — Китаєм, Японією, Індією і Південною Кореєю, а також ЄС.

АТЕС (учасники: 21 країна, здебільшого з береговою лінією на Тихому океані) створювалась як неформальний форум з метою створення до 2020 р. зони вільної торгівлі. Проте за час свого існування АСЕАН не змогла істотно збільшити внутрішньорегіональну торгівлю. Це свідчить про обмежений потенціал субрегіону ПСА щодо споживання свого експорту, а відтак — недостатню ефективність функціонування без виходу на інших партнерів поза субрегіоном.

Результатом пошуку оптимальніших форм економічного співробітництва стали формати АСЕАН+3 та Східноазійський саміт (АСЕАН+8), які є двома конкуруючими проектами зон вільної торгівлі (ЕАФТА і СЕРЕА відповідно), але в перспективі можуть стати двома етапами більш широкого пан-азійського формату економічної інтеграції. Окрім зазначених інтеграційних форматів, в регіоні представлені й такі організації як форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) і саміт "Азія-Європа" (АСЕМ), які уособлюють принцип "широкого регіоналізму", поєднуючи кілька регіонів.

Ефективності форуму АТЕС заважає відсутність необхідного рівня формалізації відносин всередині організації. Формування зони вільної торгівлі та інвестицій, які були поставлені в якості основних завдань форуму, просувається повільніше, ніж очікувалось. Інша структура — форум АСЕМ функціонує досить стабільно [3].

Азійсько-Тихоокеанський регіон — сукупність континентальних і острівних територій та басейну Тихого океану, що їх омиває. Інший назви — “тихоокеанський басейн”, “тихоокеанське кільце”. Залежно від методології підрахунку, цей географічний, геополітичний і гео економічний простір (мегарегіон) налічує від 20-30 до 47 країн і окремих районів, у яких проживає близько половини населення світу. Наприклад, у США до Азійсько-Тихоокеанського регіону відносять країни Південно-Східної й Північно-Східної Азії та Океанії. В Японії, крім названих субрегіонів, включають країни тихоокеанського узбережжя Латинської Америки і країни Південної Азії — Індію та Шрі-Ланку. У Китаї — країни Східної та Південно-Східної Азії, але без країн Латинської Америки.

Організаційно-політичним і економічним ядром Азійсько-Тихоокеанського регіону вважають форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС; 1989), учасниками якого наразі є 21 країна (Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Камбоджа, Китай, Канада, Лаос, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Південна Корея, Перу, РФ, США, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Чилі, Японія).

На початку ХХІ ст. в Азійсько-Тихоокеанському регіоні сформувалася пірамідальна система внутрішніх регіональних зв'язків, яка об'єднує країни не тільки з різним рівнем соціально-економічного розвитку, але й з різними принципами державного управління. Нагорі піраміди перебувають США і Японія, на які припадає понад 70% сукупного ВВП країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. До них приєднуються Австралія й Канада (бл. 7% ВВП регіону). Нижче перебувають неоіндустріальні країни Східної та Південно-Східної Азії: Південна Корея, Малайзія, Таїланд, Сінгапур, Філіппіни. До них долучаються країни Центральної і Південної Америки: Мексика, Чилі, Перу та ін. Найнижчий щабель за макроекономічними показниками посідають найменш розвинені країни — члени Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) — В'єтнам, Лаос, М'янма. Окреме місце у цій системі займає Китай, який за темпами та масштабами економічного зростання перевищує інші країни Азійсько-Тихоокеанського регіону, внаслідок чого за останнє десятиріччя перетворився на другу економіку світу. Загалом на Азійсько-Тихоокеанський регіон припадає: 60% світового ВВП, 50% світової торгівлі, 48% прямих іноземних інвестицій, 65% світових запасів сировини та 42% населення планети. У 2010-ті Азійсько-Тихоокеанський регіон перетворився на найдинамічніший мегарегіон планети, а за рівнем інтеграційного розвитку майже впритул наблизився до Європейського Союзу та Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА). При цьому найшвидші темпи розвитку мали східноазійські економіки: В'єтнам, Індонезія, Китай, Малайзія, Південна Корея, Тайвань і Таїланд,

які, попри суттєві відмінності в політичних системах і соціокультурному розвитку, обрали неоіндустріальний тип суспільної модернізації.

У межах Азійсько-Тихоокеанського регіону функціонують 44 субрегіональних угруповання, зокрема 28 між окремими країнами-членами АТЕС. Здебільшого це двосторонні зони вільної торгівлі, найвідомішими серед яких є: НАФТА в Північній Америці, АСЕАН у Південно-Східній Азії, Зона вільної торгівлі між Австралією і Новою Зеландією, Форум тихоокеанських островів на півдні Тихого океану та Регіональне всеосяжне економічне партнерство.

У межах Азійсько-Тихоокеанського регіону активно розвивається трансрегіональна інтеграція. Торговельна та інвестиційна лібералізація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні здійснюється за трьома напрямками: на національному, субрегіональному (в рамках інтеграційних угруповань) і на багатобічній основі (відповідно до правил Світової організації торгівлі). Ефективність інтеграційного співробітництва країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, яке ґрунтується переважно на економічній складовій, пояснюється не тільки економічними, але й іншими факторами, зокрема зростанням ролі чинників регіональної безпеки та політичної стабільності. Взаємообумовленість цих факторів ускладнює розвиток інтеграційних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, які в останні роки стикаються з нетрадиційними викликами та новими загрозами в умовах кризи постбіполярної системи міжнародних відносин [8].

Демократичні перетворення, розвиток вільного ринку стали визначальними рисами трансформації країн — від Європи до Латинської Америки, від Африканського континенту до Азії. Змінилася конфігурація геополітичних сил у постдвополюсному світі.

Дедалі більша кількість країн виходять зі сфери суперництва великих держав і набувають здатності здійснювати самостійну політику, інколи всупереч своїм колишнім покровителям. Утрачають зміст поділ світу на “три світи”, саме розуміння “третього світу”.

Якщо у період “холодної війни” на перше місце ставилися системні, блокові інтереси, пронизані головним чином ідеологічною сутністю, то тепер на передній план виходять інтереси окремих країн, груп країн, народів. Світ стає більш однаковим, але водночас більш різноманітним.

За двополюсного світопорядку кордони між двома блоками чи полюсами були чітко визначеними і непроникними. Протистояння полюсів було заздалегідь окресленим і простим. Був напрацьований механізм взаємного стримування. Силі як чинникові міжнародної політики не було альтернативи. Існувала жорстка стратегічна структура, побудована на балансі сил і взаємному страхі. “Холодна війна” створювала своєрідну патову ситуацію у відносинах між

двома наддержавами, разом із тим забезпечуючи конфронтаційну стабільність і передбачуваність можливих дій обох сторін [2].

Після закінчення “холодної війни” усе змінилося — міжнародна безпека розпалася на мозаїку численних конфліктів і воєн, що виникають постійно й повсюдно. Зникає ідеологічне протистояння, але натомість розширюються та загострюються зіткнення на основі національних, конфесійних, соціально-економічних, внутрішньополітичних чинників. У двополюсному світі локальні та регіональні конфлікти різного масштабу й інтенсивності були, як правило, підпорядковані глобальному протиборству між Сходом і Заходом. Нині ж міжнародні відносини усе частіше ускладнюються нетрадиційними формами агресії та конфліктів. Прикладом цього може бути поширення ісламського фундаменталізму. Починаючи з останньої третини ХХ ст. і дотепер у світі спостерігається активізація і розширення масштабів діяльності ісламського політичного руху. Незмінним залишається високий ступінь активності політичного ісламу і його вплив на суспільно-політичні процеси на глобальному, регіональному і державному рівнях. Ісламська цивілізація формувалась в умовах духовно-релігійного і політичного протиборства з країнами Заходу. Історія взаємодії мусульман і християн нараховує майже півтора тисячоліття. Впродовж століть європейці захищалися від арабських, турецьких, татарських навал, причому духовною та ідеологічною домінантою Європи весь час залишалося християнство. Ісламський світ був переконаний у своїй абсолютній зверхності над Європою. Це стосувалося і віри (чистоту якої, згідно з ісламським вченням, зберегли тільки мусульмани), і рівня розвитку економіки, науки, техніки і культури. В середні віки період розквіту мусульманських країн змінився періодом занепаду і підпорядкування їх іншій цивілізації. З часів “наукової революції” ХVІІ ст. Захід набагато випередив країни ісламського регіону у різноманітності своїх технічних можливостей, що дозволило європейцям підкорити, колонізувати і спрямувати відповідно до своїх потреб розвиток всього іншого світу, в тому числі й мусульманських країн. Тепер захищатися мали мусульмани, і робили вони це, спираючись передусім на іслам. Століття політичного безправ'я і економічного пригноблення сформували у свідомості мусульман глибоке почуття ущемленої національної і релігійної гідності та сильні антизахідні настрої.

Після досягнення політичної незалежності у більшості ісламських країн до влади прийшли еліти, які орієнтувалися на західні соціально-економічні, політичні та правові моделі модернізації. Але вони переймалися некритично, впроваджувалися прискореними темпами і не принесли очікуваних швидких результатів. Наслідком стали маргіналізація широких верств населення, поглиблення соціальної нерівності, деформація традиційної системи цінностей на тлі

неприйняття нових орієнтирів і розчарування мусульманських суспільств у західних моделях розвитку. У цих умовах саме іслам, на думку лідерів ісламського політичного руху, залишається єдиним вірним рішенням, яке може забезпечити мусульманській цивілізації розквіт, подібний до того, який мав місце за часів раннього ісламу. У порівнянні з іншими релігійними системами світу специфічність ісламу полягає у тому, що його доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські та моральні принципи, а й приписи соціально-економічного і політичного характеру. Така специфіка значно полегшує активну участь ісламу в суспільно-політичному житті мусульманських спільнот.

В мусульманському світі склалися три основні підходи до визначення ролі ісламу в суспільстві — модернізм, консерватизм, фундаменталізм. Найактивнішою ідейно-політичною течією стала фундаменталістська. Прибічники фундаменталізму закликали очистити іслам від пізніших нашарувань, відновити його у первісному вигляді часів Пророка Мухамеда. В цьому полягає їх головна відмінність від консерваторів, які вважали, що треба залишити іслам таким, який він є, і від модерністів, котрі прагнули пристосувати його відповідно до потреб модернізації суспільного життя — шляхом додавання нових положень і перетлумачення старих. Суть фундаменталістського бачення світового розвитку полягає у твердженні, що іслам — всеохоплююча світова доктрина, єдиний шлях до порятунку для всього людства. Фундаменталісти сприймають історичний процес як такий, що підлягає певним законам. Головним фактором, що впливає на хід історичного розвитку, на їх думку, є релігія, яка сповідується в цьому суспільстві, та притаманні йому моральні цінності. У зв'язку з цим вони протиставляють “Захід”, під яким розуміють усі немусульманські країни, та ісламський світ, і критикують західну цивілізацію за її бездуховність, зосередженість на матеріальному прогресі та гонитву за прибутком. Кінцевою метою своєї боротьби фундаменталісти проголосили створення “всесвітньої держави ісламу”, заснованої на юридичних і моральних нормах Корану і суні. Нині ісламізм перетворюється на транснаціональний феномен, який починає відігравати роль самостійного суб'єкта світової політики, але зберігає основні ідеологічні засади незмінними — це антизахідні настрої, пов'язані з панівним становищем західних держав у світі і використанням ними переваг світового домінування тільки на користь своїх країн; розчарування в системах суспільно-політичного устрою за західними зразками; прагнення відновити ісламську велич. Спільним завданням для всіх мусульман тут виступає захист ісламського світу та ісламського способу життя. Найбільш наочним прикладом цього є відома транснаціональна релігійно-політична організація “Аль-Каїда”, що була заснована у 1988 р. саудівським мільйонером Усамою Бен Ладеном.

Ідеологічною основою своєї діяльності організація проголосила антизахідний радикалізм. Утворений Бен Ладеном у 1998 р., Всесвітній ісламський фронт джихаду проти євреїв і хрестоносців закликав виконувати його наказ “вбивати американців як військових, так і цивільних осіб”, а теракти 11 вересня 2001 р. перетворили “ісламську загрозу” в одну з найважливіших проблем світової політики [5; 6].

“Ісламська держава” — ця назва встигла навіяти жах на Європу за останні кілька років. Фактично спочатку це була частина “Аль-Каїди”. Вона виникла в Іраці у 2005 р. А 15 жовтня 2006 р. ряд ісламістських радикальних угруповань і частин Аль-Каїди утворив ІДІ — Ісламську державу Ірак. У квітні 2013 р. організація перейменувалася в Ісламську державу Іраку та Леванту (історична частина Сирії). Тоді ж бойовики втрутилися в громадянську війну в Сирії. 29 червня 2014 р. ІДІА оголосила про створення халіфату, тобто ісламської теократичної держави. Більшість прихильників ІДІА — мусульмани-суніти. На думку деяких дослідників серед причин активізації і підйому ІДІ (а згодом ІДІА) було і безробіття колишніх іракських військових, яких масово звільнили. Тобто великою мірою військова кампанія в Іраці “виростила” ІДІА. Це, зокрема, визнав экс-прем’єр-міністр Великобританії Т. Блер. Вагому роль в популяризації ІДІАу зіграла горезвісна в’язниця Абу-Грейб. Це тюрма, в якій американські військові під час війни у Іраці утримували всіх підозрюваних у зв’язках з “Аль-Каїдою”. За оприлюдненою згодом інформацією в цій в’язниці людей, чия вина часто ще була недоведена, звирьски катували. Бійці ІДІАу визволили щонайменше 500 в’язнів Абу-Грейба у 2013 р., коли тюрма вже знаходилася в руках іракської влади. Неважко здогадатися, на чю сторону одразу ж стала більшість з них. Проголошуючи Всесвітній халіфат, терористи з угруповання Ісламська держава теоретично претендують і на Крим та південь України, як території, де колись була Османська імперія та мусульманська релігія як основна. Однак найбільша небезпека для нас полягає в тому, що ІДІА постійно намагається зробити Україну транзитною зоною для контрабанди людей та зброї. Інформаційна кампанія ІДІА спокійно може дати фору світовим медіа: кількість відеороликів, викладених бійцями та інфоканалами ІДІАу сягає тисяч. Twitter тисячами блокує їхні акаунти — що не заважає бойовикам постійно створювати нові. А через канали Telegram, наприклад, вони прямо надсилають світовим ЗМІ свої нові відеозвернення та повідомлення. Окремої уваги потребує “Дабік” — щомісячник з професійною версткою на 40–50 сторінок, колонкою ув’язненого британського журналіста Джона Кентлі і цитатами з виступів західних політиків. Журнал виходить англійською мовою і розповсюджується безкоштовно у форматі pdf. У них є кілька

повнометражних фільмів, а також медіа агентство “Аль-Фуркан” (в перекладі “Розрізнення добра і зла”), яке координує велику частину інформаційної роботи. ІДІА користується спадком тих терористичних організацій та загонів, з яких вона була утворена, а також великою кількістю трофейної зброї (виготовлена і спроектована у 25 країнах). Вирішується успішно і питання фінансування: контрабанда нафти — 40 млн \$/місяць; податки; викрадення людей — дохід від викупу — 45 млн \$ у 2013 р.; награвували в банках — у різних випадках від 500 млн \$ на рік; ринок конфіскації; є також припущення про продаж органів своїх жертв і чорний ринок наркотиків, хоча на офіційному рівні ІДІА з ними бореться [9; 11]. Тобто, є над чим розмірковувати. Це одна з небагатьох регіональних проблем з претензіями на глобалізм.

Роль Африки в сучасних міжнародних відносинах складна і багатогранна. Припинення збройних конфліктів, створення умов для економічного відродження та підвищення ефективності іноземної допомоги африканським країнам є на сучасному етапі ключовими завданнями в системі зовнішньополітичних пріоритетів глобального розвитку. Але позитивні зрушення що намітилися на всіх перерахованих напрямках не знімають з порядку денного багато інших питань, від вирішення яких буде залежати формування перспективних тенденцій широкої міжнародної взаємодії в Африці і навколо неї. Видається, що в недалекому майбутньому світова спільнота звернеться до активнішого пошуку регіональних рішень демографічних, екологічних, енергетичних і ряду інших проблем Африканського континенту. Нова сфера зовнішньополітичної взаємодії може виникнути в результаті розширення зв'язків африканських держав з країнами Південної і Південно-Східної Азії.

“Занадто часто світ бачить Африку через призму проблем. Коли я дивлюся на Африку, я бачу континент надії, перспектив і грандіозного потенціалу”, — такий вислів належить генсеку ООН Антонію Гутеррешу. Дійсно, немає такого іншого континенту, про який були б настільки поширені стереотипи. Африка дуже неоднорідна, з поясами розвитку і зонами відчаю. Але підстав для оптимізму зараз більше, ніж наприкінці ХХ ст. [1].

Серед Топ-30 швидкозростаючих економік світу в 2019 р. більшість (16) були саме африканськими. На цьому тлі дедалі більше країн намагаються розширити співробітництво з Африкою, докладають зусиль, аби збільшити свій експорт до регіону і переконують африканців, що це взаємовигідно. Але звичайно, є країни, які лишаються бідними. Наприклад, сусіди маленької держави Джибуті, яка концентрує торгові потоки Східної Африки і є місцем для військових баз США, Франції, Китаю та Італії, — це пошматоване тривалою війною Сомалі та Еритрея, звідки молодь і без війни тікає через всю Сахару до

Європи. Інший приклад — Руанда, яка пережила геноцид у 1994 р. ЗМІ почали її називати “африканським Сінгапуром” за впровадження нових технологій та чудову інфраструктуру. Поряд — Бурунді, яка разом з Еритреєю та Південним Суданом очолює рейтинг найбідніших країн світу.

Євросоюз лишається першим торговим партнером Африки, з найбільшою вагою Франції. Проте серед окремих держав лідерство від 2009 р. належить Китаю. Пекін розпочав активну африканську політику 2000 р. Китайсько-африканська торгівля зросла з 10 млрд дол. у 2000 р. до 204 млрд дол. у 2018 р. Китайський експорт до Африки зріс з 5 млрд дол. у 2000 р. до 104 млрд дол. у 2018 р. Африка є важливим постачальником корисних копалин для промисловості Китаю і ринком для китайських товарів широкого вжитку. З 2000 р. Пекін проводить кожні три роки форуми з лідерами африканських країн. Це супроводжується багатомільярдними інвестпроектами, будівництвом залізниць та портів, доступом африканських студентів до освіти. Станом на 2018 р. в країні їх навчалось 60 тисяч. А у 2017 р. Китай відкрив свою першу військову базу в Африці — у Джибуті.

Формат співробітництва з Китаєм подобається не всім африканцям. Викликає невдоволення зростання боргів, масове залучення китайських робітників на будівництво замість африканських. Лунає критика щодо нерівноправності та навали китайської продукції, яка не дозволяє розвиватися місцевій промисловості.

Тому в африканських країнах є лідери, зацікавлені у пошуку партнерів, які запропонують кращі умови співробітництва. Індія намагається наздогнати Китай. Проводить свої форуми з африканськими лідерами. 2018 р. подібну практику запозичила Індонезія, яка мріє стати четвертою економікою світу до 2050 р. і розширяє можливості для експортерів.

Найбільших успіхів тут досягла Туреччина. Турецький уряд зробив Африку пріоритетом ще з початку 2000-х років. Вони зробили прямі рейси турецьких авіакомпаній зі Стамбулу за пільговими цінами на авіаквитки, турецькі компанії почали брати участь у виставках, будівництві. Торгівля між Туреччиною та Африкою зросла з 5,5 млрд дол. у 2003 р. до 23,8 млрд дол. у 2018 р. Експорт зріс за той самий період майже у шість разів — до 14,4 млрд дол. З Єгиптом, Марокко, Тунісом, Маврикієм Анкара створила зони вільної торгівлі. Кількість турецьких посольств на континенті за цей час зросла з 12 до 42. Турецький лідер Реджеп Ердоган за 16 років здійснив 51 візит у 27 країн Африки. Свій імідж на континенті Туреччина підтримує будівництвом шкіл, лікарень та мечетей, гуманітарною допомогою та стипендіями для п'яти тисяч студентів на навчання в турецьких вишах. У 2015 р. Туреччина відкрила шпиталь

імені Ердогана в столиці Сомалі Могадішо. У ньому працюють десятки турецьких лікарів.

Для Росії Африка довгий час не була пріоритетом. Переважно — ринком збуту зброї та зерна, зоною діяльності гірничих компаній. Проте з 2017 р. Москва почала посилювати посольства в Африці. Росіяни заявили про готовність надати допомогу країнам, що охоплені конфліктами, запобігти поширенню джихадизму та “кольоровим революціям”. Обкатку такої допомоги здійснили у ЦАР, де російські військові радники навчають силовиків для боротьби з бандами, та через допомогу одній зі сторін війни у Лівії. Там воюють російські приватні військові компанії. У жовтні 2019 р. Кремль організував масштабний форум “Росія-Африка” у Сочі. Були лідери та прем’єри 45 з 54 африканських держав. За оцінками РБК, Росія витратила на подію 66,6 млн доларів. А за офіційними даними, підписали угоди на 14 млрд доларів. Для Росії це була нагода продемонструвати своє повернення до Африки. Хоча її торгівля з континентом — 20 млрд доларів у 2018 р., з яких 40% — це Єгипет, — в рази менша за китайську чи індійську. Наразі Москва готує новий саміт “Росія-Африка” на 2022 р. і планує збільшити торгівлю з континентом до 40 млрд доларів.

Країни Вишеграду — Польща, Чехія та Угорщина — згорнули свою активність в Африці 1990 р. Проте все змінилося з 2013 р. Спочатку в Польщі група депутатів Сейму, серед яких були політики африканського походження Кіліон Муньяма та Джон Годсон, почали закидати уряд запитами з вимогою пояснити відсутність інтересу до Африки. У 2013 р. польський прем’єр Дональд Туск здійснив турне країнами Африки за участі низки польських підприємців. Уряд запустив програму “Вперед, Африка”. Новий уряд “Права і справедливості” після 2015 р. відкрив кілька посольств в Африці. А у 2017 р. президент Анджей Дуда здійснив візит до Ефіопії. Він виступив на асамблеї Африканського союзу, аби переконати підтримати Польщу у боротьбі за місце непостійного члена Ради безпеки ООН. Торгівля Польщі з Африкою зростає з 3,6 млрд дол. у 2012 р. до 5,3 млрд дол. у 2018 р. Польські компанії активно працюють на континенті. Ursus відкрила підприємства зі збирання тракторів і поставила туди тисячі своїх машин. IT-компанія Asseco займається диджиталізацією в кількох країнах.

В Угорщині континентом зацікавився уряд Орбана. Він оголосив про політику “глобальної відкритості” для стимулювання угорського експорту. З 2013 р. Угорщина організувала три форуми з представниками Африки. Відкрила там чотири нові посольства. А на 2019–2020 рр. надала 920 стипендій Stipendium Hungaricum студентам з 15 африканських країн.

Білорусь також докладає зусиль, аби завоювати ринки Африки для вантажівок МАЗ та тракторів МТЗ, та залучити африканців до навчання у вишах і лікування в своїх лікарнях [4; 12].

Отже, Африканський континент сьогодні стає новою ареною для реалізації своїх потужностей у світовій політиці багатьох міжнародних гравців.

На нинішньому етапі також зростає роль Латинської Америки та Карибського регіону у світі. Країни Латинської Америки та Карибського регіону успішно сприяють розвитку міжнародної економічної інтеграції. Водночас у регіоні наявні складні проблеми політичного, економічного, соціального, екологічного характеру.

Латинська Америка та Карибський басейн (ЛАКБ) — це регіон, який динамічно розвивається. Сукупний ВВП регіону — близько 9 трлн дол. США, що становить більше половини економіки Євросоюзу та понад 8% загальносвітового ВВП. Регіон в цілому, порівняно легко вийшов із світової кризи 2008 р., а низка країн навіть змогла наростити свій ВВП (приміром, ВВП Мексики за 2008–2012 рр. зріс на 3%, а Аргентини та Бразилії — на 47%). Регіон має багатий ресурсний та людський потенціал, зокрема, молоду структуру населення (приміром, підлітки і молодь до 39 років нині складає понад 260,3 млн осіб, що становить більше 1/3 населення регіону). З початку нинішнього тисячоліття в ЛАКБ, на відміну від інших частин світу із дещо схожими економічними процесами, спостерігається скорочення розриву між заможним та бідним населенням. Регіон має 40% світових запасів міді, 25% запасів залізної руди, понад 70% світових запасів літійу, який є найнеобхіднішим різновидом енергетичних джерел.

Останнім часом, зміцнюють свої позиції у економіці регіону т. зв. “мультилатинос” (або “транслатинос”) — місцеві інтернаціональні компанії. Нині вони представлені, зокрема, потужними цементними, продовольчими та іншими компаніями, які виходять на ринки ЄС. У фінансовому секторі теж відбуваються серйозні зміни: історичне домінування в ньому іноземних банків поступово зменшується за рахунок нарощування потенціалу фінансових компаній із місцевим капіталом. У регіоні розвинуті інститути регіонального співробітництва, а також формуються механізми ефективної транстихоокеанської співпраці.

Проте, варто враховувати нерівномірний економічний розвиток окремих частин регіону; особливості політичного ладу окремих країн; ситуацію із правами людини (Венесуела, Куба, Нікарагуа), на що традиційно гостро реагує світове співтовариство; схильність населення до підтримки популістичних політиків та поширеність радикальних настроїв, що часом втілюється у діяльність незаконних формувань (у т. ч. партизанських рухів); непросту

ситуацію із злочинністю в окремих країнах регіону; високий ступінь залученості США до регіональних процесів; наявність залежних (“заморських”) територій низки європейських країн (Франції, Великої Британії, Нідерландів). Також важливо усвідомлювати боротьбу за регіональне лідерство Бразилії, Аргентини, Мексики; їхню приналежність до “Великої двадцятки” (G-20) та прагнення зміцнити свої позиції на глобальному рівні, закликаючи до необхідності реформування ООН [14].

Більше сотні років доктрина Монро забезпечувала фундаментальні принципи політики США стосовно країн Латинської Америки, віддаючи США

першість у іноземних справах регіону. Протягом останніх двох десятиліть ці принципи стають все більш застарілими. Проте, основні рамки політики Вашингтону не змінилися настільки, щоб відобразити нові реалії. Політика США більше не може базуватися на припущенні, що Сполучені Штати є найбільш важливим гравцем міжнародної арени в Латинській Америці. Якщо колись і мала місце епоха гегемонії США в Латинській Америці, то на сьогодні вона закінчилася. У багатьох відношеннях такі зміни відображають позитивні зрушення всередині самої Латинської Америки. Регіон зазнав суттєвих трансформацій військово-авторитарного політичного правління, поступаючись місцем для дійсної, хоча й не зовсім досконалої демократії в майже усіх країнах регіону. У економічному плані, Латинська Америка зараз є одним з найбільш відкритих ринків світу та важливим світовим постачальником енергії, корисних копалин і продуктів харчування. Однак це не означає, що Латинська Америка змогла повністю подолати політичну та історичну плутанину та докласти достатньо зусиль до того, аби знизити рівень бідності, підвищити конкурентоспроможність, зробити людські ресурси більш ефективними, чи подолати нерівність [7].

Місце країн Південної Америки на міжнародній арені завжди визначала економіка, як результат їхнього колоніального минулого і відсталості, що була занадто залежною від ресурсів. У світовій економіці за латиноамериканськими державами закріпилася роль експортерів мінеральної сировини та продуктів сільського господарства. Кожна країна спеціалізується на експорті окремих видів сировини і продуктів, від яких безпосередньо залежить її добробут. Еквадор експортує нафту і банани, Болівія — олово і природний газ, Колумбія поставляє в інші країни каву і нафту, Перу — руди кольорових металів, Венесуела — нафту, Чилі — мідь і фрукти, Аргентина — м'ясо, шерсть і пшеницю, Бразилія — залізну руду, каву, какао і сою.

Поглиблення дефіциту природних ресурсів — одна із глибинних причин регіональних конфліктів і глобальних викликів нового тисячоліття. Від наяв-

ності або відсутності необхідних природних копалин прямо залежать життєві стандарти населення землі, перспективи соціально-економічного розвитку держав, стабільність світової економіки й міжнародна безпека.

У ХХ ст., для прикладу, споживання води збільшилося в 7 разів, водночас населення виросло лише у 3 рази. Крім того, майже 40 країн світу розташовані в посушливих зонах. Вони майже наполовину залежать від води, яка надходить ззовні. У цьому зв'язку зростає роль держав, що мають значні водні запаси, і за певних умов можуть використовувати їх як економічний і політичний важіль тиску на країни, що потерпають від нестачі питної води. За даними ООН за останні півстоліття у світі відбулося понад 500 суперечок через водні ресурси, 20 з яких закінчилися збройними конфліктами. Найбільш проблемним у цьому питанні є регіон Близького і Середнього Сходу. Так, Ізраїль, Палестина, Сирія, Йорданія вже багато років сперечаються за воду р. Йордан, основний водостік якої контролює Ізраїль. Він суттєво обмежив споживання води палестинцями, а Сирія відвела значну частину вод річки Ярмук углиб своєї території, фактично зневоднивши Йордан. Науковець Джон Беддінгтон вважає, що вже найближчим часом нестача прісної води стане найгострішою проблемою людства. За його прогнозами кількість країн з великим дефіцитом води до 2025 р. збільшиться до 51-й охопить Буркіна-Фасо, Китай, Камерун, Домініканську Республіку, Ефіопію, Гану, Індію, Іран, Анголу, Лесото, Мавританію, Нігерію, Пакистан, Перу, Судан, Сирію, Танзанію, Того, Уганду, Зімбабве — практично весь африканський континент і частину Азії, охоплюючи такі густонаселені країни, як Китай, Індія, Пакистан та інші й досягне американського континенту (Перу). До 2050 р. список країн з суттєвою нестачею води поповнять Бенін, Кот-д'Івуар, Сальвадор, Ірак, Ямайка, Малі, Мавританія, Мозамбік, Нігер, Північна Корея, Сенегал, Шрі-Ланка, Таїланд, Туреччина, Об'єднане Королівство, Бельгія. Таким чином, є всі підстави вважати, що проблема питної води перетворюється на глобальну, і в ХХІ ст. може стати однією з головних причин регіональних конфліктів.

Загалом, боротьба за природні ресурси має давню історія, і в переважній більшості випадків призводила до кривавих конфліктів і громадянських війн. На думку Нейла Мелвіна, керівника Програми військових конфліктів та управління конфліктами Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI), природні ресурси завжди відігравали велику роль, оскільки одні групи борються за контроль над ними, а інші — використовують цей контроль для фінансування збройних конфліктів. З огляду на це в сучасному світі існує прямий зв'язок між безпекою і ресурсами, що обумовлюється, по-перше, наявним дефіцитом ресурсів через їх активний видобуток і досить часто

неефективне використання, а також потужним розвитком економіки таких гігантів як Китай та Індія (мінімум третина населення земної кулі проживає в цих країнах). По-друге, швидка та малопрогнозована зміна клімату, що в густонаселених регіонах призводить до не контрольованої міграції, а згодом й до етноконфесійної напруги та збройних конфліктів [10].

Саме боротьба за енергетичні ресурси, а також намагання запровадити тотальний контроль за маршрутами їх транспортування разом з американо-європейськими геополітичними амбіціями, призвела до тих подій, які вже отримали назву “арабської весни”.

Водночас слід наголосити, що не останню роль у намаганні взяти під жорсткий контроль Близький Схід і сусідні території з боку США та ЄС, відіграло те, що регіон став досить проблемним для міжнародної безпеки, оскільки тут тісно переплелися нелегальна міграція, торгівля зброєю і наркотиками, міжнародний тероризм, а також міжконфесійні та світоглядно-культурні відмінності.

Останнім часом посилилася тенденція щодо свідомої дезинтеграції вже існуючих суверенних держав з метою створення маріонеткових державних утворень (квазідержав) насамперед для забезпечення геополітичних і гео економічних інтересів держав — світових лідерів. У цьому контексті на початку XXI ст. такі регіони, як Близький і Середній Схід, Африка, є найбільш проблемнішими з точки зору міжнародної безпеки, оскільки переважна більшість країн, які виникли в процесі розпаду колоніальної системи, фактично є штучними державними утвореннями.

Початок III тисячоліття позначився подіями, які суттєво впливають на глобальну геополітичну картину світу. Ці події кардинально змінили той стратегічний баланс, що складався протягом останніх десятиліть, і тепер активно сприяють виникненню нових викликів і загроз людству.

Список використаної літератури

1. Абравітова Л. Африка стає центром світового розвитку, де збігаються інтереси всіх основних геополітичних гравців (інтерв'ю з Надзвичайним і Повноважним послом України в Південно-Африканській республіці) // Бінтел. Журнал геополітичної аналітики. 2020. № 2. С. 61–68.
2. Гвоздь В. Підсумки і перспективи розвитку геополітичних процесів у світі // Бінтел. Журнал геополітичної аналітики. 2020. № 1. С. 4–11.
3. Дівак В. Країни “Великого Близького Сходу” та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону // Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 576–587.
4. Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666>

5. Еспозіто Д. Ісламська загроза. Міф чи реальність? / Переклад з англійської І. Саповського. Львів, 2004. С. 276.
6. Ісламська держава: генезис і нові тренди / Під редакцією Салаха З., Ауліна О.А. Львів : Видавництво “Компанія “Манускрипт”, 2015. 152 с.
7. Зазуляк З. Фактор США у регіоні Латинської Америки на сучасному етапі // Актуальні проблеми міжнародних відносин Збірник наукових праць. Випуск 120. Частина I (у двох частинах). К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2014. С. 173–181.
8. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/suchasni-tendencii-regionalizmu-v-skhidniy-azii-mozhливosti>
9. Мельник Х. Ісламська держава — все, що ви хотіли і не хотіли знати про ІДІА [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.lustrum.com.ua/islamic-state/>
10. Панов В. Битва за воду [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/bitva_za_vodu_2012-04-04.htm%20
11. Пророченко Н. Основні принципи ісламської концепції світового устрою / Голов. ред. І.В. Срібняк. Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов Київ. нац. лінгв. ун-ту і Нац. ун-ту “Киево-Могилянська академія” / Київ. Нац. лінгв. ун-т; Нац. Ун-т “Киево-Могилянська академія” (Вип. 2), 2007. С. 106–114.
12. Пророченко Н. Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: матеріали міжнар. наук. конф.; вид. укр. та англ. мов.: доповн. та уточ. / НАН України, ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”; Відп. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2017. С. 59–68.
13. Українська призма: Зовнішня політика 2019. Аналітичне дослідження // ГО “Рада зовнішньої політики “Українська призма”, Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2020. 390 с.
14. Шевченко Н. Латинська Америка та Карибський басейн. Інтереси України. ГО “Рада зовнішньої політики “Українська призма”, Фонд ім. Ф. Еберта. Київ, 2020. 22 с.

Інформація про автора

Лановюк Людмила Петрівна,
доцент кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук НУБіП України

Information about the author
Lanovyuk Lyudmila Petrovna,
Associate Professor of International
Relations and Social Sciences
NULES of Ukraine

ЗВ'ЯЗОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИМ ГЕОПОЛІТИЧНИМ ДИСКУРСОМ

Оснач О.М.

Досліджуючи дану тему, перш за все ми зіткнулися із потребою навести визначення поняття “дискурс”, що вже викликає помітні складнощі в силу того, що воно виявилось затребуваним в межах цілого ряду наукових дисциплін. І цілком природно, що багатозначність терміна “дискурс” та його використання в різних галузях гуманітарного знання породжують різні підходи до трактування значення і сутності даного поняття. Проте можна говорити, що завдяки зусиллям різних вчених теорія дискурсу оформляється в даний час як самостійна міждисциплінарна область, що відображає загальну тенденцію до інтеграції у розвитку сучасної науки.

Слово “дискурс” походить від латинського дієслова, яке означає “бігати”. У вихідному значенні латинське слово “discursus” — це “біганина, метушня”. А похідне значення — це “бесіда, розмова”, “мова, використання мови”. За цим похідним значенням стоїть метафора деякого швидкого переміщення думок або, може бути, слів між свідомістю одного учасника взаємодії та іншого.

Інше значення терміна “дискурс”, яке часто можна зустріти в сучасних засобах масової інформації, було запропоновано французькими постструктуралістами в 1960-і рр. У цьому вживанні “дискурс” означає деякий спосіб мислення, ідеологію і те, як вона проявляється словесно.

У класичній науковій традиції поняття “дискурс” використовувалося для характеристики послідовного переходу від одного дискретного кроку до іншого і розгортання мислення, вираженого в поняттях і судженнях, на противагу інтуїтивному схоплюванню цілого до його частин.

На нашу думку найбільш адекватним визначення цього терміну є наступне: дискурс — це вербально артикульована форма об'єктивації змісту людської свідомості, регульована домінуючим у тій чи іншій соціокультурній традиції типом раціональності. В даний час дискурс являє собою багатозначне поняття, активно використовується в філософії, соціології, лінгвістиці, культурології та інших суспільних науках.

Характеристика та формулювання панівного геополітичного дискурсу

У зв'язку з українською проблематикою нерідко виникають численні і суперечливі концепції, які породжують чимало питань, у тому числі щодо характеру сучасних відносин “Схід-Захід”. Оскільки домінуючий наратив має кілька аспектів, які кидають виклик встановленим теоретичним кордонам, спочатку варто пояснити умови його формулювання.

Перша специфіка пов'язана з тим, що на нашу думку відсутнє чітке розмежування між академічною, медійною та політичною сферами. У формуванні досліджуваного нами дискурсу беруть участь не такі вже й вузькі кола осіб, включаючи зокрема радників та з питань міжнародної політики та кадрових дипломатів, експертів аналітичних центрів, науковців, лідерів громадської думки, лобістів, ідеологів, журналістів тощо. Таким чином формулювання дискурсу здійснюється своєю мережею взаємопов'язаних структур за участі різних суб'єктів.

У більшості випадків магістральні геополітичні парадигми, застосовані західноєвропейськими та північноамериканськими дослідниками до України, помітно перекликаються з підходами основних наукових шкіл з геополітики. Зокрема етатистський і реалістичний підхід до геополітики корелюють з підходом до міжнародних відносин, де акцент робиться на співвідношенні влади і міжнародного права. А ось мультидисциплінарний підхід до міжнародних відносин корелює з географічним підходом до геополітики, що зокрема переконливо доводить у своїх наукових працях дослідник геополітики Ф. Лассер [12].

Наразі в наукових колах Західної Європи дуже поширена думка про те, що і геополітику, і політологію міжнародних відносин слід відносити до категорії мультидисциплінарних досліджень. Таким чином, досліджувані проблеми можуть розглядатися під різними кутами зору. При цьому більшість дослідників як правило вибудовують свого роду власну більш-менш виражену ієрархію підходів, які використовують. У випадку, коли той чи інший дискурс є домінуючим, ми можемо спостерігати прихильність до тих чи інших традиційних геополітичних підходів.

Свого роду спільним знаменником різних західноєвропейських наукових шкіл, що досліджують українську проблематику, є дотримання так званої “етноцентричної аксіоми”, що певним чином, допомагає визначити рамки існуючого дискурсу. У даному випадку, незважаючи на наявні неоднорідність і чималі розбіжності, ця “методологічна спорідненість” часто проявляється. Розмежування одними категоріями підходів та іншими, таким чином, пов'язане

не тільки зі значенням, що надається різним розглянутим чинникам (економічним, політичним, ідеологічним, культурним тощо).

Кінець епохи біполярності у світовій політиці свого часу супроводжувався поживаленням дискусій стосовно того, як далі будуть розвиватися дослідження міжнародних відносин. Прихильники етатизму та “реалізму”, які раніше займали домінуючі позиції, досить несподівано для себе зіткнулися з суперництвом з боку прихильників молодих ідеалістичних концепцій, з яких найбільш відомою і популярною стала (а в деяких колах і зараз залишається, незважаючи на свої очевидні “слабкі місця”) концепція “кінця історії” Ф. Фукуями, вперше викладена у 1989 р. [7]. Хоча в сьогоденні в наукових дисусіях переважають прихильники неореалістичної парадигми, відголоски ідей Фукуями, як не парадоксально, все ще мають деякий вплив на західноєвропейські дослідження української проблематики.

Розглядаючи західні геополітичні подання в застосуванні їх до України, звернемося до гучної свого часу і актуальної в наші дні роботи американського соціолога, політолога, автора концепції етнокультурного розвитку — поділу цивілізацій С. Хантінгтона. Свої ідеї автор опублікував у 1993 р. у статті “Зіткнення цивілізацій?” у журналі *Foreign Affairs*, а потім у 1996 р. у книзі “Зіткнення цивілізацій” [12]. Теорія Хантінгтона становить інтерес не тільки тому, що вона є однією з основних концепцій, що інтерпретують суть геополітичних змін у світі, а й з урахуванням ролі, відведеної автором у своїй роботі Україні.

Згідно з С. Хантінгтоном, якщо в роки “холодної війни” основні осередки криз і кровопролиття зосереджувалися вздовж політичних та ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщуються на лініях розлому між цивілізаціями. “Холодна війна” почалася з того моменту, коли “залізна завіса” розділила Європу політично і ідеологічно. Вона закінчилася зі зникненням “залізної завіси”. Але як тільки був ліквідований ідеологічний розділ Європи, знову відродився її культурний розділ на західне християнство, з одного боку, і православ'я та іслам — з іншого. На думку Хантінгтона, можливо, що найбільш важливою розділовою лінією в Європі є східний кордон західного християнства, який склався ще в районі 16 ст. і пролягає вздовж нинішніх кордонів між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Білорусію і Україну, згортає західніше, відокремлюючи Трансільванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи по (колишній) Югославії, майже в точності збігається з лінією, нині відокремлює Хорватію і Словенію від Сербії [12].

С. Хантінгтон у своєму дослідженні вельми істотну увагу приділяє Україні. Пояснюється це тим, що в його уявленні “друга серед колишніх радянських республік після Росії за населенням і важливістю — це Україна” [38]. Саме

на прикладі України він намагається аргументувати свої теоретичні викладки. Говорячи, наприклад, про “східний кордон західної цивілізації, одна з ділянок якої проходить через територію України, розмежовуючи греко-католицький захід та православний схід” [38]. С. Хантінгтон у своєму дослідженні відносить Україну до так званих “розмежованих країн”, які він визначав таким чином. В розмежованій країні, на думку С. Хантінгтона, “...великі групи належать до різних цивілізацій... Основні групи з двох або більше цивілізацій немов заявляють: ми різні...”. Розмежовані країни, розділені цивілізаційними лініями розлому, стикаються з серйозними проблемами з підтримки своєї цілісності. Основна група, що належить до однієї цивілізації, намагається визначити країну як свій політичний інструмент і зробити свою мову, релігію і символи державними” [38].

Як зазначає С. Хантінгтон, в різні етапи своєї історії Україна була незалежною, але все ж переважну частку історичного часу її більша частина була у складі єдиної політичної структури, керованої то з Москви, то з Петербурга. Переломним моментом став 1654 р., коли гетьман Богдан Хмельницький, ватажок повстання проти польського гніту, погодився присягнути на вірність царю в обмін на допомогу у боротьбі з поляками. З тих пір і аж до 1991 р. територія сучасної України, знаходилася під політичним контролем Росії.

Україна — це розмежована країна, на території якої існують дві відмінні культури. Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює захід від православ'я, проходить майже по її центру ось уже кілька століть. У різні моменти минулого Західна Україна була частиною Польщі (Речі Посполитої, Литви (Великого князівства литовського) та Австро-Угорської імперії. Значна частина її населення є прихильниками греко-католицької церкви, яка здійснює православні обряди, але визнає владу папи Римського. Історично західні українці говорили українською і нерідко є вельми націоналістичні у своїх поглядах. Населення Східної України, з іншого боку, було в масі своїй православним, і значна його частина була русифікованою [38].

Якщо підсумувати уявлення С. Хантінгтона про Україну, то вимальовуються кілька можливих сценаріїв майбутнього нашої держави. Найбільш вірогідним сценарієм даний дослідник вважає такий: Україна залишиться єдиною, залишиться розмежованою, залишиться незалежною [38].

Цікавим на нашу думку є ставлення українських дослідників до теорії С. Хантінгтона щодо України як “розмежованої країни”. В умовах глобальної тенденції до звуження державних суверенітетів (яскравим прикладом тут є Європейський Союз) статус розмежованої країни не означає автоматично її майбутнього розділення чи розпаду.

Багато в чому схожі з С. Хантінгтоном погляди ми зустрічаємо і у Г. Кіссінджера, який вважає, що Україна розташована на сході геополітичного простору, що розділяє два з шести глобальних носіїв напруги — Європу і Росію. Тому реалізація Сполученими Штатами Америки концепції глобального балансу сил включає Україну в коло кандидатів на “врівноваження” Росії в Європі [36].

Г. Кіссінджер вважає, що “питання про Україну зачіпає основоположні уявлення обох сторін (Росії і США) про характер міжнародних відносини. Сполучені Штати дивляться на ситуацію під кутом усунення потенційної військової загрози. Для Росії питання відносин з Україною — це, перш за все, адаптація до болісної, доленосної, кардинальної зміни” Колишній держсекретар також стверджує, що “справжня незалежність України необхідна для мирного існування міжнародного співтовариства, так що США повинні недвозначно підтримати її” [37].

Велику увагу Україні у своїх численних роботах приділяє і відомий американський політолог, соціолог і державний діяч Збігнев Бжезінський. Будучи американським громадянином польського походження, цей дослідник неодноразово звертався до української проблематики. Надаючи величезне значення незалежній Україні для світової політики та міжнародних відносин, він у своїй відомій роботі “Велика шахівниця: панування Америки і його геостратегічні імперативи” відводить саме Україні роль “буферної зони”, яка допомогла б “трансформувати” Росію. Вважаючи Україну геополітичним центром Центральної та Східної Європи, який суттєво впливає на формування балансу сил на європейському континенті в цілому, він вказує, що найважливішим аспектом незалежності України є її вплив на Росію, оскільки це гарантує безболісну трансформацію останньої з імперіалістичної в національну державу [30]. Одягаючи сказане в математичну формулу, ми можемо стверджувати, що образно кажучи “Росія плюс Україна дорівнює Імперія” і, відповідно, “Росія мінус Україна дорівнює не Імперія”.

На думку З. Бжезінського, оскільки геополітичний вакуум між Росією і Європою небезпечний, а США не зацікавлені в зоні нестабільності навколо Європи, актуальною можна вважати завдання створення великого і все більш інтегрованого єдиного європейського простору. Україна ж, підкреслює З. Бжезінський, є стрижнем, чия міцність визначатиме це історичне розширення. Успішна в демократичному і європейському плані Україна необхідна для створення “історичної трансконтинентальної Європи”

В одному зі своїх виступів З. Бжезінський навіть назвав Україну “старшим” братом Росії. Звертаючись до української аудиторії, він зауважив, що “Ви маєте

десь одну третину російського населення і, в певному сенсі, далі просунулися в своєму розвитку. Ви також у певному сенсі маєте перевагу перед Росією. Ви, політично, “старший” брат, Росія — “молодший” брат. Київська Русь була прообразом України. Ви маєте в цьому сенсі більше зв'язків із Заходом і ви можете допомогти Росії стати частиною демократичної Європи і грати там важливу роль. Отже, ваше стратегічне положення дає вам можливість бути творчим двигуном того, що необхідно для світової стабільності. Інакше євразійський континент розбалансується і буде дуже неврівноваженим” [33].

У виступах З. Бжезінського щодо України постійно фігурують три головні тези. Перша — те, що Україна стала незалежною державою, - одна з трьох найбільш важливих подій в Європі після краху в першій Світовій війні Німеччини та Австро-Угорської імперії, розділу континенту внаслідок Другої світової війни. Другий — поки Україна є незалежною, відновлення Російської імперії неможливе, саме її існування підштовхуватиме Російську Федерацію під тиском демографічних проблем і загроз зі Сходу до європейського вибору. Третій — Україна за своїм історичним корінням і культурними традиціями — органічна частина Європи і неодмінно повернеться в її лоно. Головна теза концепції З. Бжезінського щодо України, яку слід враховувати, полягає в тому, що “Росія не може бути в Європі без України, також входить до складу Європи, в той час як Україна може бути в Європі без Росії, що входить до складу Європи” [30].

У своїй черговій книзі “Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної потужності”, що побачила світ в 2012 р., З. Бжезінський в черговий раз говорить про роль і місце України для Європи та світу. Окремі тези були опубліковані автором у лютневому 2012 р. випуску журналу “Foreign Affairs” у статті “Балансуючи на Сході, оновлюючи Захід: велика стратегія Сполучених Штатів в епоху глобальних змін” [3].

На думку З. Бжезінського, для того щоб однаково ефективно відповідати на виклики, що виникають як у західній, так і в східній частинах Євразії, Сполучені Штати повинні грати двояку роль: з одного боку, стати покровителем і гарантом широкого об'єднавчого процесу на Заході, а з іншого — здійснювати стабілізуючу і посередницьку місію серед основних центрів сили на Сході. На його думку, без підтримки стійкого геополітичного балансу в Євразії за сприяння “оновленої Америки” найважливіші питання, що стосуються соціального добробуту і, в кінцевому рахунку, людського виживання, застопляються. Невдача, якої зазнали США в просуванні своєї амбітної трансконтинентальної геополітичної моделі, може прискорити занепад західної цивілізації і викликати ще більшу нестабільність в Європі.

Необхідною умовою для досягнення успіху у виконанні Сполучених Штатів своєї місії З. Бжезінський вважає зміцнення зв'язків з Європою, продовження виконання своїх зобов'язань в рамках НАТО і акуратне спільне американо-європейське “управління” покроковим процесом включення як Туреччини, так і “по-справжньому демократизованої” Росії в об'єднаний Захід. Особлива роль в питанні залучення Росії в нове об'єднання відводиться врегулюванню російсько-польських відносин за сприяння Франції та Німеччини. Надалі це дозволило б Польщі не тільки відкрити Росії “двері в Європу”, але також сприяти просуванню України та Білорусії в тому ж напрямку [32].

З. Бжезінський прогнозує великі проблеми в тому випадку, якщо США не будуть просувати ідею формування нового об'єданого Заходу. Тоді, на його думку Європа згадає свої старі образи, спалахнуть нові конфлікти інтересів, сформується політично короткозорі, конкуруючі між собою альянси. Традиційно деструктивну роль в цих процесах З. Бжезінський відводить Росії, яка, в його уявленні, будучи натхненною дезінтеграцією Заходу, почне розподіляти свої ресурси за принципом “розділяй і володарюй” і прагнучим “поглинути” Україну, “згадавши про свої імперські амбіції, що сприятиме хаотизації міжнародних відносин”.

Багато ідей, висловлених З. Бжезінським, в тому числі і щодо України, є не тільки предметом обговорення, але й цілком ймовірним сценарієм дій правлячих кіл Сполучених Штатів.

Українські протиріччя: між ідеалістичними та реалістичними підходами

Відновлення напруженості у стосунках між Заходом та Росією призвело до активізації критики ідеалістичних концепцій з боку прихильників реалістичної парадигми. Для дискурсу, який виник у західноєвропейських наукових колах під впливом подій 2014 р., характерне поєднання аналізу фактів міжнародної політики та ідеологічних чинників для пояснення задумів та дій російського керівництва та рекомендації спектру геополітичних заходів для сприяння “процесу демократизації” України [22]. Іншими словами, це різновидність стратегій “smart power”, сформульованих дослідником Дж. Наєм [25], що відображають своєрідну форму конвергенції.

Можна пригадати, що у Ф. Фукуями, “кінець історії”, з ідеологічної точки зору, пов'язаний зі зникненням життєздатної альтернативної моделі соціально-політичного устрою, здатної конкурувати із західною моделлю. Фукуяма прогнозував тріумф у глобальному масштабі моделі, побудованої на концепції, яку уособлювала американська ліберальна демократія [7]. Але як з цієї точки

зору можна пояснити те, що Росія стала еволюціонувати у фактично протилежному напрямку? Фукуяма спробував це пояснити специфічними внутрішньоросійськими причинами, а також егоїстичною та агресивною неоконсервативною зовнішньою політикою Сполучених Штатів, що викликала падіння їх авторитету в світі [8]. Там же стверджувалось, що політично-ідеологічна опозиція російської держави до Заходу, однак, є не більш ніж кон'юнктурною аномалією і лише сповільнить неминучу тенденцію [8]. Деякі менш оптимістично налаштовані колеги Фукуями по парадигмі наголошували на необхідності використання Сполученими Штатами стратегії “м'якої сили” для того, щоб вплинути на такі країни як Росія [15].

З точки зору реалістичної парадигми ця ситуація є зовсім інакшою, оскільки російський опір процесу інтеграції в новий світопорядок постає в передусім як принципова політична і структурна проблема [32]. Відчутне відновлення міжнародної напруженості, яке вперше проявилось під час конфлікту на Балканах в другій половині 1990-х років, розглядається як наслідок відмови Росії прийняти нову геополітичну реальність.

Розповсюдження регіональних конфліктів за участю Росії призвело до взаємного зближення західних геополітичних концепцій. Поширювалася думка про спробу Росії взяти реванш за поразку у “холодній війні”, щоб пом'якшити її негативні наслідки і повернути втрачений міжнародний престиж [19]. Війна 2008 року в Грузії ознаменувала відродження російського імперіалізму, що передвіщало конфлікт з Україною [35] і бажання відвоювати частину території колишньої імперії. Зважаючи на це, багато дослідників схвалювали проєвропейський вибір ряду радянських республік. Зазначалося, що для цих країн, особливо України є геополітично доцільним звільнитися від обтяжуючого впливу Росії, а також провести дерадянізацію [14]. Однак на перешкоді розриву з ідеологічно, політично та економічно застарілою моделлю [19] стала та ж сама агресивна імперська політика Росії.

З точки зору ідеалістичної парадигми колективний Захід повинен виступати за стратегію “м'якої сили” по відношенню до РФ, в той час як для реалістичних і етатистських наукових шкіл, які розглядають геополітику скоріше як методологію, ніж як дисципліну [13], тиск повинен чинитися в економічній, дипломатичній і військовій площинах. Таким чином, розширення західного впливу в Україні та стримування Росії є одними з найпоширеніших рекомендацій наукового середовища, як відвертих, так і більш завуальованих [5]. Конфлікт України з Росією та проросійськими силами в західному дослідницькому середовищі розглядається як можливість ще більше підтвердити правоту своїх поглядів. [25]

В рамках заснованої С. Хантінгтоном парадигми виник ряд концепцій, які можна назвати культуроцентричними. Згідно з ними в наявних умовах, є цілком логічним, що Україні бажано піти на зближення із західною цивілізацією, адже війна в Україні (а також в інших колишніх радянських республіках) є війною між суверенними державами за демократію і цивілізацію [2]. Тому політичний виклик Росії західній гегемонії має своє коріння в проблемі ідентичності та політичного минулого, що провокує спадкоємність конфліктів на просторі, де не так давно домінував СРСР. Таким чином, боротьба за Україну є одночасно війною ідентичностей, пов'язаною з бажанням російської влади “переграти” холодну війну в експансіоністської метою [1].

Протистояння поширилося на землі, які залишалися під російським впливом, через поступове зміщення культурних кордонів поступову переорієнтацію місцевих народів на західні цінності [2]. Таким чином, українська криза, як і грузинська криза, є наслідком зіткнення між слов'янською та західною культурою. Політичні, економічні та військові форми протистояння, породжені цими кризами, таким чином пояснюються з точки зору суперечності між прагненням до прозахідної культурної емансипації колишніх радянських республік і прагненням до необмеженого панування (культурного і політичного) Росії [20].

З точки зору реалістичної парадигми, де фундаментом всієї геополітики є питання співвідношення сил, ситуація що склалася в Україні є наслідком протистояння сил, що виступають проти західної експансії впливу та російського прагнення зберегти свої позиції у так званому близькому зарубіжжі. Частина реалістів вважає, що українські події є частиною класичної геополітичної перспективи пошуку балансу сил у рамках вестфальського порядку [6]. З ідеалістичної або реалістичної точки зору, конфлікт з Росією, отже, можна розглядати як агресивні спроби останньої обмежити західну гегемонію [29].

Таким чином, відносна близькість підходів в рамках реалістичної парадигми, на нашу думку, опосередковано вказує на те, що в західному дискурсі продовжують домінувати аксіоми відстоювання національних інтересів. При цьому приділяється менше уваги таким темам як кооперативні стратегії або інституціональний вимір міжнародних відносин. У випадку України, незалежно від того, чи розглядається проблематика під кутом зору “природного порядку” або перманентно конфліктного характеру міжнародних відносин, висновки узгоджуються з “традиційним” баченням міжнародної політики, яке на нашу думку найбільш яскраво викладено у працях дослідника Р. Гілпіна [10].

Висновок

Домінуючі в європейському та північноамериканському геополітичному дискурсі підходи, які грають роль своєрідних “віх” для дослідження української проблематики, стикаються з великими теоретичними проблемами. І хоча традиційна опозиція між реалістичними та ідеалістичними науковими школами не сприяє досягненню всієї повноти картини, все ж таки даний інструментарій виглядає найбільш ефективним.

Ненадійні епістемологічні основи таких геополітичних підходів які відносяться до категорій універсалістських, етноцентричних, есенціалістських і нормативних змушують нас визнати їх малоприслужними. Спроби змінити примат національних інтересів або ідеології на культурні особливості виглядають непереконливими. Результатом цього є політичний, економічний або культурний детермінізм, який виявляється однобічним. В центрі опиняється проблема методології.

Таким чином, проведений аналіз західних геополітичних підходів до України дозволяє зробити висновок про те, що у своїх працях дослідники, даючи оцінки геополітичному становищу України, виявляються одночасно як на подібних, так і різних позиціях. З одного боку, Україні надається надзвичайно важливе геополітичне значення, особливо у зв'язку з її унікальним географічним і цивілізаційним розташуванням. З іншого боку, вони розцінюють таке геополітичне становище України як нестійке, цивілізаційно розмежоване, що обмежує її можливості бути значущим геополітичним суб'єктом. На нашу думку, все вищезазначене підкреслює величезну відповідальність, покладену на українське суспільство і державу щодо визначення своєї цивілізаційної приналежності та геополітичного вибору.

Список використаної літератури

1. Blanc Hélène, 2015a (dir.), *Good Bye Poutine. Union européenne-Russie-Ukraine*, Paris, Ginkgo Éditeurs.
2. Blanc Hélène, 2015b, “Vladimir Poutine a resoviétisé la Russie”, *Le Temps*, 1er mars.
3. Brzezinski Zb. *Balancing the East, Upgrading the West: U.S. Grand Strategy in an Age of Upheaval* // *Foreign Affairs* // <http://www.foreignaffairs.com/articles/136754/zbigniewbrzezinski/balancing-the-east-upgrading-the-west>. 05.10.2013.
4. De Tinguy Anne (dir.), 2000, *L'Ukraine, nouvel acteur du jeu mondial*, Bruxelles/Paris, Bruylant/lgdj.
5. De Tinguy Anne et al., 2008, “Moscou et le Monde”, Paris, Autrement
6. Dubien Arnaud 2014, “Le grand retour de la Russie”, *Politique internationale*, no 142.
7. Fukuyama Francis, 1992, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press.

8. Fukuyama Francis, 2014a, "At the "End of History" Still Stands Democracy", *The Wall Street Journal*, 6 juin.
9. Gilpin Robert, 1987, *The Political Economy of International Relations*, Princeton, Princeton University Press.
10. Gilpin Robert, 2001, *Global Political Economy. Understanding the International Economic Order*, Princeton, Princeton University Press.
11. Huntington Samuel, 1993, "The Clash of Civilisations ?", *Foreign Affairs*, vol. 72 no 3.
12. Huntington Samuel, 1997, *The Clash of civilisations*, Paris, Éditions Odile J.
13. Lasserre Frédéric, 2013, "La géopolitique", dans T. Balzacq et F. Ramel (dir.) 2013, *Traité de Relations Internationales*, Paris, Presses de Sciences Politiques
14. Lévy Bernard-Henri, 2014, "Il faut défendre l'Ukraine", *Le bloc-notes de Bernard-Henri Lévy*, *Le Point*, 4 septembre.
15. Mandelbaum Michael, 2002, *The Ideas that Conquered the World: Peace, Democracy and Free Markets in the Twenty-First Century*, New York, Public Affairs.
16. Mandelbaum Michael, 1997, "Westernizing Russia and China", *Foreign Affairs*, vol. 76, no 3.
17. Mandeville Laure, 2004, "Retour en force vers l'ex-empire", *Politique Internationale*, no 103.
18. Mandeville Laure, 2004, "Le grand retour du soviétisme ", *Politique Internationale*, no 106.
19. Mandeville Laure, 2008, "Russie, l'empire contre-attaque ", *Politique Internationale*, no 121.
20. Melnik Alexandre, 2015, "Poutine: un danger pour la paix dans le monde?", dans H. Blanc (dir.),
21. Melnik Alexandre *Good bye Poutine : Union européenne-Russie-Ukraine*, Paris, Ginkgo éditeurs.
22. Mendras Marie, 2012, *Russian Politics: The Paradox of a Weak State*, New York, Oxford University Press.
23. Mendras Marie, 2014, "Contrer l'offensive russe en Ukraine", *Revue Esprit*, no 5 : 8-10.
24. Mendras Marie, 2014, "Défendre l'Ukraine", *Revue Esprit*, no 12 : 5-8.
25. Mendras Marie, 2015, " Ukraine : le pari risqué de Vladimir Poutine, " *Telos*, 1er avril. www.telos-eu.com/fr/europe/ukraine-le-pari-risque-de-vladimir#poutine.html
26. Nye Joseph S. Jr, 2009, "Get smart. Combining Hard and Soft Power", *Foreign Affairs*, vol. 88, no 4 : 160–163.
27. Ostriitchouk Olha, 2014, "Les dessous de la révolution ukrainienne. D'une contestation civique à une guerre identitaire", *Le Débat*, vol. 3, no 180.
28. Sakwa Richard, 2008, " 'New Cold War' or Twenty Years Crisis? Russia and International Politics", *International Affairs*, vol. 84, no 2.
29. Trenine Dimitri, 2012, *Post-Imperium: Une histoire eurasiennne*, Moscou, Russpen.
30. Бжезинский З. *Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы)*. М., 1998.
31. Бжезинский З. *Европа от Карбо да Рока до Камчатки // Зеркало недели*. — 04.12.2005 г.
32. Бжезинский З. *О новой глобальной стратегии США // <http://www.inosmi.ua/europe/20120505/191621377.html>*. 05.10.2013.
33. Бжезинский З. *Украина — "старший" брат России // <http://www.ukrudprom.ua/news/>*

34. Zbignev_Bgezinskiy_Ukraina__starshiy_brat_Rossii.html. 05.10.2013.
35. Зовнішня політика України — 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. Щорічник під реакцією професора Г.М. Перепелиці. Київ, 2010 р.
36. Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997.
37. Киссинджер Г. Найти точки соприкосновения с Россией // The Washington Post. 08.07.2008.
38. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : Издательство АСТ, 2003.

Інформація про автора:

Оснач Олексій Михайлович,
доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних
наук Національного університету біоресурсів
та природокористування України

Information about author:

Osnach Alexey Mikhailovich,
Associate Professor of International Relations and
Public Relations Sciences of the National University of
Life and Environmental Sciences of Ukraine

ЄВРОМАЙДАН У “ВІКІПЕДІЇ”

Стрілець В.В.

Євромайдан та пов'язані з ним події викликали широкий міжнародний резонанс, вагомим свідченням чого стала поява великої кількості відповідних статей у загальнодоступній багатомовній онлайн-енциклопедії “Вікіпедія”. Актуальність цього питання зумовлюється не лише відображенням в різних мовних розділах “Вікіпедії” досить широкого спектру уявлень про цей переломний період недавньої української історії, але й рівня впливу на ці уявлення різноманітних політичних та ідеологічних чинників у тих чи інших країнах чи групах країн, об'єднаних за мовною ознакою.

У запропонованому дослідженні “Вікіпедія” розглядання не лише як онлайн-енциклопедія, але, певною мірою, й як прояв так званих нових медіа. В науковій літературі є досить обмеженим коло праць, які стосуються окресленої комплексної проблеми. До них належать дослідження О. Чиркова [1], Г. Де ла Калсади і А. Дехтяра [2], Ю. Козир та М. Дубініної [3], в яких висвітлюються різні аспекти інтерпретації актуальної суспільно-політичної проблематики в рамках нового інформаційно-комунікаційного і суспільного феномену, яким є “Вікіпедія”. У медіазнавстві щодо запропонованої проблеми вироблено підхід, згідно з яким статті “Вікіпедії” поділяються на відносно стабільні і контроверсійні (тобто такі, які зазнали істотного ідеологічного впливу) в залежності від кількості їх редагувань. Варто враховувати й кількість джерел, залучених до підготовки розміщених у “Вікіпедії” статей, оскільки ця кількість корелюється з мірою суспільної зацікавленості відповідною проблематикою.

Предметом дослідження стала відображення у “Вікіпедії” Євромайдану (Революції гідності) 2013–2014 рр. і подій, що його супроводжували та настали після його завершення: проросійські протести в Україні, сепаратистські виступи в Криму на південному сході України, агресія Росії тощо станом на листопад 2020 р.

У великій статті про Євромайдан (з часу створення у листопаді 2013 р. зазнала 2267 редагувань, залучено понад 600 джерел) українського мовного розділу “Вікіпедії” останній визначається як національно-патріотичні протестні акції в Україні проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, та на підтримку європейського вектору зовнішньої політики України (саме в такі послідовності). Зазначається, що Євромайдан, що розпо-

чався наприкінці 2013 р., з мітингів, демонстрацій, студентських страйків, з часом переріс, через відкрите силове протистояння з тодішньою владою, у Революцію гідності [4].

У статті під назвою “Революція гідності” (559 редагувань з грудня 2013 р., понад 200 джерел) остання трактується як політичні та суспільні зміни в Україні, викликані протестом громадян України проти протиправного розгону мирної акції студентів та громадських активістів, що розпочалася 21 листопада 2013 р., як спротив проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію. Водночас причинами протестів стали надмірна концентрація влади в руках президента В. Януковича, небажання народу України миритись з перетворенням країни на колонію Росії. На погляд авторів цієї статті термін “Євромайдан” здебільшого застосовується в контексті організації, форми та місця проведення протестів на підтримку європейського вибору України, тобто для позначення складової Революції Гідності, а остання трактується як суспільно-політичні перетворення, викликані самим Євромайданом [5].

Зв'язок Євромайдану з наступними подіями в Криму та на Сході України простежує стаття українського розділу “Вікіпедії” під назвою “Проросійські виступи в Україні” (512 редагування з березня 2014 р.). Ці виступи визначаються як низка подій, проведених, як стверджується, “за однією версією, за участі російських спецслужб та найманців, за іншою – за участі незадоволених Євромайданом громадян України”, у південно-східних регіонах України навесні 2014 р. [6]. Частиною цих проросійських виступів стала сукупність військово-політичних та соціальних подій у Криму, які український розділ “Вікіпедії” визначає як “Кримську кризу” (738 редагувань з лютого 2014 р.). Загострення кризи відбулося через інтервенцію Росії з подальшою окупацією півострова [7].

Пов'язаною з темою Євромайдану є стаття українського розділу “Вікіпедії” під назвою “Російсько-українська війна (з 2014)” (1289 редагувань з червня 2014 р., майже 200 джерел), в якій ця війна визначена як пряме та опосередковане застосування Росією збройної сили проти суверенітету та територіальної цілісності України. Етапами війни є захоплення Росією впродовж лютого-березня 2014 р. Криму та війна на сході України (на Донбасі), яка розпочалася у квітні 2014 р. зі створення під прикриттям “народних” виступів спецслужбами Росії так званих Донецької та Луганської “народних республік”. Підкреслюється, що Революція гідності не була причиною війни, а лише приводом, який “слухно використала” Росія; та згадуються версії, згідно з якими російські спецслужби “цілеспрямовано працювали на радикалізацію протестів з метою руйнування української державності в цілому” [8].

У найбільшому мовному розділі “Вікіпедії” – англійському у відповідній статті (4534 редагування з листопада 2013 р., 416 джерел) Євромайдан визначається як хвиля протестів, що були зумовлені рішенням українського уряду припинити підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом, натомість обравши тісніші зв’язки з Росією; корупцією та зловживаннями можновладців [9].

Як і в українському розділі, у статті під назвою “Революція гідності” (3170 редагувань з листопада 2014 р., 389 джерел), стверджується, що протести призвели до Революції гідності, що відбулася в лютому 2014 р. в Києві, коли низка насильницьких заходів за участі протестувальників, силовиків і “невідомих стрільців” завершилася поваленням президента В. Януковича та його уряду. В. Янукович попросив допомоги в Російській Федерації, яка сприйняла його повалення як незаконний переворот і не визнала тимчасовий уряд, створений протестувальниками. Водночас широкі протести проти Революції гідності відбулись у східних та південних регіонах України, де Янукович отримав сильну підтримку на президентських виборах 2010 р. Ці протести “переросли” (англ. — *escalated into*) в кримській референдум, російське військове втручання, створення дефакто незалежних держав в Донецьку і Луганську [10].

В цьому ж розділі “Вікіпедії” є й стаття під назвою “Українська криза” (386 редагувань із жовтня 2013 р., 40 джерел), яка визначена як збірна назва для Євромайдану, Української революції 2014 р. та проросійських виступів в Україні. Ці виступи супроводжувалися анексією Росією Криму, а у Донецькій і Луганській областях переросли в повстання проти постреволюційного українського уряду за підтримки російських військових, зокрема спецпризначенців [11].

Російський мовний розділ у статті про Євромайдан (4251 редагування з листопада 2013 р., 553 джерела) характеризує Євромайдан як масову багатомісячну акцію протесту в “центрі Києва”, що розпочалася в листопаді 2013 р. у відповідь на припинення (рос. — “приостановку”) українським урядом підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною і Євросоюзом і підтриману виступами населення в інших регіонах України. Стверджується, що органи місцевого самоврядування Західної і Центральної України в цілому позитивно сприйняли Євромайдан, то на південному сході України “позиція місцевих органів була іншою” [12].

У статті під назвою “Політична криза в Україні (2013–2014)” (1143 редагування з лютого 2014 р., 325 джерел) цього розділу вищезазначена теза набуває деталізованого вигляду. Так, зазначається, що нова українська влада, яка заявила про відновлення руху в напрямі євроінтеграції, отримала підтримку

і зміцнила своє становище в північних, центральних і західних регіонах. Але на південному сході України стала поширюватися хвиля протестів “проти дій ультраправих націоналістичних організацій; на захист статусу російської мови; під антиурядовими, федералістськими, проросійськими лозунгами”. Ці протести були викликані відмовою нової влади враховувати настрої та інтереси населення, налаштованого на збереження тісних зв’язків з Росією, та намірами “екстремістських ультраправих угруповань”, котрі в період Євромайдану посилили свій політичний вплив, поширити на російськомовні регіони південного сходу України методи і прийоми силового тиску, випробувані в “період масових безладів” в Києві і на Заході України. Ці протести радикалізувалися і поступово переросли в збройне протистояння та проголошення “ДНР” та “ЛНР”. У Криму проросійські сили поміняли виконавчі органи влади Севастополя та АРК, а ті, в свою чергу, відмовилися визнавати легітимність нового українського уряду і звернулися за допомогою до керівництва Росії. Протягом наступних тижнів була проголошена незалежність Криму, проведений референдум про його статус та здійснено приєднання Криму до Російської Федерації [13]. Як бачимо, роль Росії в цих подіях зведена в цій та інших статтях російського мовного розділу лише до згадки про “допомогу” Криму .

Згідно з відповідною статтею німецького мовного розділу (1770 редагувань з грудня 2013 р., 355 джерел) Євромайдан (Українська Революція гідності) розпочався у листопаді 2013 р., а закінчився призначення О. Турчинова виконавцем обов’язків Президента України та формуванням перехідного уряду під керівництвом А. Яценюка. Стверджується, що на завершальному етапі Євромайдану Росія розпочала анексію Криму та дестабілізацію України через збройний конфлікт у двох її східних областях [14].

Характерно, що в статті цього розділу під назвою “Кримська криза” (4316 редагувань з грудня 2002 р., 517 джерел) Євромайдан названо “Кризою в Україні”, а події в Криму – військово-політичним конфліктом, що завершився, з порушенням міжнародних договорів, анексією Криму Росією у березні 2014 р. [15].

У французькому мовному розділі (1272 редагування із грудня 2013 р. у відповідній статті, 158 джерел) Євромайдан визначено як проєвропейські протести, що розпочалися у листопаді 2013 р. після рішення українського уряду не підписувати угоду про асоціацію з ЄС на користь угоди з Росією [16]. Як стверджується в іншій статті, Євромайдан трансформувався в Українську революцію (103 редагування із квітня 2014 р. у відповідній статті, 13 джерел), яка призвела до зміни влади в Україні. Зазначається, що цей рух став “частиною ширшого контексту української кризи”, і спровокував війну на Донбасі [17].

Згідно зі статтею (100 редагувань із травня 2014 р., 100 джерел) цього ж розділу пад назвою “Українська криза”, написаній 2014 р. по гарячим слідам, і яка не зазнала істотних редагувань з того часу, “українська криза” розпочалася у листопаді 2013 р., проявилася у масштабних протестах та зміні влади. “У відповідь” Крим проголосив свою незалежність та приєднався до Росії. Подібні заколоти відбувалися в регіонах з великою кількістю російськомовного населення, зокрема на Донбасі, де організовувалися референдуми щодо самовизначення з метою відокремлення від чинної української влади. Ці останні події призвели до війни на Донбасі, а “сусідню” Росію звинуватили у військовій підтримці повстанців шляхом ведення там гібридної війни, йдеться в цій статті французького розділу [18].

Польський мовний розділ “Вікіпедії” визначає Євромайдан (726 редагувань у відповідній статті з грудня 2013 р., 218 джерел) як рух, пов’язаний з найбільшою за час незалежності хвилею демонстрацій та протестів в Україні, що розпочалися у листопаді 2013 р. через непідписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом. З часом настрої демонстрантів докорінно радикалізувалось, а рух перетворився на загальнонаціональну революцію. Спроба В. Януковича та проросійської Партії регіонів придушити акції протесту в період 18–20 лютого 2014 р. коштувала життя та здоров’я кількох сотень протестувальників і стала поворотним моментом цієї революції. Хоча події, розпочаті в листопаді 2013 р., самі українці та світові ЗМІ назвали Євромайданом, але вживаються також терміни “Єврореволюція”, “Революція 2013 року” та “Революція гідності”, тоді як у західних ЗМІ використовується термін “Українська весна”. Зазначається, що перемога Євромайдану призвела до посилення сепаратистських тенденцій у Криму, де більшість жителів становлять росіяни. З початку незалежності України цей регіон мав як формальну, так і фактичну автономію від решти країни. Тож коли режим влади в Україні був змінений, популярну в Криму Партію регіонів та президента В. Януковича усунули від влади, мешканці півострова розпочали акції протесту проти нової влади в Києві та активно демонструвати орієнтацію на Росію.

У статті наголошується, що у квітні 2014 р. Російська Федерація напала на Україну, проводячи гібридну війну із застосуванням власних військових частин та підконтрольних Москві сепаратистських формувань самопроголошених так званих “ДНР” та “ЛНР”. Через специфіку гібридної війни, тобто використання Росією військової сили, не визнаючи цього, офіційна російська пропаганда представляє це як збройний виступ проросійських сепаратистів на сході України. Водночас, окрім прямої військової агресії, Росія в великих масштабах проводить інші види діяльності, які є елементами гібридної агресії

проти України, такі як інформаційна війна (пропаганда) та так звана культурно-історична війна. Російській гібридній агресії проти України передувала анексія Криму Росією, яка відбулася після протестів на Євромайдані. У відповідь на російську агресію Збройні сили України розпочали антитерористичну операцію (АТО) для захисту від російської гібридної агресії [19].

У статті про Євромайдан іспанського мовного розділу (452 редагування з грудня 2013 р., 151 джерело) зазначається, що протести розпочали студенти університетів, проте згодом до них приєдналися різні верстви населення, незадоволені керівництвом Партії регіонів та результатами її соціально-економічної політики. Зазначається, що в демонстраціях також взяли участь представники етнічних меншин України [20]. У пов'язаній статті цього ж розділу під назвою “Війна на Донбасі” (1423 редагування з квітня 2014 р., 481 джерело) зазначеться, що з початку березня 2014 р. на Донбасі розпочалися проросійські виступи проти нового уряду, створеного в Києві після Євромайдану. Ці демонстрації активізувались після приєднання Криму та Севастополя до Російської Федерації, де також відбувалися подібні процеси. Ескалація конфлікту призвела до збройного конфлікту між “ДНР” і “ЛНР” та урядом України. У перші місяці до керівного складу зазначених сепаратистських утворень входила “дуже значна кількість” російських громадян. Крім того, за різною інформацією, російські військові або добровольці становлять від 10 до 80% від загальної кількості учасників бойових дій з боку сепаратистів [21]. В іншій статті цього мовного розвитку війна на Донбасі розглядається як частина “Нової Холодної війни” – протистояння між геополітичними блоками, один з яких очолює Росія, а інший — США, Європейський Союз та НАТО [22].

Турецький мовний розділ досить критично, з використанням антизахідної риторики, оцінює Євромайдан. У відповідній статті (51 редагування, 16 джерел) міститься лише його визначення як протестного руху. А в загальній статті про Україну простежується передісторія Євромайдану ще з часів Помаранчевої революції 2004 р., яка трактується як прозахідний переворот. Українські прозахідні політичні сили, які прийшли до влади за допомогою цього перевороту, змушені були знову поступитися владою прихильникам Росії. У цьому нестабільному середовищі призупинення правлячою Партією регіонів переговорів з Європейським Союзом створило нову політичну кризу в країні. Євромайдан 2013–2014 рр. років визначається як нова спроба державного перевороту прозахідних сил, що призвела до відставки президента В. Януковича. Ці події, в свою чергу, спричинили поділ країни на дві частини. Крим приєднався до Росії за допомогою референдуму, а на сході України було створено дві незалежні держави – “ДНР” та “ЛНР” [23]. У пов'язаній статті про так звану “ДНР”

(73 редагування з вересня 2013 р.) поява останньої трактується як реакція на путч проєвропейських сил у Києві, зокрема, призначення новоствореним урядом “незаконних губернаторів” у східних регіонах України [24].

Сербський мовний розділ “Вікіпедії” трактує Євромайдан (13 редагувань з травня 2016 р.) як масові демонстрації, що розпочалися у листопаді 2013 р. як реакція на відмову уряду підписати угоду про тіснішу інтеграцію України з ЄС, а завершилися зміщенням президента В. Януковича, російським військовим втручанням та кримським референдумом 2014 р., (після чого ця автономна республіка була приєднана до Росії), та підписанням 21 березня 2014 р. новим українським революційним урядом Угоди про інтеграцію з ЄС [25].

Щоправда, про російське військове вторгнення в Крим не згадується в іншій пов’язаній з тематикою Євромайдану статті (96 редагувань з березня 2014 р., 26 джерел) на споріднену тематику цього ж мовного розділу “Вікіпедії”, що є певним дисонансом її назві — “Російська анексія Криму”. Мова в ній акцентується на відомому кримському “референдумі”, який був проголошений внаслідок заворушень в Україні на початку 2014 р. та повалення проросійської влади в Україні [26].

Невелика, суто інформативна стаття про Євромайдан без істотних узагальнень (119 редагувань з грудня 2013 р., 41 джерело) міститься у румунському розділі “Вікіпедії” [27]. Але у статті про Українську революцію 2014 р. (12 редагувань з квітня 2014 р., 10 джерел) Євромайдан розглядається у рамках цієї революції, що визначена як частина руху населення колишніх радянських країн республік проти російського впливу. Повалення уряду В. Януковича зумовило “Кримську кризу”, що призвела до російського військового вторгнення в Україну [28].

Болгарський мовний розділ “Вікіпедії” називає Євромайданом (50 редагувань з грудня 2013 р. у відповідній статті, 2 джерела) хвилю демонстрацій та громадянської непокори, що розпочалася в листопаді 2013 р., коли президент України В. Янукович відмовився підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом для того, щоб зміцнити відносини між Україною та “Євразійським Союзом” (про декларативний його характер у статті не згадується), де Росія є головним гравцем. Протестувальники виступили проти можливості глибоких зв’язків між Україною та Росією [29].

Угорський мовний розділ не містить окремої статті про Євромайдан, але останній (як і наступні події) згадуються у загальній статті про Україну. Як зазначається, причиною протестів, що розпочалися у листопаді 2013 р. стала відмова президента України В. Януковича від євроатлантичної інтеграції, зокрема Угоди про асоціацію з ЄС, “після отримання вигідної пропозиції

від Путіна”. У лютому 2014 р. Росія ініціювала окупацію Криму під приводом захисту інтересів російської меншини, а згодом і анексувала півострів [30]. У статті містяться посилання на детальніші статті: “Проросійські заворушення 2014 р. в Україні”, “Кримська криза 2014 року” “Війна на Сході України”. Так, в останній (59 редагувань з серпня 2014 р. у відповідній статті, 1 джерело) стверджується, що війна на сході України розпочалася після Євромайдану та Української революції 2014 р. демонстраціями проросійських та антиурядових угруповань у Донецькій та Луганській областях. Ці демонстрації були частиною ширшої хвилі проросійських протестів на сході та півдні України та переросли в збройний конфлікт між сепаратистами та українським урядом. Разом з тим зазначається, що, за різними оцінками, від 15 до 80 відсотків повстанців становлять представники російських воєнізованих формувань [31].

У нідерландському розділі стверджується, що Євромайдан (або Революція Гідності) (149 редагувань з січня 2014 р. у відповідній статті, 66 джерел) – це назва протестів в Україні, що розпочалися 21 листопада 2013 р. проти уряду президента В. Януковича після його не підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною. Постійний тиск протестів врешті призвів до відставки президента Януковича та відставки прем’єр-міністра Азарова. Переважно проросійське населення Криму виступило проти зміни влади в Києві. Оскільки Крим для Росії має велике стратегічне значення як база Чорноморського флоту, то відокремлення Криму стало неминучим. Після подій у Криму на сході України також розпочались проросійські повстання за підтримки російського уряду, йдеться в нідерландському розділі [32].

У нідерландському мовному розділі “Вікіпедії” наявна не одна пов’язана з темою Євромайдану стаття: загальна стаття “Російсько-українська війна”, “Війна на Сході України”, “Анексія Криму (2014)”. Так, Російсько-українська війна (245 редагувань з 1 березня 2014 р. у відповідній статті, 30 джерел) визначена як серія військових дій, які розпочалися в лютому 2014 р., включаючи окупацію Кримського півострова, війну на Донбасі та “відповідні заходи в інших місцях” [33].

Грецький мовний розділ акцентує увагу на обставинах, які не згадуються в жодному іншому мовному розділі “Вікіпедії” (35 редагувань із січня 2014 р. у статті про Євромайдан, 25 джерел). Так, підкреслюється, що демонстрації та мітинги часів Євромайдану були спрямовані виключно на тодішній урядовий режим, “без найменшої шкоди приватній власності у місті Києві протягом двох місяців масових мобілізацій”, на відміну від подібних випадків в інших європейських країнах, таких як Греція та Іспанія. Наголошується, що “Криза в Криму” 2014 р. не останньою чергою була зумовлена наданням російським

парламентом президенту Росії В. Путіну права застосовувати військову силу в Україні [34].

Словацький мовний розділ “Вікіпедії” трактує Євромайдан (63 редагування з січня 2014 р. у відповідній статті, 40 джерел) як антиурядові протести і заворушення впродовж листопаду 2013 — лютого 2014 рр., викликані несподіваним рішенням вищих посадових осіб України зупинити процес європейської інтеграції України. Врешті-решт протести призвели до усунення парламентом В. Януковича з посади президента та сформування тимчасового уряду. У наступні дні Крим був окупований російськими військами а Донецька і Луганська області були охоплені проросійськими заворушеннями. Збройні сутички між українською армією та проросійськими сепаратистами в цих областях призвели до відкритого збройного конфлікту. Проросійські сепаратисти, які створили два окремі утворення, отримали військову підтримку від Росії. Стверджується, що військовий конфлікт, який Україна, сепаратисти та Росія тим часом намагалися вирішити двома мирними конференціями в Мінську, нарешті став замороженим конфліктом [35].

Відповідна стаття (хоча в ній лише 3 редагування з березня 2014 р.; 119 джерел) у хорватському мовному розділі належать до числа тих статей в різних мовних розділах, в яких Євромайдан оцінюється в широкому геополітичному вимірі. Так, стверджується, що згідно із заявами багатьох провідних європейських інтелектуалів, Євромайдан — це унікальний акт, коли одна нація вперше пожертвувала людськими життями заради “європейської ідеї”. Українці, раптово, цілком самостійно та без очікуваної підтримки ЄС та США почали своїми діями змінювати геополітичну реальність Європи та світу, борючись за власну незалежність проти режиму В. Януковича. На початку березня 2014 р. розпочалася агресивна реакція Російської Федерації, що проявилася в анексії Криму шляхом проведеного під тиском російських військових незаконного (неконституційного) референдуму. Зазначається, з посиланням на українські ЗМІ, що колишній президент В. Янукович вивіз з України мільярди доларів США, які використовуються для фінансування сепаратизму на сході України [36].

Італійський мовний розділ визначає Євромайдан (235 редагувань із грудня 2013 р. у відповідній статті, 26 джерел) як низку насильницьких демонстрацій та протестів, які призвели до Української революції 2014 р., коли проросійський уряд було замінено на європейський. Стверджується, що одним із наслідків Євромайдану стала “кримська криза” [37]. Подібний підхід простежується і у статті під назвою “Українська революція 2014 р.” (205 редагувань із вересня 2014 р., 400 джерел), де зазначається, що Росія відмовилася визнати

нову постмайданівську владу, назвавши цю революція переворотом, та взяла під контроль Кримський півострів. Революція супроводжувалася протестами в південно-східних регіонах України, окупацією та анексією Росією Криму [38].

У цьому мовному розділі вже в 2020 р. з'явилася стаття під назвою “Російсько-українська війна” (88 редагувань із серпня 2020 р., 110 джерел). Зазначається, що проросійські демонстрації у південно-східній частині України, що були наслідком Євромайдану та Української революції 2014 р., невдовзі набули характеру справжньої війни між проросійськими сепаратистами, котрих підтримує Росія, та українським урядом. Ця війна триває з 2014 р. й понині [39].

Широко представлена тема Євромайдану та пов'язаних з ним подій у португальському мовному розділі “Вікіпедії”, в якому є статті під назвами “Євромайдан”, “Українська революція 2014 року”, “Проросійські протести в Україні в 2014 році”, “Кримська криза 2014 року” та “Російське військо втручання в Україну в 2014 році”. У статті “Українська революція 2014 року” (19 редагувань із березня 2014 р., 61 джерело), стверджується що після Української революції 2014 р. Росія відмовилася визнати новий “тимчасовий уряд” України, назвавши революцію “державним переворотом” і розпочала приховане вторгнення на Кримський півострів. За революцією послідували проросійські заворушення в деяких південно-східних регіонах, “тупик” у зносинах з Росією через анексію Криму та війна між урядом та сепаратистами на Донбасі за підтримки Росії [40].

Проросійські протести в Україні 2014 р. визначені (25 редагувань із травня 2014 р. у відповідній статті; 86 джерел) як серія протестів, демонстрацій і заворушень проросійських ультранационалістів та антиурядових угруповань, що відбувалися паралельно з “Кримською кризою” у великих містах південно-східного регіону України. Протести в Донецькій і Луганській областях переросли у сепаратистське повстання та збройний конфлікт [41].

Стаття про Євромайдан у каталонському мовному розділі “Вікіпедії” належить до числа найбільш об'ємних серед статей з такою назвою у “Вікіпедії” (331 редагування з листопада 2013 р., 410 джерел), але ні в ній, ні в жодній іншій статті немає згадок про наступні події в Криму та на південному сході України, як і про агресію Росії щодо України, що є досить показовим у світлі інформаційних повідомлень про ймовірну підтримку каталонського сепаратизму Росією [42].

В окрему групу можна виділити порівняно невеликі статті про Євромайдан в розділах “Вікіпедії”, що створені мовами тих народів, які входили в СРСР (крім українського і російського мовних розділів, які вже розглядалися і які належать до числа найбільших за об'ємом статей).

Так, у загальній статті про Україну азербайджанського мовного розділу зазначено, що 2014 р. Автономна Республіка Крим була анексована Російською Федерацією На південному сході країни сепаратистські, так звані “ДНР” та “ЛНР”, які підтримуються Росією, ведуть громадянську війну проти України [43]. У відповідній, дуже стислій статі про Євромайдан (19 редагувань із березня 2014 р., 6 джерел) згадується Кримська криза 2014 р., проросійські заворушення та російська військова інтервенція [44].

У в білоруському мовному розділі в загальній статті про Україну Євромайдан і наступні події взагалі не згадуються. Однак перебіг Євромайдану досить детально описується у однойменній статті (59 редагувань із грудня 2013 р., 38 джерел). Наголошується, що новий постмайданний український уряд, незважаючи на обіцянки, не зміг розслідувати злочини проти Євромайдану та передати справу винуватців масових вбивств до суду, а Генеральний прокурор України визнав, що розслідування злочинів в період Євромайдану, що призвели до великої кількості жертв, можуть зайняти роки. Жодних гіперпосилань на статті “Вікіпедії” про події в Криму і на Сході України ця стаття білоруського мовного розділу не містить [45]. Натомість у статті про так звану “Новоросію” (21 редагування з травня 2014 р., 14 джерел) цього ж розділу Євромайдан трактується як переворот, який розпочався з акцій протесту та заворушень, спровокованих відмовою уряду М. Азарова підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Акції протесту в південно-східних регіонах України проти дій нової української влади зрештою призвели до появи “ДНР” та “ЛНР”. Жодного слова про роль Росії в появі цих утворень у цій статті, як і в загалом в білоруському розділі “Вікіпедії”, не сказано [46].

У вірменському мовному розділі у статті “Євромайдан” (42 редагування із серпня 2019 р., 66 джерел) сказано, що основними причинами масштабних протестів став високий рівень соціальної несправедливості та широка корупція. Жодної згадки про пов’язані події (анексію Криму Російською Федерацією, проросійські виступи в Україні, російсько-українську війну) немає [47].

У невеликій статті грузинського мовного розділу (3 редагування із серпня 2016 р., 10 джерел) Євромайдан названо громадянським протестом, спричинений призупиненням підписання українською владою Угоди про асоціацію з ЄС. Іншими причинами були соціальна несправедливість, корупція у правоохоронних та судових органах тощо. Акції протесту поширилися за межі Києва і охопили всю територію України. Стаття містить гіперпосилання на статті цього розділу про так звані “ДНР” та “ЛНР”, але жодного зв’язку з Євромайданом у цих статтях не простежується [48].

У литовському мовному розділі (40 редагувань із грудня 2013 р. у відповідній статті, 29 джерел) зазначається, що перемога прозахідних сил у лютому 2014 р. зумовила хвилю протестів у південно-східній частині України, де проживає значна кількість російськомовних українців та етнічних росіян. Ці протести призвели до “відокремлення територій”: Крим було приєднано до Росії, а так звані “ДНР” і “ЛНР” проголосили незалежність [49]. Події на завершальному етапі Євромайдану, пов’язані зі зміною влади, цей розділ “Вікіпедії” називає “Лютневою революцією 2014 р.” (37 редагувань із лютого 2014 р. у відповідній статті; 12 джерел). Стверджується, що ця революція “заклала основи кримської кризи і громадянської війни в Україні”, та, на погляд деяких істориків та політиків, зумовила “початок нової холодної війни” між Росією та США [50]. Ця думка простежується і в пов’язаних статтях “Анексія Криму” (23 редагування із вересня 2014 р., 18 джерел) та “Війна на Донбасі” (40 редагувань з лютого 2014 р., 52 джерела), в яких стверджується, що Росія здійснила військове вторгнення в Крим, його окупацію та анексію, а на Донбасі триває війна між українською армією та проросійськими терористами, яких навчали російські громадяни [51].

Джерелами статті про Євромайдан узбекського мовного розділу “Вікіпедії” (20 редагувань із грудня 2013 р., 39 джерел) є переважно українські та західні періодичні видання. Показовою для тональності цієї статті є наступна цитата з випуску щотижневого американського журналу “Ньюсвік” від 18 лютого 2014 р.: “Євромайдан зараз є не лише гнівною реакцією на скасування угоди з ЄС, але й більш масштабною подією. Тепер він хоче скинути Януковича та його корумпований уряд, позбавити України від болісних відносин з Росією, що тривали 200 років, та захистити основні права людини, такі як право на вільний протест та свободу слова”. Згадується й про протести незадоволених політикою нового уряду проросійських українців та про “Кримську кризу”, яка призвела до анексії Автономної Республіки Крим Росією [52]. Разом з тим у статті під назвою “Кримська криза” (7 редагувань із травня 2014 р., 29 джерел) цього ж розділу остання визначається як криза між Україною та Росією. Стверджується, що ця криза розпочалася в результаті політичної кризи в Україні 2013-2014 років [53].

У статті про Українську революцію 2014 р. (86 редагувань із лютого 2014 р., 59 джерел) арабського мовного розділу “Вікіпедії” стверджується, що Росія сприйняла повалення президента В. Януковича як державний переворот і не визнала постмайданівську українську владу. Проросійські демонстрації в південно-східних регіонах України, де В. Янукович отримав сильну підтримку на президентських виборах 2010 р., завершилися кримським референдумом,

російським військовим втручанням і створенням де-факто незалежних держав “ДНР” і “ЛНР” [54]. Досить детально події Євромайдану висвітлюються в статті “Кримська криза 2014 р.” цього ж мовного розділу (141 редагування з березня 2014 р., 15 джерел). Зазначається, що зміна влади в Києві не сподобалася жителям багатьох регіонів на півдні та сході країни. Тверджується, що у лютому 2014 р. було скасовано мовний закон для національних меншин (до яких входить і російська), а українська мова була оголошена єдиною офіційною мовою країни. Такий крок був схожий на “залиття паливом вогню” у тих регіонах, які вже не сприйняли зміни, що відбулися в столиці. Зазначені регіони, особливо Крим, сприйняли скасування мовного закону як доказ того, що протестувальники в Києві мають антиросійський порядок денний [55].

Івритський мовний розділ пояснює Євромайдан (124 редагування із грудня 2013 р. у відповідній статті, 11 джерел) не лише внутрішньополітичною напруженістю між тодішньою опозицією і владою а й тим, що Україна є своєрідною буферною державою між Сходом та Заходом, а отже, ареною сутичок між Заходом (Європа та США) та Росією та її союзниками [56]. У цьому ж розділі є й стаття під назвою “Громадянська війна в Україні” (200 редагувань із червня 2014 р. 4 джерела). Стверджується, що ця війна розпочалася 2014 р. після приходу до влади “західноукраїнських та націоналістичних” сил. Це посилювало прагнення населення деяких регіонів південно-східної України приєднатися до Росії або створити свою незалежну державу під назвою “Новоросія”. Росія заохочує сепаратистів, забезпечуючи їх зброєю та направляючи добровольців для участі у військових діях [57].

Монгольський розділ описує Євромайдан (24 редагування із травня 2014 р. у відповідній статті, 14 джерел) стисло та виключно на основі українських джерел, зокрема інтернет-видання “Українська правда”. Зазначається, що Євромайдан продемонстрував прагнення українців до тісніших зв'язків з Європейським Союзом та відстоювання ними права жити у вільній демократичній країні. Загалом у боротьбі взяло участь більше мільйона протестувальників. Ці прагнення не були сприйняті Росією, тому протистояння переросло у “національну боротьбу” за підтримки України ООН та Європейським Союзом [58].

У загальній статті про Україну китайського мовного розділу зазначається, що проєвропейські демонстрації, які розпочалися в листопаді 2013 р., призвели до швидкої ескалації конфлікту. Українська революція 2014 р. (Євромайдан) завершилася крахом уряду президента України Януковича та спричинила анексію Криму Росією [59]. У статті під назвою “Проєвропейські демонстрації в Україні” (358 редагувань з грудня 2014 р., 315 джерел) Українська

революція визначена як антиурядові виступи українських проєвропейських сил з причини не підписання президентом Януковичем угод з Європейським Союзом та зміцненням ним відносини з Росією. Як і в арабському мовному розділі стверджується, що 23 лютого 2014 р. українська мова стала єдиною офіційною мовою в Україні (так названо скасування Верховною Радою Закону України “Про засади державної мовної політики”). Цей крок викликав сильне невдоволення населення російськомовних регіонів на сході та півдні України та призвів до політичного орієнтації цих регіонів на відокремлення від України та приєднання до Російської Федерації [60].

У японському мовному розділі “Вікіпедії” є статті про Євромайдан (24 редагування із січня 2014 р., 383 джерела) [61] та про Українську революцію 2014 р. (107 редагувань із березня 2014 р., 18 джерел) Зазначається, що протести спричинили колосальні зміни в суспільно-політичному житті України та зумовили жорстке несприйняття Росією нової української влади, що в свою чергу, зумовило міжнародні конфлікти: анексію Росією Криму та військовий конфлікт на Донбасі [62].

Таким чином, тематика Євромайдану досить широко представлена у “Вікіпедії”. Згадки про Євромайдан є в багатьох загальних статтях про Україну різних мовних розділів цієї онлайн-енциклопедії. Станом на листопад 2020 р. статті під назвою “Євромайдан” є в понад п’ятидесятьох мовних розділах “Вікіпедії”, під назвами “Українська революція 2014 р.” або “Революція гідності” — в понад двадцятьох. В залежності від підходів і оцінок авторів відповідних статей у різних мовних розділах “Вікіпедії” зустрічаються й статті з іншими назвами “Українська криза”, “Політична криза в Україні (2013–2014)”, “Проевропейські демонстрації в Україні”, “Лютнева революція 2014 р.” тощо.

Вищезазначені статті переважної більшості розділів “Вікіпедії” супроводжуються (мають гіперпосилання) на пов’язані статті під назвами “Проросійські виступи в Україні”, “Кримська криза”, “Проросійські заворушення 2014 р. в Україні”, “Війна на Донбасі”, “Війна на Сході України”, “Російсько-українська війна (з 2014)”, “Російське військове втручання в Україну в 2014 році” тощо. У статтях білоруського, вірменського, грузинського та каталонського мовного розділів про Євромайдан такий зв’язок відсутній.

Найбільшу кількість редагувань та найбільший об’єм залучених джерел, що засвідчує ступінь суспільної уваги та міру впливу ідейно-політичних чинників на зміст статей про Євромайдан, мають статті, розміщені в англійському (4524 редагування, 416 джерел), російському (4251 редагування, 553 джерела), українському (2267 редагувань, понад 600 джерел), німецькому (1770 редагувань, 355 джерел), французькому (1272 редагування, 158 джерел)

та польському (726 редагувань, 218 джерел) мовних розділах “Вікіпедії”. Статті про Євромайдан та з інших питань зазначеної проблематики із значною кількістю редагувань та джерел присутні й в інших мовних розділах: італійському, португальському, івритському, арабському, латвійському та деяких інших. Як правило, статті про Євромайдан (Революцію гідності) більш об’ємні за зазначеними критеріями, ніж пов’язані за змістом статті. Як виняток можна назвати статтю іспанського мовного розділу під назвою “Війна на Донбасі” (1423 редагувань з квітня 2014 р., 481 джерело), яка значно перевищує за кількістю редагувань і джерел відповідну статтю про Євромайдан.

Трансформовані через “Вікіпедію” знання про Євромайдан (Революцію гідності) стають вагомим ідейно-політичним фактором. Як українській науковій спільноті, так і відповідним владним структурам варто звертати увагу на питання висвітлення зазначеної тематики в інших мовних розділах “Вікіпедії”, враховуючи факт істотного впливу останньої на формування громадської думки в багатьох зарубіжних країнах, та впливу цієї думки на вироблення офіційної політики урядових кіл відповідних країн щодо України.

Список використаної літератури:

1. Чирков О. Роль Вікіпедії в інформаційному просторі українства / О. Чирков // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 128–131.
2. De la Calzada, G., Dekhtyar A. On measuring the quality of Wikipedia articles / De la Calzada, Alex Dekhtyar // WICOW '10: Proceedings of the 4th workshop on Information credibility April 2010 Pages 11–18 — Режим доступу: <https://doi.org/10.1145/1772938.1772943>
3. Дубініна М., Козир Ю. Вікіпедія в інформаційному протистоянні України та Росії / Ю. Козир, М. Дубініна // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. — 2017. — Вип. 42. — С. 307–314.
4. Доступно з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Євромайдан>. 10.11.20.
5. Доступно з: https://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_гідності. 10.11.20.
6. Доступно з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Проросійські_виступи_в_Україні_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Проросійські_виступи_в_Україні_(2014)). 10.11.20.
7. Доступно з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_(з_2014)). 10.11.20.
8. Доступно з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_(з_2014)). 10.11.20.
9. Доступно з: <https://en.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
10. Доступно з: https://en.wikipedia.org/wiki/2014_Ukrainian_revolution. 10.11.20.
11. Доступно з: https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ukrainian_crisis. 10.11.20.
12. Доступно з: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Євромайдан>. 10.11.20.
13. Доступно з: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Политический_кризис_на_Украине_\(2013—2014\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Политический_кризис_на_Украине_(2013—2014)). 10.11.20.
14. Доступно з: <https://de.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.

15. Доступно з: <https://de.wikipedia.org/wiki/Krimkrise>. 10.11.20.
16. Доступно з: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Euromaïdan>. 10.11.20.
17. Доступно з: https://fr.wikipedia.org/wiki/Révolution_ukrainienne_de_2014. 10.11.20.
18. Доступно з: https://fr.wikipedia.org/wiki/Crise_ukrainienne. 10.11.20.
19. Доступно з: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Euromajdan>. 10.11.20.
20. Доступно з: <https://es.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
21. Доступно з: https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Donbás. 10.11.20.
22. Доступно з: https://es.wikipedia.org/wiki/Nueva_Guerra_Fría. 10.11.20.
23. Доступно з: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ukrayna>. 10.11.20.
24. Доступно з: https://tr.wikipedia.org/wiki/Donetsk_Halk_Cumhuriyeti. 10.11.20.
25. Доступно з: <https://sr.wikipedia.org/wiki/Евромајдан>. 10.11.20.
26. Доступно з: https://sr.wikipedia.org/wiki/Руска_анексија_Крима. 10.11.20.
27. Доступно з: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
28. https://ro.wikipedia.org/wiki/Revoluția_ucraineană_din_2014. 10.11.20.
29. Доступно з: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Евромајдан>. 10.11.20.
30. Доступно з: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Ukrajna>. 10.11.20.
31. Доступно з: https://hu.wikipedia.org/wiki/Kelet-ukrajnai_háború. 10.11.20.
32. Доступно з: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
33. Доступно з: https://nl.wikipedia.org/wiki/Russisch-Oekraïense_oorlog. 10.11.20.
34. Доступно з: <https://el.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
35. Доступно з: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Euromajdan>. 10.11.20.
36. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Euromajdan>. 10.11.20.
37. Доступно з: <https://it.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
38. https://it.wikipedia.org/wiki/Rivoluzione_ucraina_del_2014. 10.11.20.
39. Доступно з: https://it.wikipedia.org/wiki/Guerra_russo-ucraina. 10.11.20.
40. Доступно з: https://pt.wikipedia.org/wiki/Revolução_Ucraniana_de_2014. 10.11.20.
41. Доступно з: https://pt.wikipedia.org/wiki/Protestos_pró-russos_na_Ucrânia_em_2014. 10.11.20.
42. Доступно з: <https://ca.wikipedia.org/wiki/Euromaidan>. 10.11.20.
43. Доступно з: <https://az.wikipedia.org/wiki/Ukrayna>. 10.11.20.
44. Доступно з: <https://az.wikipedia.org/wiki/Avromeydan>. 10.11.20.
45. Доступно з: <https://be.wikipedia.org/wiki/Еўрамајдан>. 10.11.20.
46. Доступно з: [https://be.wikipedia.org/wiki/Наваросія_\(Саюз_Народных_Рэспублік\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Наваросія_(Саюз_Народных_Рэспублік)). 10.11.20.
47. Доступно з: <https://hy.wikipedia.org/wiki/Եվրամայդան>. 10.11.20.
48. Доступно з: <https://ka.wikipedia.org/wiki/ევრომაიდანი>. 10.11.20.
49. Доступно з: <https://lt.wikipedia.org/wiki/Euromaidanas>. 10.11.20.
50. Доступно з: https://lt.wikipedia.org/wiki/2014_m._vasario_revoliucija_Ukrainoje. 10.11.20.
51. Доступно з: https://lt.wikipedia.org/wiki/Krymo_aneksija, https://lt.wikipedia.org/wiki/Karas_Donbase. 10.11.20.
52. Доступно з: <https://uz.wikipedia.org/wiki/Yevromaydon>. 10.11.20.

53. Доступно з: https://uz.wikipedia.org/wiki/Qrim_bo'hroni. 10.11.20.
54. Доступно з: https://ar.wikipedia.org/wiki/الأوكرانية_الثورة_2014. 10.11.20.
55. Доступно з: https://ar.wikipedia.org/wiki/أزمة_القرم_2014. 10.11.20.
56. Доступно з: <https://he.wikipedia.org/wiki/יברומאידאן>. 10.11.20.
57. Доступно з: https://he.wikipedia.org/wiki/מלחמת_האזרחים_באוקראינה. 10.11.20.
58. Доступно з: <https://mn.wikipedia.org/wiki/Евромайдан>. 10.11.20.
59. Доступно з: <https://zh.wikipedia.org/wiki/乌克兰>. 10.11.20.
60. Доступно з: <https://zh.wikipedia.org/wiki/乌克兰亲欧盟示威运动>. 10.11.20.
61. Доступно з: <https://ja.wikipedia.org/wiki/ユーロマイダン>. 10.11.20.
62. Доступно з: <https://ja.wikipedia.org/wiki/2014年ウクライナ騒乱>. 10.11.20.

Інформація про автора:**Стрілець Василь Васильович,**

доктор історичних наук,

професор кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук НУБІП України**Information about author:****Strilets Vasyl Vasyliovych,**

doctor of historical sciences,

Professor of International Relations
and Social Sciences NULES of Ukraine

СТАЛИЙ РОЗВИТОК: ЕКОНОМІЧНИЙ, ЕКОЛОГІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Харчук О.О.

Вступ. Нові виклики і загрози цивілізаційного протистояння, спричинені поглибленням диспропорцій в економічному розвитку та ресурсному забезпеченні між країнами світу, посилюються дією “імпульсів руйнівних конфліктів” глобального масштабу внаслідок прояву багатьох чинників: політичних, а саме, небажання окремих країн зменшувати рівень завищених стандартів споживання, неспроможність бідних країн застосовувати інноваційні ресурсозберігаючі природоохоронні технології; економічних: переважання моделі ресурсомісткої економіки з орієнтацією на збільшення обсягів матеріальних благ для споживання суспільства; демографічних, а саме зростання чисельності народонаселення, зміна структури та напрямів міграційних потоків, стихійна урбанізація, кількісне та якісне нарощування продуктивних сил суспільства; технологічних: розвиток науково-технічного прогресу без урахування екологічних законів, мілітаризація національних економік, нарощування потужностей військово-промислових комплексів; ідеологічних: переважання цинічного та антропоцентричного ставлення до навколишнього природного середовища. Саме тому впродовж десятиліть формувалась загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі, яка отримала назву — сталий розвиток.

Усвідомлення “нових реалій” XXI ст. дає імпульс до трансформації стратегічних орієнтирів суспільства і утвердження позитивної інноваційної домінанти в реалізації міжнародної екологічної безпеки в контексті основних засад концепції стійкого розвитку.

Спостерігається утворення нової ідеології розвитку країн, груп країн, регіонів у процесі їх інноваційно-економічного розвитку з одночасним розв’язанням екологічних проблем. Йдеться саме про розвиток у межах економічної й ресурсних можливостей навколишнього середовища, уникнення деструктивного впливу на природу і систему життєзабезпечення людства. Такі підходи до питань формування сталого розвитку передбачають створення механізмів самопідтримки екологічних і економічних процесів, які набувають масштабного охоплення щодо різних сфер та інноваційних форм їх практичної реалізації.

Практика переходу на засади сталого розвитку економік різних країн засвідчує складну й суперечливу природу його реалізації щодо досягнення відповідного рівня міжнародної екологічної безпеки. Так, кожна країна має ініціювати власні механізми ефективної імплементації національної стратегії сталого розвитку, виходячи з економічних можливостей, екологічних прагнень та соціальної свідомості.

Глобальна парадигма розвитку є найбільш прийнятною для розвинутих держав, які відзначаються високим рівнем міжнародної конкурентоспроможності. Сучасні екологічні проблеми, які породжені складністю історичних, соціально-економічних, демографічних, геополітичних і природно-ресурсних умов суспільного розвитку, постають на національному рівні з наступним розвитком цих тенденцій у міжнародному, глобальному масштабі через співвідношення національних економік до існуючих вимог міжнародної екологічної безпеки і передбачають створення механізмів інформаційного, організаційного та правового забезпечення, з урахуванням ключових індикаторів ефективності їх здійснення.

У сучасній світовій практиці нараховується близько 130-ти індикаторів, що характеризують різні аспекти сталого розвитку, зокрема:

- міжнародний аспект: рівень багатостороннього співробітництва та кооперації між країнами в галузях економіки, науки й техніки; надання фінансової та іншої допомоги країнам, що розвиваються відповідно до міжнародних угод і програм; сприяння миротворчій і природоохоронній діяльності ООН з боку держав-членів; запобігання новій світовій війні та регіональним конфліктам; розв'язання суперечностей мирними політичними засобами та ін;
- політико-правовий аспект: рівень демократії та конституційної влади, формування громадянського суспільства, дотримання прав і свобод людини, удосконалення систем законодавства та права тощо;
- економічний аспект: рівень економічної свободи; ефективність торговельної та монетарної політики країни; динамізм потоків капіталів та іноземних інвестицій; оптимальне поєднання державної, корпоративної, приватної та муніципальної власності; розвиток ринкової інфраструктури; сприяння та підтримка підприємництва та ін;
- екологічний аспект: рівень збалансованості економічного, соціального та екологічного розвитку; спрямованість постмодернізаційних процесів до ноосферних структур та відносин; впровадження новітніх екотехнологій та альтернативної енергетики; збереження та відтворення видового різноманіття біосфери та ін.);

- інноваційний аспект: рівень конкурентоспроможності країни; комерціалізація та трансфер технологій; інноваційний розвиток;
- ступінь спрямованості інвестицій до освітньої та науково-дослідної сфер;
- інформаційний аспект: рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій; ступінь інформатизації суспільства; пріоритет інформаційних ресурсів над речовинно-енергетичними.

Виходячи з вищенаведеного можна сміливо стверджувати, що сутність концепції сталого розвитку полягає в обов'язковій узгодженості економічного, інноваційного, екологічного та соціального компонентів розвитку сучасної людської цивілізації у такий спосіб, щоб від покоління до покоління підвищувалась якість і безпека життєдіяльності та життєзабезпечення людей всіх країн світу.

Останні десятиріччя засвідчили, що міжнародна спільнота дедалі частіше стикається з екологічними, економічними та соціальними проблемами. Ці питання стають наріжним каменем дискусій, обговорень та порядків денних. Незважаючи на діяльність низки міжнародних організацій питання не втрачають своєї актуальності і продовжують бути предметом невпинних обговорень. Світове співтовариство відчуває дедалі гостріше потребу пошуку оптимального компромісу між суперечливими економічними інтересами держав, екологічною безпекою і інтересами майбутніх поколінь. Саме тому сталий розвиток має стати стрижнем боротьби з бідністю, руйнуванням природнього середовища і запорукою економічного зростання. Зрозуміло, що до складу міжнародного права сталого розвитку входять норми та принципи інших галузей міжнародного права, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані із забезпеченням балансу між розвитком, захистом довкілля і безпекою прав людини. На сьогодні актуальним стало питання про надання цій концепції сили глобальної стратегії із підкріпленням дієвими міжнародно-правовими механізмами. Одним із ключових завдань на шляху до цього має стати подолання існуючої фрагментації міжнародного права сталого розвитку через посилення ефективності міжнародного співробітництва шляхом імплементації державами значної кількості інструментів сталого розвитку. Власне наявність диспропорцій між соціальними, економічними та екологічними інтересами держав призвели не лише до виникнення концепції сталого розвитку, а й зумовлюють складність нормативно-правового регулювання цього питання. Первинній трансформації мають бути піддані саме внутрішньодержавні інститути. Останнє має знайти своє втілення у визначенні і нормативному закріпленні державних функцій та пріоритетів у сфері сталого розвитку.

Фактично концепція сталого розвитку базується на поєднанні трьох основних складових: економічної ефективності, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Для окремо взятої країни реалізація сталого розвитку має відбуватися шляхом пошуку спільного знаменника між бізнесом, державою і суспільством. Водночас сучасні стратегії розвитку більшості країн суперечать економічній, ресурсній і кліматичній безпеці. Це, в свою чергу, призводить до виникнення еколого-економічних криз і диспропорцій розвитку територій. В Україні так і не відбулося переходу від принципів директивно-командного планування до індикативно-регулятивних засад розвитку, тобто прогнозованих, а не примусово нав'язаних; все ще преважують адміністративні методи державного регулювання, а економічні часто-густо нехтуються; нарешті, держава не використовує ресурси для ліквідації негативних ефектів від диспропорцій розвитку територій.

Виклад основного матеріалу. Актуальність питання розвитку віддзеркалюють сучасні міжнародні відносини. Сталий розвиток бере свій початок із концепції нового міжнародного економічного порядку (далі НМЕП). Остання виникла у шістдесятих роках ХХ ст. Тоді в основу НМЕП було покладено несправедливість економічної системи для країн, що розвиваються, зумовлені зовнішньою заборгованістю, наслідками діяльності транснаціональних корпорацій, відсутністю технологій, нездатністю виробляти готову продукцію. Але реалізація НМЕП у правовій площині закінчилася прийняттям Принципів міжнародних торговельних відносин і торговельної політики, що сприяють розвитку, Декларації і Програми дій зі встановлення нового міжнародного економічного порядку, Хартії економічних прав і обов'язків держав. Водночас уся ця правова основа носила характер "м'якого права". Як наслідок, було створено низку міжнародних механізмів допомоги країнам, що розвиваються. Так, було започатковано механізм міжнародної фінансової допомоги, Фонд компенсаційного фінансування, програму субсидій для країн Африки, Карибського басейну та Тихого океану, Фонд для боротьби з бідністю і забезпечення зростання, Фонд МВФ для надання допомоги у випадку зовнішніх потрясінь, фонд МВФ для коректування платіжних балансів, механізм інтеграції торгівлі (при МВФ), Механізм митних преференцій, механізм регулювання торгівлі сировинними товарами, механізм регулювання боргів країн, що розвиваються (Толстых, В. 2009, с. 992–995). Фактично, в подальшому, держави зіткнулися із посиленням ролі міжнародних інституційних утворень у поєднанні із тенденцією до зростання опору прийняття обов'язкових рішень з боку розвинених держав. Виникнення поняття "сталого розвитку" пов'язують із діяльністю Міжнародної комісії з навколишнього середовища, створеною в 1983 р. під егідою ООН. Комісію очолювала

Гарлем Брутландт і, тому, її зазвичай називають “Комісією Брутландт”. Діяльність комісії була спрямована на підготовку доповіді в контексті Всесвітньої стратегії охорони природи. Водночас сталий розвиток не міг обмежитися діями виключно у природоохоронній сфері і, зумовлював потребу використання комплексного підходу в проведенні змін розвитку світової спільноти. Держави зіткнулися із необхідністю поєднання екологічного фактору з економічним та соціальним. Фактично початок 1990-х років ознаменував початок становлення концепції сталого розвитку.

До ядра ідеї сталого розвитку входить визнання необхідності сталого розвитку суспільств, здатних забезпечувати свободу і гідне життя своїм громадянам. Основні смисли та імперативи ідеї полягають у свободі, рівності, солідарності, верховенстві права, людській гідності, толерантності, дотриманні загальнолюдських цінностей. Зазначене виступає комплементарними настановами, що посилює їх впливовість і значущість як регуляторів сталого розвитку.

Станом на сьогодні фактично світ підходить до межі того, що не втілення сталого розвитку буде залежати від потуг світової спільноти, а вплив чинників соціального, економічного та кліматичного характеру, зумовлюватиме напрямки розвитку міждержавних відносин загалом і державних політик на національних рівнях зокрема. Фактично подальший економічний розвиток людства може стає причиною виснаження природних ресурсів та згубного впливу на навколишнє середовище. Намагання розвинених країн дистанціюватися від реалізації стратегії сталого розвитку не сприяє виникненню атмосфери довіри та порозуміння.

Водночас право розвитку покладає на суб'єктів міжнародних економічних відносин обов'язок безпосередньо не лише брати участь у цьому процесі, а й не перешкоджати йому, створювати сприятливі умови розвитку. Країни мають право самостійно визначати шляхи свого розвитку і забезпечувати його здійснення. Своєю чергою, проведення економічного розвитку передбачає необхідність впровадження процесів індустріалізації і модернізації виробничих потужностей, диверсифікації торговельних відносин. Важливим елементом здійснення права на розвиток виступає розроблення дієвих механізмів міжнародної співпраці (Szmyt, Boszyski, 2018, p. 501). Разом із тим міжнародним економічним відносинам характерні: поглиблення інтернаціоналізації, зростання рівня взаємозалежності учасників, виникнення якісно нових засобів та форм взаємодії суб'єктів, посиленням явищ протекціонізму власних економічних інтересів, наявність гострих протиріч між політичною та правовою складовою у міждержавних відносинах, небажання держав перетворювати норми “м'якого права” у загальнообов'язкові.

Водночас міжнародне право нерозривно пов'язане із питаннями сталого розвитку, адже забезпечення безпеки, як одного з провідних загальновідомих принципів міжнародного права, неможливе без дотримання концепції сталого розвитку. Втілення останньої визначає завдання та окреслює проблеми, які підлягають вирішенню. Концепція сталого розвитку фактично перетворюється на глобальний напрямок руху держав і, від усвідомлення необхідності її дотримання, залежить спільне майбутнє.

Право на розвиток не можна собі уявити без інституціональних механізмів міжнародного економічного права. Одним із них виступає Конференція ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД). Вона здійснює діяльність, покликану допомогти країнам, що розвиваються, інтегруватися в глобальну економічну систему і виступає другою за значущістю міжнародною організацією після Світової Організації Торгівлі (СОТ) (Дюмулен, И. 2014, с. 16–17). Іншим таким міжнародним механізмом є Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), яка також присвячує увагу розробці цього питання. Достатньо згадати хоча б той факт, що 2-6 грудня 2013 р. відбулася XV сесія Генеральної конференції ЮНІДО, робота якої була присвячена Лімській Декларації як засобу досягнення загального і сталого промислового розвитку. За результатами обговорення було прийнято Резолюцію GC.15/Res.1, у пункті 2 якої зазначено, що рушійною силою розвитку виступає індустріалізація, водночас окремо наголошується на необхідності промислового розвитку з метою досягнення економічного зростання (Лимская декларація).

Питанню розвитку приділяють увагу й інші міжнародні організації. Так, на європейському континенті діє Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка в своїй діяльності охоплює не лише країни Європи, а й залучає до співпраці країни Азійського та Американського континентів, координуючи їх діяльність у сфері розвитку.

Світова організація торгівлі, яка прийшла на зміну ГАТТ, також не стоїть осторонь проблем розвитку. Так, СОТ підтвердила систему загальних преференцій, на якій базуються торговельні відносини між ЄС та значною кількістю країн, що розвиваються.

Зрозуміло, що діяльність інституційних установ на глобальному, регіональному і субрегіональному рівнях сприяє розвитку партнерських відносин на міждержавному рівні з метою досягнення розвитку. Співпраця держав на інституційному рівні впливає на формування сучасного міжнародного економічного порядку, прискорює формування важливих концептуальних положень правового, економічного і політичного характеру та сприяє загальносвітовому розвитку.

Своєю чергою, проведення економічного розвитку передбачає необхідність впровадження процесів індустріалізації і модернізації виробничих потужностей, диверсифікації торговельних відносин. Важливим елементом здійснення права на розвиток виступає розроблення дієвих механізмів міжнародної співпраці. Перетворення в цьому напрямку потребують скоординованості дій, взаємної відповідальності і звітності, зацікавленості та ефективності. Саме посилення прозорості і підзвітності у використанні допомоги на розвиток сприятиме створенню ефективних і взаємовигідних партнерських відносин у цій сфері.

Зрозуміло, що діяльність інституційних установ на глобальному і регіональному рівнях сприяє розвитку партнерських відносин на міждержавному рівні з метою досягнення розвитку. Співпраця держав на інституційному рівні впливає на формування сучасного міжнародного економічного порядку, прискорює формування важливих концептуальних положень правового, економічного і політичного характеру та сприяє загальносвітовому розвитку. Водночас процес відбувається непросто. Тут, на перешкоді стають фактори, що зумовлюють досягнення у сфері сталого розвитку пропорційно рівню міжнародної співпраці та довіри.

Виклики сталому розвитку:

- держава має відповідати вимогам сталого розвитку;
- держави мають бути готові якщо не системного глобального управління, то, принаймні, до регіонального чи багатостороннього;
- держави мають дійсно навчитися узгоджувати свої дії;
- держави повинні уникати проявів, спрямованих на дестабілізацію та не сприяти встановлення сталого нерозвиненості окремих держав чи потуранню цьому процесу;
- у світі відчувається поступове виникнення ресурсного голоду;
- слід встановити межі “гуманітарних інтервенцій” в контексті реакції держав на кризові явища у інших учасників міждержавних відносин;
- все відчутнішою стає неповноцінна задіяність міжнародних інституцій;
- парадигма досягнення сталого розвитку потребує реформування інституційного механізму, набуття ним рис гнучкості та відповідності потребам часу;
- вплив кризових екологічних явищ стає дедалі відчутнішим;
- рівень соціальної нерівності поглиблюється, що призводить до виникнення явищ, спрямованих на спроби досягнути загального світосприйняття на окремих началах (напр. ІДІА) та протиставленню цього іншій частині світу;

- держави використовують міжнародні відносини для реалізації наступальних стратегій, що базуються на засадах інформаційно-психологічної боротьби;
- нормою сьогодення стає вихід із багатосторонніх угод чи ведення торговельних війн.

Фактично, без переосмислення ідеї розвитку і переорієнтації держав з показників зростання як кількісних на показники розвитку — як якісних, вочевидь не можна сьогодні говорити про прогрес у цьому напрямку. Тому питання екології, клімату, соціальної нерівності — невід’ємна складова не лише міжнародно-правового рівня, а й національного. Новою парадигмою розвитку міжнародних відносин має стати розвиток від економічного зростання до сталого у широкому сенсі.

На сьогодні, лунають думки із закликом до держав реалізовувати подальший розвиток міжнародних відносин, підпорядковуючи його можливому переходу до системи глобального управління (Малеєв, Ю. 2015, с. 63). Водночас існуючі суперечності навряд чи зроблять цей шлях здійсненим у найближчому майбутньому. Швидше реалізація колективних цілей на регіональному рівні може стати більш здійсненою, ніж бажання стати елементом системи глобального управління. Держави, як і раніше, незважаючи на декларовані цілі вдаються до використання як правових, так і політичних важелів. Наприклад, розвинені країни намагаються перекласти значну частину відповідальності на країни, що розвиваються. Так, розвинені країни невинно працюють над енергоефективністю, комп’ютеризацією, екологічними технологіями водночас не забезпечуючи до своїх здобутків рівного доступу. Це призводить до посилення нерівності, оскільки ставить країни, що розвиваються перед вибором: або витратами на отримання технологій, або реінвестуванням у власну економіку. Тому напруження і реалізація міжнародних програм у межах стратегій сталого розвитку дозволяє отримати більшу віддачу саме розвиненим державам. Останні, здобуваючи успіхи, отримують прибутки від продажу технологій іншим та посилюють, таким чином свої позиції на міжнародній арені. Це незворотно призведе до виникнення на порядку денному питання про роль та статус окремих держав у вирішенні проблем всього людства.

Окремої уваги заслуговує втілення європейського досвіду сталого розвитку. Країни Євросоюзу нині мають одні з найвищих показників із запровадження концепції сталого розвитку. Країни-кандидати на членство в ЄС розглядають політику сталого розвитку як одну з рушійних сил модернізації державного управління. Сфера довілля є однією з тих галузей політики, в якій ЄС має наддержавні повноваження. А це, відповідно, вимагає від всіх країн перенесення

й впровадження розгалуженого законодавства, а також значних приватних і державних інвестицій. Оскільки проблема зміни клімату є глобальною проблемою, то її розв'язання потребує зусиль усієї міжнародної спільноти, саме тому в червні 1992 року під час всесвітньої зустрічі на вищому рівні в Ріо-де-Жанейро лідери 154 країн, а також Європейського Союзу підписали Рамкову Конвенцію ООН про зміну клімату.

Головні цілі Конвенції — стабілізація концентрації парникових газів в атмосфері на безпечному для екосистеми рівні. Згідно з Конвенцією, країни-учасники повинні здійснювати національну політику, яка передбачає скорочення шкідливих викидів в атмосферу. Країни зобов'язуються охороняти атмосферне повітря, правильно поводитись з відходами, охороняти та раціонально використовувати водні ресурси, скорочувати або обмежувати використання невідновлюваних енергоресурсів, підвищувати ефективність використання енергії, застосовувати нові та поновлювані види енергії, технології поглинання двоокису вуглецю та передові низьковуглецеві технології, заходи з обмеження та скорочення викидів парникових газів в транспортному секторі.

Суттєвою мотивацією для запровадження і поширення ефективніших технологій за допомогою різних фінансових інструментів, механізму модернізації, стимулювання економічно-екологічної гнучкості в країнах, що взяли на себе конкретні кількісні зобов'язання, став Кіотський протокол 1992 р. Ним зокрема передбачено, що збільшення абсорбції парникових газів передбачає вживання заходів з відновлення лісів. Заліснення має надважливе значення в охороні навколишнього природного середовища для кліматичної регуляції та збереження біорізноманіття флори та фауни, а також для стримування гірських потоків та захисту від снігових лавин. Беручи до уваги культурну, соціальну, екологічну та економічну цінність обговорюваних питань, на численних конференціях (у Парижі, 2015; Ріо-де-Жанейро, 1992; Гельсінкі, 1992; Софія, 1994; Рамсар, 1971; Бонн, 1979 та ін.), прийнято понад 20 статей, спрямованих на охорону та збалансоване використання біологічного і ландшафтного біорізноманіття, сталий розвиток сільськогосподарських територій, збалансовані сільське господарство і лісництво, управління водоймами та басейнами річок, спортом.

Після закінчення першого Кіотського протоколу 31 грудня 2012 р., з метою його пролонгації, 200 країн взяли участь у конференції держав-членів ООН, що проходила в столиці Катару м. Доха з 26 листопада по 7 грудня 2013 р. У результаті діяльності Спеціальної робочої групи по Кіотському протоколу була ухвалена поправка, — Пакет рішень, який отримав назву “Дохійський кліматичний портал” (Doha Climate Gateway), що включає в себе, крім поправки по другому

періоду зобов'язань Кіотського протоколу, ряд фінансових документів, звіт про перший рік роботи над новою глобальною угодою, а також рішення про створення в майбутньому інституту компенсації збитків і втрат, викликаних небезпечними наслідками зміни клімату в країнах, що розвиваються. Країни-учасниці Кіотського протоколу більшістю голосів ухвалили поправку до угоди по другому періоду його роботи. Про свою відмову брати участь у Кіото-2 заявили Росія, Японія та Нова Зеландія, а також Канада, яка в грудні 2011 р. офіційно вийшла з угоди. Таким чином, зобов'язання в рамках Кіото-2 взяли ЄС, Австралія, Казахстан, Україна, Білорусь, Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн і Монако. США Кіотський протокол підписали, але не ратифікували.

Нарешті 2015 р. держави підписали Паризьку угоду — угоду в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну клімату щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксиду вуглецю з 2020 р. Близько 200 країн створили План дій реалізації Паризької угоди на Всесвітній конференції ООН із питань зміни клімату, що відбулася у марокканському Марракеші. Десятки країн заявили про власну готовність повністю перейти на відновлювані джерела енергії вже до 2050. Це дозволить виконати головне завдання Паризької угоди — не допустити глобального потепління більше, ніж на півтора градусів.

Нині загальна ситуація в Європейському Союзі характеризується послабленням євроінтеграційних спрямувань. Через пандемію, фінансово-економічну кризу ЄС, що виникла і триває у низці держав-членів, зростає безробіття (Іспанія, Греція, Італія), яке посилює серед європейців євроскептичні та ультраправі настрої, а також провокує радикально-екстремістські рухи. Розпочинаються відцентрові процеси — початок виходу Великобританії з Європейського Союзу внаслідок проведеного референдуму у 2016 році. Хоча, разом із тим, громадяни країн ЄС, котрі переживають кризові періоди, як свідчать соціологічні опитування, довіряють власним національним урядам ще менше, ніж керівництву у Брюсселі. Тому, мабуть, проблему варто шукати саме в національній політиці деяких держав.

Політичне керівництво ЄС прагне до розширення та поглиблення власного внутрішнього ринку, що необхідно для економічного зростання й відповідно розвитку ринку праці. Проте ми все ж бачимо певні тенденції націоналізації економік країн ЄС. Реагуючи на зовнішньополітичну кон'юнктуру, державам європейського континенту необхідно об'єднуватися з допомогою виконання соціально-економічних програм задля забезпечення сталого розвитку та водночас гідного рівня життя.

Отже, завданнями порядку денного стає пошук ефективніших шляхів для вирішення загальноєвропейських проблем, серед яких і розробка додаткових заходів

зі створення робочих місць, і забезпечення сталого економічного зростання в державах-членах ЄС, що, безперечно, вплине на якість життя населення. Одним із напрямів здійснення соціально-економічної політики є боротьба з бідністю та безробіттям. Основна мета цього напрямку діяльності ЄС — гарантувати соціальне й територіальне співробітництво проти бідності, підвищити значущість цієї проблеми і визнати основні права людей, які знаходяться в тяжкому становищі, дати їм можливість гідного життя. Деякі завдання успішно виконуються, проте окремі, зважаючи на все нові й нові виклики, які постають перед європейськими лідерами, вимагають додаткових зусиль для їх здійснення.

Так, Європейському Союзу задля реалізації поставлених цілей і забезпечення загального добробуту людей доводиться посилено працювати у кількох напрямках:

- створювати основу для кооперації, обміну досвідом та результатами у сфері боротьби з бідністю, а також здійснювати конкретні дії на підтримку людей в тяжкому становищі;
- розробляти та впроваджувати програми підтримки соціальних інновацій для найбільш незахищених верств населення;
- вживати заходів для оцінки адекватності і стійкості до суспільних змін, заходів соціального захисту, пенсійних систем, виявляючи шляхи кращого доступу до систем охорони здоров'я.

На національному рівні держави-члени ЄС також повинні посилено працювати в таких напрямках: розробити і впровадити заходи для незахищених груп людей, розгорнути програми соціального захисту та пенсійну систему для гарантії отримання пропорційного доходу та охорони здоров'я незахищеними верствами суспільства.

Не варто також забувати, що на зовнішньополітичному напрямі ЄС намагається активізувати діяльність, спрямовану на закріплення своєї провідної ролі при вирішенні актуальних міжнародних проблем, зокрема й соціально-економічних, у зонах своїх стратегічних інтересів, — у країнах-учасницях “Східного партнерства”, “Середземноморському союзу”, на Близькому Сході (у Сирії, Іраку і Палестині).

Таким чином, соціально-економічна політика ЄС має стосунок не тільки до держав у середині ЄС, а також може слугувати хорошим орієнтиром для держав-кандидатів і сусідів ЄС, які можуть вибудувати свою політику, ґрунтуючись на запропонованих Європою цілях і завданнях. Сучасна ідея Європи і концептуалізація сталого розвитку як способу існування розвинутих європейських країн утворюють спільне смислове поле, що містить у собі потужний потенціал суспільного оновлення.

Водночас розвиток міжнародних відносин засвідчує інші тенденції. Глобалізм дійшов своєї межі. Натомість у світових відносинах невинно зростає тенденція до протекціонізму. Відбувається відродження державного суверенітету. Кожна держава відстоює насамперед власні інтереси й цілі, керуючись економічними складовими. Перебіг останніх світових подій свідчить, що США активно підривають мультилатералізм, як принцип побудови відносин між державами, що ґрунтується на механізмі багатосторонніх відносин. Так, вихід США із Тихоокеанського партнерства, проведення переговорів щодо виходу із зони вільної торгівлі з Мексикою та Канадою, небажання продовжувати співпрацю у рамках Паризької угоди — це ланки невинно зростаючого протекціонізму власних інтересів. Протекціонізм стає нормою, а його прихованою формою стають односторонні нелегітимні обмеження, серед яких і обмеження на постачання та поширення технологій чи надання допомоги на розвиток. Ідеї відкритості торгівлі сьогодні дедалі більше відкидаються, причому часто тими, хто не так давно виступав їх прибічником. Отже, протиставлення економічного зростання і екологічної відповідальності може перешкодити втіленню перспектив сталого розвитку. Розвиток міжнародних економічних відносин засвідчує, що посилення втручання держав у господарське життя з метою підвищення конкурентоспроможності національної економіки відбувається подекуди з нехтуванням іншими питаннями, серед яких і сфера міждержавних кліматичних відносин. Водночас концепція сталого розвитку передбачає досягнення високих соціально-економічних показників при збереженні навколишнього середовища. Без переосмислення ідеї розвитку і переорієнтації держав з показників зростання як кількісних на показники розвитку як якісних вочевидь не можна сьогодні говорити про прогрес у цьому напрямі. Тому питання екології, клімату, соціальної нерівності — невід’ємна складова не лише міжнародно-правового рівня, а й національного. Новою парадигмою розвитку міжнародних відносин має стати розвиток від економічного зростання до сталого у широкому сенсі.

Україна не стоїть осторонь світових процесів. Водночас розвиток міжнародної співпраці нашої держави — доволі строкатий. Питання співпраці у контексті сталого розвитку значною мірою гальмує, незважаючи на участь нашої держави у багатьох міжнародних ініціативах. Так, напрацювання України в питанні сталого розвитку значною мірою потерпають від:

- відсутності капіталовкладень;
- донедавна відсутності діджиталізації;
- суцільно негативного досвіду у відносинах інвестора і держави;
- непрогнозованості державної політики;

- неспроможності виробляти готову конкурентоспроможну продукцію, натомість експорт сировини;
- системному ігноруванні екологічних загроз;
- посиленні соціально-економічного розшарування суспільства;
- відсутності глибоких і послідовних системних перетворень та нездатності протистояти світовим викликам.

В Україні діють регіональні агенції зі сталого розвитку та Громадське об'єднання "Всеукраїнська агенція інвестицій та сталого розвитку". Водночас окремої державної установи з цього питання немає. Реалізації сталого розвитку в Україні притаманна декларативність та галузева розпорошеність. Відсутність керівного центру нівелює, визначену указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019, державну політику у сфері впровадження сталого розвитку. Тобто, відсутність дієвої системи моніторингу реалізації Цілей сталого розвитку України засвідчує відсутність розроблення проєктів прогностичних і програмних документів, проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України.

Висновки. У сучасному світовому економічному просторі особливої гостроти та актуальності набувають питання міжнародної екологічної безпеки. Вони характеризуються новим виміром і глобальним значенням у контексті стратегій реалізації концепції стійкого розвитку, що передбачає створення прогресивної моделі економічного зростання з урахуванням засад "справедливості" збереження та розподілу екологічного ресурсу задля безпеки розвитку сучасного та майбутнього поколінь людства.

Реалізація концепції стійкого розвитку є надзвичайно складним завданням, яке за масштабом охоплення та потенціалом залучення ресурсів є так званою експансією людства концентрованого простору його еволюційних досягнень: науково-технічних, інформаційних, енергетичних, генетичних і космічних. Цей простір надзвичайно місткий за наявністю існуючих протиріч у ньому, які є рушійними чинниками формування нової ідеології поступу, що супроводжується системним і багатовекторним процесом інтеграції, лібералізації та демократизації міжнародних відносин.

Але ступінь результативності консолідації суспільства в розв'язанні екологічних проблем, збалансованості розподілу еколого-економічних благ і природних ресурсів зумовлюється, насамперед, особливостями прояву науково-технічного прогресу від логіки "інформаційної", "наслідування-імітації", "руйнування-відновлення" до логіки "емерджентної". Формується особлива форма інтеграції систем, що підпорядковується технологічним законам. Вона здатна активізувати екологічні загрози із винятково високим градієнтом

посилення факторів ураження населення, навколишнього середовища під час їх виникнення, акумуляції та розвитку. Водночас усвідомлення “нових реалій” ХХІ ст. дає імпульс до трансформації стратегічних орієнтирів суспільства і утвердження позитивної інноваційної доміанти в реалізації міжнародної екологічної безпеки в контексті основних засад концепції сталого розвитку.

Отже, сталий розвиток потерпає від відсутності єдиної нормативно-правової бази, яка б дозволила визначити, що можна вважати загальновищезначимими принципами і нормами адже саме з їх допомогою можна було б усунути прогалини в положеннях міжнародних договорів. Праву сталого розвитку притаманна розгалуженість секторальних нормативно-правових положень. Відсутність єдиного підходу у розумінні принципів сталого розвитку призводить до складнощів у розумінні керівних засад реалізації такого розвитку з позицій змісту. Реалізація сталого розвитку на національних рівнях становить непросте завдання в зв'язку із розмитістю національних законодавств, недостатністю фінансування та відсутністю належного інституційного потенціалу. Важливим елементом здійснення права на розвиток виступає розроблення дієвих механізмів міжнародної співпраці. Перетворення в цьому напрямку потребують координованості, взаємної відповідальності і звітності, зацікавленості та ефективності. Саме посилення прозорості і підзвітності у використанні допомоги на розвиток сприятиме створенню ефективних і взаємовигідних партнерських відносин у цій сфері, усуненню деструктивної різновекторності. Світ намагається прогнозувати майбутнє, а Україна існує в умовах малої прогнозованості. Українське суспільство оглядається у своє минуле і не готується до викликів не лише майбутнього, а й сьогодення. Держава має вирішувати таку ключові проблеми: глобалізація і сталий розвиток, безпека і сталий розвиток, право і сталий розвиток, економіка і сталий розвиток, права людини і сталий розвиток і екологія і сталий розвиток. Без врахування цих напрямків діяльності навряд чи можна говорити про ефективність відповіді на виклики сьогодення.

References

1. Курс международного права : учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2009. С. 992–995. [Kurs mezhdunarodnogo prava : uchebnik / V.L. Tolstyih. M.: Volters Kluver, 2009. P. 992–995 [in Russian].
2. Aktualne problem prawa Polski i Urainy / Pod redakcja: Andrzeja Szmyta, Jurija Boszyckiego, Jacuba Steliny, Wiaczeslawa Iwanowa. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego. 2018. P. 501. [in Polish, in Ukrainian].
3. Дюмулен И.И. Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) 50 лет. Российский внешнеэкономический вестник. — 2014. № 8. С. 16–17. [Dyumulen I.I.

- (2014). Konferentsii OON po trgovle i razvitiyu (UNKTAD) 50 let. Rossiyskiy vneshneekonomicheskiy vestnik. 8 [in Russian].
4. Лимская декларация: Путь к достижению всеохватывающего промышленного развития. Резолюция XV сессии Генеральной конференции ЮНИДО GC.15/Res.1 — Режим доступа: www.unido.org/fileadmin/user.../Lima_Declaration_RU_web.pdf. [Limskaya deklaratsiya: Put k dostizheniyu vseohvatyivayushchego promyishlennogo razvitiya. Rezolyutsiya XV sessii Generalnoy konferentsii YuNIDO GC.15/Res.1 — Rezhim dostupu: www.unido.org/fileadmin/user.../Lima_Declaration_RU_web.pdf [in Russian].
 5. Малеев Ю.Н. Международное управление устойчивым развитием: пределы необходимого и возможного. Московский журнал международного права. 2015. № 4. С. 63. [Maleev YU.N. (2015). Mezhdunarodnoe upravlenie ustoychivym razvitiem: predelyi neobhodimogo i vozmozhnogo. Moskovskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava. 4 [in Russian].

Анотація

У статті розглядається проблема реалізації права на розвиток у міжнародному економічному праві в контексті розвитку міжнародного співробітництва. Розглянуто нормативну складову права на розвиток. Проаналізовано взаємозв'язок між правом на розвиток та системою принципів міжнародного економічного права.

Визначено нормативне закріплення елементів права на розвиток у міжнародно-правових документах. Показано застосування права на розвиток у практиці міжнародних організацій. У статті також обговорюються проблеми сучасного сталого розвитку.

Сталий розвиток базується на трьох основних елементах: екологічна, економічна та соціальна рівність. Право на розвиток неможливо уявити без інституційних механізмів міжнародного економічного права. Зрозуміло, що діяльність інституційних установ на глобальному, регіональному та субрегіональному рівнях сприяє розвитку партнерських відносин на міждержавному рівні з метою досягнення розвитку. Співпраця держав на інституційному рівні впливає на формування сучасного міжнародного економічного порядку. Впровадження сталого розвитку на національному рівні є складним завданням через нечіткість національного законодавства, відсутність фінансування та відсутність належного інституційного потенціалу. Важливим елементом реалізації права на розвиток є розробка ефективних механізмів міжнародної співпраці. Перетворення в цьому напрямку вимагають координації, взаємної відповідальності та підзвітності, зацікавленості та ефективності. Зрозуміло, що діяльність міжнародних установ на глобальному, регіональному та субрегіональному рівнях сприяє розвитку

партнерських відносин на міждержавному рівні з метою досягнення розвитку. Співпраця держав на інституційному рівні впливає на формування сучасного міжнародного економічного порядку, прискорює формування важливих концептуальних положень правового, економічного та політичного характеру та сприяє світовому розвитку. Трансформація в цьому напрямку вимагає координації дій, взаємної звітності та звітності, зацікавленості та ефективності. Підвищення прозорості та підзвітності у використанні розвитку надає допомогу у створенні ефективних та взаємовигідних партнерських відносин у цій галузі.

Ключові слова: *право на розвиток, принцип, міжнародне економічне право, міжнародні економічні відносини, міжнародне співробітництво, міжнародні організації.*

Annotation

The article deals with the problem of the realization of the right to development in international economic law in the context of the development of international cooperation. The normative component of the right to development is considered. The relationship between the right to development and the system of principles of international economic law is analyzed.

The normative fixing of the elements of the right to development in international legal instruments is defined. The application of the right to development in the practice of international organizations is shown. The article also discusses the challenges of today's sustainable development.

Sustainable development is based on three main elements: environmental, economic and social equality. The right to development can't be imagined without the institutional mechanisms of international economic law. It is clear that the activities of institutional institutions at the global, regional and subregional levels contribute to the development of partnerships at the interstate level in order to achieve development. Cooperation of states at the institutional level influences the formation of the modern international economic order. Implementing sustainable development at the national level is a difficult task due to the vagueness of national legislation, lack of funding and lack of adequate institutional capacity. An important element in exercising the right to development is the development of effective mechanisms for international cooperation. Transformations in this direction require coordination, mutual responsibility and accountability, interest and efficiency. It is clear that the activities of international institutions at the global, regional and subregional levels promote the development of partner relations at the interstate level in order to achieve development. Cooperation of states at the institutional level affects the formation of modern international economic order, accelerates the formation of important conceptual provisions of a legal, economic and political nature and promotes global

development. Transformation in this direction requires coordination of action, mutual accountability and reporting, interest and effectiveness. The enhancement of transparency and accountability in the use of development provides assistance in creation of effective and mutually beneficial partnerships in this area.

Key words: *the right to development, the principle, international economic law, international economic relations, international cooperation, international organizations.*

Інформація про автора:

Харчук О.О.,

кандидат юридичних наук, доцент
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Information about author:

Kharchuk O.,

PhD., Associate Professor
National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine

ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Хвіст В.О.

Циклічність, а точніше спіралеподібність історичного розвитку притаманна і міжнародним відносинам та встановленню міжнародного порядку. Починаючи з XVII століття світ знає три гегемонії (Нідерланди, Велика Британія, США), які в силу тих чи інших причин змінювали одна одну. Перехідні трансформаційні періоди були вкрай болючими і супроводжувалися, як правило, тривалими війнами. Ось і тепер світ переживає чергову таку трансформацію міжнародного порядку і якою вона буде та чим закінчиться питання доволі гостре та дискусійне.

Зміни постбіполярного періоду міжнародних відносин надають чимало аргументів щодо аналізу еволюції та перспектив для країн пострадянського простору.

Падіння комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи та розпад СРСР спочатку сформували переконання багатьох політиків і дослідників в тому, що держави і народи, що сформували після Другої світової війни радянський блок, відтепер підуть по загальному шляху будівництва демократичних суспільств з ринковою економікою. Транзитологічні концепції здавалися універсальною схемою для пояснення соціальних змін в усіх посткомуністичних країнах. Однак до кінця 90-х років стало очевидно, що демократичний транзит, успішно реалізовувався в державах ЦСЄ, на пострадянському просторі вочевидь загальмувався.

Втім, більшість дослідників навіть в першій половині 2000-х років продовжували розглядати процеси, що протікали на території колишнього СРСР, в контексті концепцій демократичного транзиту. І, щоб пояснити реалії пострадянського простору згідно цих концепцій та хоч якось узгодити їх з цими концепціями, в науковий обіг стали активно вводитися поняття «демократії» з додатковими визначеннями — «гібридна», «керована», «контрольована», «делегативна» та ін. [15]. Однак, як показали наступні роки, відмінності між пострадянським простором і країнами ЦСЄ виявилися стійкими і шляхи їх чим далі, тим більше розходяться. Пояснюється це тим, що трансформації

в країнах колишнього Радянського Союзу мали фундаментальні особливості, аналіз яких і визначає мету цієї розвідки.

Пострадянський простір як політико-географічний регіон світу виник в результаті розпаду СРСР. Вперше це поняття в 1992 році запропонував литовський політолог Альгімантас Празиускас, який визначив його як постколоніальний [10]. Аж до теперішнього часу таке розуміння широко поширене в літературі, хоча воно повною мірою не відображає всі основні характеристики цього регіону. У колишньому СРСР суб'єктом колоніальної політики виступали наднаціональні структури КПРС і союзної держави, що відзначав і Празиускас. І в даному контексті об'єктом їх експлуатації були всі колишні союзні республіки, включаючи і найбільшу з них — Росію («першу серед рівних», за визначенням радянської пропаганди). Разом з тим, необхідно відзначити, що Росія (РРФСР) зіграла вирішальну роль у створенні СРСР, нав'язавши радянський суспільний лад національним околицям колишньої Російської імперії. Вона залишалася і головною цементуючою силою в складі СРСР.

З розпадом Радянського Союзу наднаціональні структури перестали існувати. Саме тому владні еліти нових незалежних держав, що утворилися на руїнах СРСР, добре засвоївши уроки радянської епохи, так жорстко опиралися створенню наднаціональних органів на пострадянському просторі, вбачаючи в них потенційну загрозу реставрації «неорадянського колоніалізму». Але разом з тим роль Росії як домінуючої держави на пострадянському просторі, прагнення до збереження цього домінування збереглися, що одночасно давало елітам нових незалежних держав найважливіший аргумент обґрунтовувати завдання національно-державного будівництва необхідністю звільнення з-під впливу «колишньої метрополії». Тому антиколоніальні дискурс в політиці пострадянських держав носив фактично дворівневий характер, будучи спрямованим як проти політичної спадщини наднаціональних радянських інститутів, так і впливу Росії, яка визначалася як продовжувачка політики Російської імперії.

Росія прагнула досягати своїх цілей в регіоні не тільки за допомогою сили або політичного тиску, а й завдяки ролі гаранта підтримки і відтворення специфічної соціально-політичної та суспільно-економічної моделі, яка повсюдно утвердилася в пострадянських державах.

Ці особливості відображали двояку і суперечливу природу пострадянського простору. З одного боку, для нього характерна тенденція до відриву та віддалення, розташованих на ньому країн від колишнього центру, їх прагнення політично дистанціюватися від Росії. А з іншого, (особливо в 1990-ті — першій половині 2000-х років), спроби частини еліт нових незалежних держав постійно озиратися на Москву, копіювати її досвід, а у випадку загрози

їх владі спиратися на російську підтримку. Зазначені особливості пострадянського простору, його подвійна природа значною мірою визначили рамкові умови посткомуністичних трансформацій в регіоні.

Пострадянський простір спочатку був різномірним за рівнем економічного, політичного і культурного розвитку розташованих на ньому країн. Це в значній мірі визначало позиціонування, ставлення цих країн до перспектив їх подальшого розвитку.

Так, держави Балтії, ще в роки горбачовської перебудови, сформулювали в якості своєї мети відновлення національної незалежності, втраченої в результаті анексії їх Радянським Союзом в 1940 році, і повернення в лоно європейської цивілізації. Надалі це бажання було реалізовано в політиці, спрямованій на входження до НАТО і Європейського Союзу. Тому розрив країн Балтії з радянським минулим і пострадянським простором, який щойно почав формуватися, був стрімким і різким. Надалі вони інтегрувалися в інший політико-географічний регіон світу — Велику Європу. Тому на даний момент їх не зовсім правомірно розглядати як частину пострадянського простору [11].

У Росії, Україні, Молдові, де на початок 90-х років склалися впливові масові демократичні рухи, вектор політичних змін був направлений в бік здійснення демократичних та ринкових реформ. У тому ж напрямку починалося національно-державне будівництво і в республіках Закавказзя (Південного Кавказу), а також в Киргизії і Таджикистані. В одному випадку такої спрямованості змін активно сприяла демократично орієнтована національна інтелігенція, яка бачила шлях до процвітання своїх країн тільки через засвоєння досвіду і стандартів Західного капіталізму, заснованого на відкритій ринковій економіці та політичній демократії. В інших країнах вибір на користь демократичних змін обумовлювався їх неоднорідністю, географічними (Киргизія) та етнографічними розколами (Таджикистан). Той факт, що західна модель стала орієнтиром розвитку для таких різних за рівнем розвитку та історико-політичними традиціям держав, в той час було цілком зрозуміло. Це була епоха, за відомим визначенням Френсіса Фукуями, «кінця історії», коли ліберально-демократична система, найбільш послідовно втілена в державах Заходу, повсюдно вважалася еталоном, універсальним орієнтиром розвитку, якому рано чи пізно будуть слідувати всі країни світу [13].

Правлячі еліти Казахстану, які не відчували сильного тиску з боку громадських рухів, вибрали свій, технократичний шлях трансформації, який поєднував який авторитаризм, що залишився у спадок від радянської епохи, з курсом на ринкову модернізацію економіки і зовнішньополітичну відкритість. В Узбекистані, де цивільні структури були значно слабшими, і Туркменістані,

де вони практично були відсутні, нові еліти встановили жорсткі авторитарні режими, зберігши при цьому в цілому державні економіки і максимально мінімізувавши ринкові зміни. До того ж в Узбекистані існували певні загрози активізації ісламістських угруповань, що дозволяло владі обґрунтовувати зміцнення авторитаризму завданнями збереження стабільності і світського характеру держави.

При цьому в момент розпаду СРСР правлячі кола Казахстану, Узбекистану і Туркменістану, мабуть, відчували певні сумніви в своїй здатності забезпечити незалежний розвиток своїх країн і тому до кінця підтримували прагнення союзного центру зберегти Радянський Союз.

Білорусія виявилася єдиною республікою в європейській частині колишнього СРСР, яка не виявила прагнення ні до незалежності, ні до ринкових реформ. На те було кілька причин. Національна ідентичність і національна самосвідомість білоруського народу були розвинені слабше, ніж в інших республіках. Економічно Білорусія грала роль складального цеху в Радянському Союзі, рівень життя населення республіки був високим за радянськими стандартами. Тому серйозних мотивів до виходу її зі складу СРСР в переважній більшості населення не було. Це також пояснює, чому в Білорусії і після розпаду СРСР протягом тривалого часу зберігалися основи радянської системи, особливо в економіці.

Головна відмінність трансформацій на пострадянському просторі від країн ЦСЄ полягає в тому, що до початку перетворень в колишньому СРСР (за винятком Балтійських республік і частково Західної України) не склалися соціокультурні передумови для системних змін суспільного устрою, не відбулася революція цінностей, що передуює політичним змінам. В європейських державах, колишніх союзницях СРСР з радянського блоку, делегітимація комуністичних режимів сталася задовго до того, як «оксамитові революції» 1989 року зруйнували ці режими разом з їх інституціями. Повстання в Угорщині в жовтні 1956 роки; численні антикомуністичні виступи в Польщі, апогеєм яких став всенародний рух, очолюваний в 1980-1981 роках профспілкою «Солідарність»; нарешті, «Працька весна» в Чехословаччині 1968, — всі ці події продемонстрували народам країн ЦСЄ нездатність комуністичних режимів представляти інтереси більшості населення та забезпечувати права і свободи людини.

В якості альтернативи соціалізму радянського зразка в громадській думці країн ЦСЄ склалося стійке прагнення до повернення їх народів до європейської цивілізації шляхом здійснення демократичних та ринкових реформ. Завдяки сформованому продемократичному та прозахідному консенсусу усунення з історичної сцени комуністичних режимів в державах ЦСЄ повсюдно

здійснилося практично безкровно (за винятком Румунії). Надалі на основі цього консенсусу в країнах ЦСЄ були побудовані стійкі демократичні системи і здійснена успішна інтеграція до євроатлантичних структур.

На початок горбачовських реформ, які закладали фундамент подальших системних трансформацій, в Радянському Союзі (за зазначеними вище винятками) в масовій свідомості не відбулося ніякої революції цінностей. Більшість громадян, хоча і висловлювала невдоволення різними сторонами життя в СРСР, або продовжувало вірити в можливість поліпшити соціалізм за допомогою жорстких заходів з наведення порядку (останню спробу в цьому напрямку зробив Юрій Андропов), або не мала чітких уявлень про реальні альтернативи існуючим порядкам. Масовим верствам населення радянський соціалізм як і раніше імпонував своєю передбачуваністю, соціальними гарантіями для «простих людей». Демократичні цінності, ідеї забезпечення прав людини були безумовним пріоритетом, домінували лише серед незначних груп дисидентів, ізольованих від основної маси населення. Ці групи залишалися незрозумілими більшості радянського народу. Саме в силу цих причин дисиденти зіграли лише незначну роль в процесах трансформації, переважно на початкових її етапах.

Відсутність в масовій свідомості радянських людей ціннісних передумов демократичних змін дуже вплинула на їх реалізацію. Політика гласності, яка впроваджувалася Михайлом Горбачовим, привела до інформаційної відкритості радянського суспільства, яке несподівано для себе дізналося, що десятиліттями вкорінювалися в його свідомість міфи про пригнічення і погане життя масових соціальних верств, «трудящих» в капіталістичних країнах, про відсутність там істинної демократії, абсолютно не відповідають дійсності. Навпаки, виявилось, що рівень життя «простих людей» в цих країнах набагато вищий, ніж в СРСР, а їх права надійно захищені законом, в той час коли в Радянському Союзі, його народ фактично був позбавлений багатьох прав і свобод — слова, зібрань, друку, совісті. Не могли радянські люди і вільно обирати до органів влади тих, кого їм би хотілося. У підсумку, усвідомлення реалій сучасного світу швидко призвело до делегітимації радянського ладу. Громадяни СРСР в своїй переважній більшості захотіли змін, захотіли жити як при розвиненому капіталізмі, в першу чергу, тому, що саме цей суспільний лад міг забезпечити високий рівень життя. Тим більше, що і реформатори в КПРС, і демократична опозиція радянській системі, невпинно доводили, що завдяки «величезним багатствам» (малися на увазі, перш за все, природні ресурси) перехід до високого рівня життя, як в США і Західній Європі, буде легким і швидким. Тому антикомуністичну революцію в СРСР серпня 1991 року, багато в чому спрово-

воковану путчем консерваторів в керівництві КПРС, слід розглядати, перш за все, як революцію споживачів [1].

Уявлення про можливість швидкого настання ери благополуччя активно підтримувалися і керівництвом Росії в перші роки ринкових реформ. Тим самим президент Борис Єльцин і уряд реформаторів, відчуваючи нестійкість своєї бази підтримки, намагалися залучити на свій бік ті верстви, які в руслі традиційної російської політичної культури були схильні сподіватися на диво, на миттєві зміни на краще, вважаючи, що благополуччя може бути досягнуто саме собою, без особливих зусиль. Судячи з усього, такі уявлення в якийсь час розділяв і Борис Єльцин. У жовтні 1991 року, на V З'їзді народних депутатів РРФСР, представляючи програму реформ, він заявив, що політика «шокової терапії» вже через півроку приведе до одужання російської економіки і соціальної сфери [3].

Однак подальший розвиток подій, коли здійснення реформ зіткнулося з неминучими соціальними витратами перехідного періоду, коли стало зрозумілим, що досягнення високого рівня життя для більшості громадян в доступній для огляду перспективі аж ніяк не гарантовано, почалося швидке розчарування більшості в цінностях демократії та ліберального капіталізму. У різних країнах пострадянського простору знову стали набирати силу патерналістські настрої, складатися запит на лідерів, здатних «подбати про простих людей», перш за все, на «міцних господарників». Цей запит остаточно формується до кінця 1990-х років. Він збігся зі змінами в позиції правлячих еліт, які, отримавши контроль над ключовими активами національних економік, зосередили зусилля на закріпленні своєї влади і впливу [16]. Вирішення цих завдань погоджувалося з необхідністю обмеження простору економічної і політичної конкуренції в суспільстві, що давало потужний імпульс посилення авторитарних тенденцій розвитку.

Націоналізм відіграв найважливішу роль в становленні нових незалежних держав. Однак в тому, як він проявив себе в країнах ЦСЄ і на пострадянському просторі, були суттєві відмінності. У колишніх соціалістичних державах Європи націоналізм базувався на ідеї громадянської, політичної нації. Його визначальною ідеєю була «деколонізація», під якою розумілося звільнення від влади і впливу Радянського Союзу і відновлення національного суверенітету. «Громадянський» націоналізм, тісно пов'язаний із запереченням всього досвіду епохи соціалізму, органічно поєднувався з завданнями демократизації, вирішення яких відкривало перед країнами ЦСЄ шлях до євроатлантичних структур. У політичному плані «громадянський» націоналізм спирався на впливові і розгалужені структури громадянського суспільства, які були головними провідниками цих ідей.

Виняток у цьому переліку склали держави, що утворилися в результаті розпаду Югославії. Там націоналізм (за винятком Словенії) придбав чітко етнічний і етноконфесійний характер. В його основі лежали широко поширені уявлення про історичне право того чи іншого народу на землю, яку займає «його» національна держава. Такий націоналізм погано поєднувався з ідеями демократизації. Тому країни постюгославського простору протягом тривалого часу (в різних країнах — по-різному) зіштовхувалися з рецидивами авторитаризму (в найбільших масштабах — в Сербії).

У колишніх радянських республіках націоналізм, підтримуючи і відтворюючи «антиколоніальний» пафос, не відчував на собі потужного тиску з боку структур громадянського суспільства. Навіть в тих країнах, де в період перебування і перші роки незалежності склалися і діяли сильні демократичні рухи, в подальшому, в міру зниження громадянської і політичної активності населення, їх вплив практично зійшло нанівець. Нові політичні партії відрізнялися слабкою стійкістю і не мали міцних зв'язків з інтересами масових соціальних верств, які до того ж не завжди могли ці інтереси артикулювати. Таким чином, на пострадянському просторі антикомуністичні революції не стали національно-демократичними як в країнах ЦСЄ, де вони зіграли вирішальну роль у створенні основ нової державності. У державах, що утворилися в результаті розпаду Радянського Союзу, «як інструмент форсованого будівництва нації були обрані, як своєрідна норма, практики політизації етнічного чинника, цілеспрямованої гіперболізації культурних, мовних, поведінкових розходжень різнорідних сегментів політичної спільноти, часом до рівня повного антагонізму і тотальної несумісності» [7].

Саме етнічне розуміння нації, незважаючи на офіційні заяви і документи, лягло в основу національно-державного будівництва в більшості пострадянських країн. В їх внутрішній політиці етнічний націоналізм найяскравіше проявлявся в сферах освіти, культури та державного управління. Що правда, ступінь впливу етнічного націоналізму на внутрішню політику нових незалежних держав була відмінною на різних етапах їх існування — від вельми м'якої форми (Україна до 2014 року) до жорстких проявів, які свідчили про встановлення етнократії (Грузія в період президентства Звіада Гамсахурдіа в 1991–1992 роках). При цьому, чим послідовніше проводився курс на етнізацію політики, тим частіше правлячий режим апелював до історії, традицій, тим більше закритою він хотів зробити свою країну. У цьому контексті доречно навести порівняння, зроблене американським дослідником Парагом Ханною, між політикою Казахстану, де аж до останнього часу проводилася політика помірнього використання етнічного чинника в будівництві національної

державності, і Узбекистану. За його словами, «якщо президент Казахстану Назарбаєв став культивувати спрямований в майбутнє тюркський ренесанс, то президент Узбекистану Карімов фактично зробив акцент на звернення до минулої національної самобутності під стягом Тамерлана ... Правда, на відміну від Тимура, який спрямовував каравани в усі сторони світу, щоб поглибити зв'язки з Китаєм, Аравією та Індостаном, Карімов практично ізолював свою країну, повністю перекривши новий «шовковий шлях» і жорстко поводяться з власними громадянами» [14].

Інша риса етнічного націоналізму в пострадянських країнах полягала в тому, що чим помітніше він проявлявся в тих чи інших внутрішньополітичних сферах, тим сильніше ставали авторитарні тенденції в політиці правлячого режиму.

Але якщо у внутрішній політиці пострадянських країн простежувалася різна ступінь її етнізації, то на міжнародній арені етнічний націоналізм, який проголосив своїм гаслом подолання колоніального минулого, став універсальним засобом в руках правлячих еліт нових незалежних держав в їх зусиллях по зміцненню національної незалежності. Практично всі країни пострадянського простору діяли за формулою: чим далі від Москви, тим більше національної державності. В цьому правилі був тільки один виняток — Білорусь. Протягом тривалого періоду ця країна дотримувалася протилежного підходу: чим ближче до Москви, тим більше національної державності. Це пояснювалося загальною слабкістю білоруського націоналізму, тривалим домінуванням у свідомості як еліт, так і масових верств населення настроїв на користь тісного союзу з Росією. Такі настрої аж до останнього часу дозволяли правлячому режиму в Білорусі твердо розраховувати на позикові російські ресурси для підтримки національної економіки в робочому стані, в будівництві національної державності. Однак, з її зміцненням такі підходи в політиці Білорусії в 2010-і роки стали помітно слабшати, і офіційний Мінськ за можливості на міжнародній арені став схилитися на користь проведення багатовекторної політики, відмовляючись від односторонньої орієнтації на Росію.

У той же час помилково було б вважати етнізацію політики в пострадянських країнах результатом реалізації певної навмисної стратегії, чийогось злого наміру. В умовах, коли руйнування Радянського Союзу після серпневого путчу 1991 року відбулося стрімко, стихійно, протягом трьох місяців, і колишні інституції, ідеологія, соціальні відносини перестали існувати, а колишні союзні республіки, іноді всупереч своїй волі, як уже зазначалося, несподівано стали незалежними, етнічність залишалася чи не єдиним зрозумілим масовим верствам фактором, який скріплює суспільство. При цьому нові еліти нових

незалежних держав намагалися з максимальною користю для себе використувати цю ситуацію. Етнізація політики, здатність відстоювати незалежність нових держав стала найважливішим інструментом легітимації їх влади.

Однак, йдучи шляхом етнічного націоналізму, владні еліти багатьох нових незалежних держав неминуче зіткнулися з серйозними викликами. Справа в тому, що «практично всі пострадянські держави *de facto* сформувалися на основі поліетнічних спільнот, сформованих до моменту розпаду СРСР на території відповідних союзних республік. Причому історія цього «складання» аж ніяк не зводилася виключно до міграційних процесів радянського періоду, а багато етнічних меншини були автохтонними. В результаті у багатьох випадках міжреспубліканські кордони успадковані були пострадянськими державами від СРСР і стали прокрустовим ложем для реалізації завдань їх національного будівництва» [7].

Міжетнічні конфлікти ставали неминучими. Вони набували затяжного характеру, гальмували розвиток нових незалежних держав і вели не до їх зміцнення, а, навпаки, до розхитування і послаблення. Грузія, наприклад, до кінця правління президента Едуарда Шеварднадзе, на думку спостерігачів, була близькою до того, щоб перетворитися на *failed state*. А війна між вірменами і азербайджанцями за Нагірний Карабах призвела до того, що «карабахський фактор» перетворився на наріжний камінь державності сучасної Вірменії, змусивши республіку постійно перебувати в стані мобілізаційної готовності. У Таджикистані конфлікт між різними субетнічними групами таджиків, що існував в латентній формі за радянських часів, вилився в кровопролитну громадянську війну (1992–1997 років).

З усіх держав, що утворилися на руїнах СРСР, лише Росія повною мірою уникла етнізації політики на загальнодержавному рівні. Пояснювалося це тим, що керівництво країни на чолі з Єльциним прекрасно усвідомлювало, що спроба політизувати «російський» фактор в умовах, коли федеральна влада мала дуже скромні ресурсами, неминуче призведе до розвалу країни. Уже в 1990 році колишні автономні республіки у складі РРФСР прийняли декларації про суверенітет, і тому будь-які спроби насадження з боку Москви нових практик і правил могли бути використані як привід для виходу зі складу Росії. Втім, відмовившись від використання етнічного чинника для вирішення завдань трансформації, Росія так і не зуміла просунути шляхом створення «громадянської» нації.

Кінець 1990-х років ознаменував важливий етап у становленні нових незалежних держав. Стало зрозумілим, і перш за все, їх елітам, що незалежність пострадянських країн стала незворотною. Це істотно розширювало для цих

держав простір можливостей у зовнішній політиці, посилювало їх прагнення дистанціюватися від Росії на міжнародній арені. Не випадково, вже в кінці 90-х років на пострадянському просторі виникла перша спроба створення інтеграційного угруповання без участі РФ — ГУАМ у 1997 році. У нових змінених обставинах нульових років було створено Співдружність демократичного вибору (СДВ, 2005 рік), до складу якого крім пострадянських країн увійшли деякі держави ЦСЄ. На процес створення цієї організації сильно вплинули «кольорові революції» в окремих країнах, а також нова стратегія США щодо просування демократії на схід.

Однак, на відміну від зовнішньополітичної сфери, де різноманітність посилювалася (більшої популярності в зв'язку з цим набуло поняття «багатовекторності»), у внутрішній політиці нових незалежних держав, навпаки, спостерігалось посилення спільних рис. Відбулася консолідація нових еліт, концентрація в їх руках одночасно і влади, і власності на основні активи національних економік. До того ж вузькі групи еліт згодом ставали все більш закритими. Це зумовило велику автономію нових еліт від товариств, в яких масові верстви населення виявилися відрізнаними і від механізмів впливу на владу, і від власності. Ці процеси супроводжувалися зниженням рівня політичної та економічної конкуренції, закупорюванням каналів соціальної мобільності.

Найважливішим наслідком змін, що відбулися стали девальвація демократичних процедур, перехід в деяких державах до їх імітації, згортання демократичних реформ. Зрозуміло, зазначені тенденції стосувалися тільки тих країн, в яких в 1990-ті роки були проведені демократичні перетворення, різні за ступенем послідовності і глибини. Ці зміни не торкнулися держав, де з моменту їх виникнення встановилися авторитарні режими (Узбекистан, Туркменістан), а також країн, в яких демократичні процеси були перервані після завершення великих внутрішньополітичних конфліктів, що завершилися перемогою однієї сторони (Азербайджан, Таджикистан). Там переможці швидкими темпами встановлювали авторитарні політичні режими.

Однак глибина і масштаби авторитарного реверсу залежали від особливостей кожної конкретної країни. Так, в низці держав тенденції до відродження авторитаризму зіткнулися з серйозними обмежувачами. Наприклад, в Україні спроби президентів Леоніда Кучми (на другому терміні його повноважень — 1999–2004 роки), а потім і Віктора Януковича (2010–2014 роки) і олігархічних груп, які стояли за ними створити авторитарні режими зазнали поразки через сильний спротив еліт, що пояснюється «горизонтальною» специфікою їх конфігурації. Українські еліти були розділені на конкуруючі регіональні фракції, які одночасно врівноважували вплив один одного. І в цьому сенсі їх цілком

влаштував режим, за визначенням Роберта Даля «конкурентної олігархії» [4], що передбачає публічну конкуренцію елітних угруповань, їх боротьбу за масову підтримку за низького рівня політичної активності населення. Більше того, групи, «скривджені» президентською владою, зіграли помітну роль в мобілізації невдоволення масових верств населення політикою правлячих режимів в ході «помаранчевої революції» (2004–2005 років) і «майдану» (2013–2014 років). Відсутність консолідованої загальнонаціональної ідентичності, значні історико-культурні відмінності між заходом і сходом країни також стримували розвиток авторитарних тенденцій в діях влади.

У Молдові також проявилися чинники, що стримували спроби президента Володимира Вороніна використовувати контроль Комуністичної партії, яку він очолював, одночасно над виконавчою і законодавчою владою для встановлення авторитарного режиму. Це традиції національної політичної культури, переважно орієнтованої на досягнення компромісу, а не на підкорення авторитету, відсутність єдиної загальнонаціональної ідентичності, неприйняття елітами авторитарної системи правління, а також відносно високий порівняно з іншими країнами рівень політичної активності населення. Ті ж фактори — конкуренція всередині правлячої еліти, демократичні традиції в національній політичній культурі, відносно високий рівень політичної активності громадян Вірменії перешкодили переростанню «м'яких» авторитарних режимів президентів Роберта Кочаряна (1998–2008 роки) і Сержа Саргсяна (2008–2018 роки) в більш жорсткі режими. В кінцевому підсумку ці фактори сприяли перемозі демократичної революції квітня-травня 2018 року.

Неодноразові спроби встановлення авторитарних режимів в Грузії (на завершальному етапі правління Едуарда Шеварднадзе, на другий президентський термін Михайла Саакашвілі) виявилися невдалими в силу різних причин: сильних антиноменклатурних настроїв, укорінених в грузинському суспільстві після трагічних подій 9 квітня 1989 року, коли радянські війська розігнали мирну демонстрацію протесту; традицій національної культури, а також такому фактору, як наявність серед політично активної частини грузинської інтелігенції великої кількості громадян, які отримали освіту в країнах Заходу [6].

У Киргизії авторитарні устремління президентів Аскара Акаєва, Курманбека Бакієва і Алмазбека Атамбаєва, в кінцевому підсумку, закінчилися для них фіаско, оскільки політико-географічний розкол республіки на Північ і Південь, особливості побудови національної еліти, розділеної на кілька конкуруючих кланів, створювали несприятливе середовище для вкорінення авторитаризму.

У країнах же, де не існувало перешкод на шляху посилення авторитарних тенденцій (Росія, Білорусія), відбулося повернення до авторитаризму. Причини

такого повороту були різними. У Білорусії — це відсутність демократичних традицій у політичній культурі і сильні прорадянські симпатії. У Росії важливу роль зіграло розчарування значної частини населення в ліберально-демократичному капіталізмі, під гаслами якого здійснювалися демократичні і ринкові реформи 90-х років. Серпневий дефолт 1998 року ознаменував поворот масових настроїв на користь повернення до державного патерналізму і жорсткого регулювання економіки. Надалі авторитарний запит посилювався завдяки відродженню і широкому поширенню в громадській думці неоімперських стереотипів, що ускладнюють крім усього і формування громадянської нації.

У Казахстані авторитарний режим з самого початку активно використовував імітаційні демократичні процедури. Але відповідно до того, як оформилися і зміцнилися нові еліти, натиск на опозиційні президенту Нурсултану Назарбаєву сили, партії, групи, НУО та ЗМІ посилювався. Сам же режим набув чітко персоналізований характер.

У 2010-і роки у аналітиків з'явилися підстави стверджувати, що у внутрішньополітичному розвитку деяких країн ЦСЄ (Угорщини, Польщі, до 2016 року — Македонії (нині Північна Македонія)) і пострадянського простору (Грузія, Молдова) набули прояву деякі загальні риси розвитку, пов'язані з відродженням авторитарних тенденцій. Йдеться про таке явище, як монополізація влади окремими акторами шляхом встановлення контролю над виконавчою, законодавчою і судовою її гілками за умов збереження конкурентних виборів, опозиційних ЗМІ та інших «інфраструктурних» елементів демократії. Різниця між двома регіонами полягала тільки в тому, що в Угорщині, Польщі та Македонії в ролі цих акторів виступали політичні партії та їх авторитарні лідери: ФІДЕС (Віктор Орбан), «Право і справедливість» (Ярослав Качинський) і ВМРО-ДПМНЄ (Нікола Груєвські); в країнах же пострадянського простору владу монополізували окремі «олігархи» за допомогою партій і партійних коаліцій — Бідзіна Іванішвілі в Грузії (партія «Грузинська мрія») і Володимир Плахотнюк в Молдові (Демократична партія і проєвропейська коаліція).

Поки що важко сказати, чи слід у зв'язку з цим говорити про несподівану появу феноменальної схожості деяких тенденцій внутрішньополітичного розвитку в регіонах з різними типами трансформації. В цьому випадку необхідно вивчати причини цієї схожості. Або ж ми маємо справу з простим хронологічним збігом процесів, що мають різну природу, і що відбуваються в країнах, що знаходяться на різних етапах демократичної еволюції. Якщо в Угорщині і Польщі, цих країнах-лідерах процесів демократизації в колишньому соціалістичному таборі, стійкі демократичні системи склалися ще в 2000-і роки, то Молдова і Грузія в кращому випадку знаходяться лише на стадії електоральної

демократії. Здається, подальші дослідження допоможуть дати аргументовану відповідь на це питання. При подальшому аналізі, думається, потрібно також враховувати фактор стійкості подібного гатунку режимів. Так, в Македонії режим Ніколи Груєвські протримався близько десяти років і пішов зі сцени в 2016, а в Молдові фактична влада Влада Плахотнюка тривала кілька років і закінчилася в 2019 році.

Невдачі транзитологічних теорій в поясненні пострадянських трансформацій, які стали очевидними вже в кінці 1990-х років, пізніші і безуспішні спроби пояснити причини відхилень країн регіону від шляху демократизації посиленнями на особливі, проміжні форми демократії («демократії з прикметниками»), надали імпульс розробці іншого інструментарію для розуміння змін в нових незалежних державах. Такий інструментарій став розроблятися, починаючи з другої половини 2000-х років, як в країнах пострадянського простору, так і на Заході [12]. Його суть полягає в тому, що ключове значення для розуміння пострадянської політики мають патронажно-клієнтелістські відносини, на яких вона базується. Вони пронизують всю сферу владних взаємодій і створюють неформальні політичні практики, які стають більш важливими, ніж процедури, передбачені законодавством. За допомогою неформальних практик відбувається, зокрема, випещення змагального характеру демократичних процедур.

Патронажно-клієнтелістські відносини будуються на земляцьких, родинних, дружніх, професійних зв'язках і носять непублічний характер, формуючи сферу «тіньової політики». За такої системи зміст політичного процесу значною, а в країнах з низьким рівнем політичної активності — вирішальною мірою визначається конкурентною боротьбою різних груп і кланів за контроль над ресурсами держави. Політичний розвиток обумовлено не реалізацією загальнонаціональних завдань і програм, а підпорядковане корпоративним інтересам окремих груп. Конкурентна боротьба за ресурси не означає, що конкуруючі групи не можуть досягти консенсусу щодо принципів функціонування їх влади. Такого роду компроміси цілком можливі, якщо вони допомагають конкуруючим групам домогтися стійкості свого становища і отримати гарантовані канали доступу до поділу ресурсів.

Закритість, не підзвітність і безконтрольність еліти є найважливішою умовою існування патронажно-клієнтелістської політики. Вона являє собою найважливіший фактор, що визначає алгоритм функціонування політичних систем пострадянських держав незалежно від типу політичного режиму (однаковою мірою це властиво і авторитаризму, і електоральним демократіям) і від того, яка форма власності домінує в економіці — державна чи приватна.

Патронажно-клієнтелістська політика породжує системну корупцію, яка гальмує демократизацію, перетворює демократичні процедури в суто імітаційні. За системи патронажно-клієнтелістських відносин політичні інститути, законодавство часто зазнають різних змін і реформ допомагачи таким чином їх пристосуванню до кон'юнктурних потреб окремих кланів і правлячої еліти в цілому. Це перешкоджає консолідації політичного середовища, формуванню стійких суб'єктів політичних змін. Панування саме такої системи владних відносин багато в чому пояснює стагнаційний характер стану пострадянських суспільств.

Слід зазначити, що патронажно-клієнтелістські відносини мають величезний вплив і на внутрішньополітичне життя деяких країн ЦСЄ [5]. Однак на відміну від держав пострадянського простору, їх вплив на політику все ж таки обмежується як інститутом вільних виборів, так і зовнішнім тиском з боку Європейського Союзу.

Визнаючи важливість патронажно-клієнтелістської політики для розуміння специфіки пострадянських трансформацій, зрозуміло, що фундаментальним фактором, що визначає цю специфіку, політекономічну основу пострадянських суспільств, все-таки є інститут влади-власності. Однак досліджень того, як він впливає на політичні процеси в пострадянських країнах, практично немає.

Своїм корінням інститут влади-власності сягає часів середньовічної Русі, де він був невід'ємною частиною вотчинного держави. Після більшовицької революції 1917 року цей інститут в перетвореному вигляді став наріжним каменем усієї господарської діяльності в країні, оскільки правляча партійно-господарська номенклатура одночасно виконувала дві функції — власника, який від імені народу приймав політичні рішення, і розпорядника активами національної економіки. Причому саме володіння політичною владою давало право розпоряджатися власністю. «Головне в номенклатурі — влада. Не власність, а влада» [2], — зазначав один з перших її дослідників Михайло Восленський.

В якості спадщини радянської епохи інститут влади-власності дістався і новим незалежним державам. Після розпаду СРСР, в тих країнах, де була проведена приватизація і до складу правлячих еліт спочатку увійшли представники національно-демократичних рухів, інститут влади-власності на якийсь час був паралізований, або взагалі припинив існування. У державах же, де масової приватизації не проводилося (Білорусь, Узбекистан, Туркменістан), цей інститут зберігся практично в незмінному вигляді з радянських часів. Однак і в країнах, в яких приватна форма власності стала переважати, цей інститут вже в другій половині 90-х років став відновлюватися відповідно до повернення колишньої номенклатури у владу.

Залежно від структури правлячих еліт в тій чи іншій країні контроль над цим інститутом отримали різні групи. У державах, де в 90-і роки встановився режим «конкуруючих олігархій» (Росія, Україна, Молдова) домінуючі позиції зайняли групи найбільшого бізнесу, які прагнули в своїх корпоративних інтересах отримати контроль над політичними інститутами і цілими сегментами державного апарату. В інших країнах інститут влади-власності спочатку опинився в руках вищої державної бюрократії.

Існування цього інституту в якості політекономічної основи пострадянських систем означає, що в них немає поділу влади і власності, а права приватної власності не гарантовані. Вони фактично носять умовний характер, бо власність, її експлуатація є привілеєм, що видається за особливі заслуги перед державою, і тому в будь-який момент може бути відібрана і передана іншому власнику. Саме на цій основі і відновлюються «васальні», тобто патронажно-клієнтелістські відносини у владі, що пронизують все політичне і соціально-економічне життя пострадянських суспільств.

Найважливішим політичним наслідком з'єднання влади і власності в вузьких колах правлячих еліт є звуження простору для конкуренції. В ідеалі за такої системи уряд завжди прагне до того, щоб стати єдиним політичним актором, використовуючи створену зверху і залежну від нього «партію влади». Це широко поширене в країнах з авторитарними режимами. У тих з них, де використовуються імітаційні демократичні процедури, зокрема, під час проведення виборів, вхід на політичний ринок, який є відкритим в розвинених демократіях, стає привілеєм і вимагає санкції з боку владних структур.

В електоральних демократіях (Україна, Молдова, Грузія) завдяки різним обмежувачам уряд не може розраховувати на те, щоб стати єдиним актором. І в цьому випадку дозволу на вхід на політичний ринок отримувати не потрібно. Однак тут виникає проблема отримання ресурсів під реалізацію політичних проєктів. І можновладці мають у своєму розпорядженні широкі можливості для того, щоб відсікти політичних активістів від ресурсів, якщо проєкт, який ними просувається, здається правлячим елітам небажаним.

Слід зазначити, що існування інституту влади-власності ускладнює розвиток процесів демократизації, перехід від початкового етапу, пов'язаного з встановленням електоральної демократії до більш вищих стадій, зміст яких визначають такі чинники, як дотримання (а не тільки їх проголошення!) громадянських прав, створення незалежного правосуддя і правової держави. У жодній з пострадянських країн, що досягли помітних успіхів у створенні електоральних демократій, ці цілі так і не були реалізовані. Здається, вони і в майбутньому навряд чи стануть досяжними, якщо не вдасться розділити владу і власність.

Інститут влади-власності і породжувана ним патронажно-клієнтелістська політика зумовили виникнення і відтворення в нових незалежних державах рентної моделі капіталізму (rent-based capitalism) рентно-орієнтованих політичних режимів (rent-seeking regimes) [8]. У внутрішньополітичній сфері це означає, що боротьба між конкуруючими групами і кланами ведеться за перерозподіл і контроль над джерелами ренти (природної, адміністративної та бюджетної), а не за здійснення стратегій загальнонаціонального розвитку. Відповідно і квазі-конкурентні партійні ідеології відіграють роль не конкуруючих проектів майбутнього, а лише виконують функції маркерів, що позначають приналежність цих проектів до тієї чи іншої групи. За таких умов внутрішньополітичний процес набуває циклічного характеру, що відтворює одні й ті ж ситуації і проблеми, а не лінійний з відкритим і невизначеним майбутнім, як за розвинених демократій.

Трансформаційні процеси в країнах пострадянського простору мають значну специфіку в порівнянні з державами ЦСЄ. Значною мірою вона обумовлена історичними причинами, а також особливостями виникнення незалежних держав на руїнах колишнього Радянського Союзу. Незважаючи на різноманітність політичних режимів і економічних систем на пострадянському просторі, високу конфліктогенність самого цього регіону, в їх політиці пострадянських країн як і раніше зберігається багато спільних рис, що ускладнюють модернізацію пострадянських незалежних держав і підсилюють стагнаційні тенденції в їхньому розвитку. Це пов'язано зі збереженням патерналістських настроїв в масовій свідомості, помітним впливом етнізації політики, патронажно-клієнтелістською структурою владних відносин. Але головною перешкодою на шляху розвитку залишається інститут влади-власності, який формує політекономічну основу пострадянських суспільств і їх політичних систем.

Список використаної літератури

1. Аузан А. Перестройка: 30 лет антидефицитной революции. Режим доступу: <https://www.forbes.ru/mneniya-column/istoriya/288117-perestroika-30-let-antidefitsitnoi-revoljutsii>
2. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М. : Захаров, 2005. — С. 115. Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=101493&p=1>
3. Выступление Президента РФ Б.Н. Ельцина на V Съезде народных депутатов РСФСР 28 октября 1991 года. Режим доступу: <http://ru-90.ru/node/497/>
4. Даль Р.А. Полиархия, участие и оппозиция / Пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова. М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. Режим доступу: <https://id.hse.ru/data/2010/11/13/1209515590/содержание,%20предисловие,%20глава%201.pdf>

5. Мадьяр Б. Анатомия посткоммунистического мафиозного государства. На примере Венгрии / Пер. с венг. П. Борисова. М.: Новое литературное обозрение, 2016. Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=70978&p=1
6. Мосаки Н. Образованный бэкграунд властной элиты Грузии и российско-грузинские отношения // *Мировая экономика и международные отношения*, 2015, № 9, с. 93–104. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24135906>
7. Пантин В., Лапкин В. Трансформация национального государства в условиях меняющегося мирового порядка. *Мировая экономика и международные отношения*. — 2019. — Т. 63. — № 11. Режим доступа: <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2019-63-11-95-104>
8. Пикулик А. Беларусь, Россия и Украина как постсоветские рендоориентированные режимы // *Stubborn Structures...* Рр. 489–505. Режим доступа: <https://muse.jhu.edu/chapter/2304149>
9. Плискевич Н.М. «Власть-собственность» в современной России: происхождение и перспективы мутации // *Мир России*. — 2006. — № 3(15). — С. 62–113. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=9234079>
10. Празаускас А. СНГ как постколониальное пространство // *Независимая газета*, 7 февраля 1992 года. Режим доступа: https://sites.ualberta.ca/~khineiko/NG_92_93/1141438.htm
11. Транснациональные политические пространства: явление и практика. Отв. ред. М.С. Стрженева. М. : Изд-во «Весь мир», 2011. — 376 с.
12. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Изд-во «Константа», 2006. — 351 с.
13. Фукуяма Ф. Конец истории? Пер. с англ. // *Вопросы философии*, 1990, № 3, с. 134–155. Режим доступа: <http://alt-future.narod.ru/Future/fuku1.htm>
14. Ханна П. Второй мир. — М. : Изд-во «Европа», 2010. — 617 с.
15. Шитова Е. «Демократии с прилагательными» в политологическом дискурсе: место Латинской Америки и Постсоветского пространства на теоретической карте мира // *Геополитический журнал*, 2014, № 5, с. 54–64. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23203591>
16. Ядранський Д.Н. Трансформація патерналізму в державах пострадянського простору // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 17, частина 2. — 2018. Режим доступа: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/17_2_2018ua/34.pdf

У роботі проаналізовано відмінності політичних трансформацій між пострадянським простором і країнами ЦСЄ. Показано різноманітність вихідних умов трансформацій, утвердження нових режимів та нових модернізаційних парадигм на пострадянському просторі. З'ясовано, що інтеграційний чинник був одним із ключових для трансформації пострадянського простору. У роботі доведено що

основною тенденцією цієї трансформації стала цивілізаційна дефрагментація та регіоналізація пострадянського простору.

Ключові слова: *пострадянський простір, трансформація, модернізація, держава, влада, націоналізм, посткомуністичний режим.*

The paper analyzes the differences of political transformations between the post-Soviet space and the CEE countries. The variety of initial conditions of transformations, the establishment of new regimes and new modernization paradigms in the post-Soviet space is shown. It was found that the integration factor was one of the key to the transformation of the post-Soviet space. The paper proves that the main trend of this transformation was the civilizational defragmentation and regionalization of the post-Soviet space.

Key words: *post-Soviet space, transformation, modernization, state, power, nationalism, post-communist regime.*

Інформація про автора:

Хвіст Вікторія Олександрівна

ORCID iD 0000-0001-7449-8938

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

Національного університету біоресурсів

і природокористування України (НУБіП),

Київ, Україна.

Information about author:

Victoria Khvist,

ORCID iD 0000-0001-7449-8938

Ph.D in History,

Associate professor of Dept. of International Relations and Social Sciences

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА В ЯКОСТІ КТИТОРІВ ТА ДОНАТОРІВ ДУХОВНИХ ОСЕРЕДКІВ НА АФОНІ НАПРИКІНЦІ XVII — XVIII СТ.

Шумило С.В.

У результаті національно-визвольної революції українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького на звільнених козацтвом від влади Речі Посполитої землях Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля наприкінці 1640-х — початку 1650-х рр. починає формуватись українська гетьмансько-козацька держава, яка в історіографії отримала назву “Гетьманщина”¹. Творцями української державності XVII ст. в результаті визвольної боротьби виступило українське козацтво як окремий соціально-політичний стан, який склав її елітарну основу. Оскільки формування держави ґрунтувалося на традиціях козацького самоврядування Війська Запорозького, то саме ця назва стала застосовуватись і щодо нового державного утворення². Відповідно й адміністративно-територіальний устрій цієї держави базувався на заведених серед козацтва військово-територіальних принципах самобутнього полково-сотенного устрою, не маючи аналогів в інших європейських країнах³.

Державні кордони Гетьманщини початково на заході перетинались з Польщею та Молдавією, на півночі — з Великим князівством Литовським, на сході — з Московським царством, на півдні — з володіннями Османської імперії та васального Кримського ханства⁴. Проте в результаті постійних війн кордони козацької держави неодноразово змінювались. В результаті змови польського короля та московського царя у 1667 р. за Андрусівською угодою територія української козацької держави була поділена між Польщею та Московією по Дніпру — на Правобережну і Лівобережну Україну. За цією угодою, підписаною

¹ Гуржій О.І. Гетьманщина // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 102–103; Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця : Твори, 2019. С. 21–23, 89, 119–123.

² Смолій В. Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К. : ВД “Киево-Могилянська академія”, 2009. С. 258–259.

³ Смолій В. Степанков В. Там само. С. 258–259.

⁴ Смолій В. Степанков В. Там само. С. 257–258.

таємно від української сторони та гетьмана Б. Хмельницького, Правобережна Україна відходила під владу Польщі, а Лівобережна — під владу Московського царства⁵. Це, у свою чергу, призвело до розділення України та початку доби “Руїни” і громадянської війни. Гетьмансько-козацьке самоврядування на правах розширеної автономії певний час зберігалось під протекторатом Московського царства, проте зазнало певних обмежень і було остаточно ліквідоване після скасування гетьманства в 1764 р., знищення російськими військами Запорозької Січі в 1775 р. та остаточної ліквідації полково-сотенного устрою 1781 р., після чого українські землі були перетворені на звичайні провінційні губернії Російської імперії. Ще раніше зазнали невдач спроби збереження гетьмансько-козацької державності під протекторатом Речі Посполитої, Османської та Шведської імперій.

Державною релігією в межах Гетьманщини протягом усього її державно-автономного існування було проголошене православне християнство. Єпархії, монастирі і парафії в її межах входили до складу Київської митрополії, яка на правах розширеної автономії входила до юрисдикції Константинопольського патріархату, а з 1686 р. була перепідпорядкована Московському патріархатові. Попри те, що Запорозька Січ лишалась автономною одиницею і не підлягала владі Гетьманщини, парафії і монастирі в її межах відносились до Київської митрополії, через що релігійне життя там та зв'язки з Афоном були тісно взаємопов'язані і їх складно виокремити.

Попри численні війни та політичну нестабільність протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування державності Гетьманщини, поживаються духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Найбільш систематичні такі зв'язки з Афоном спостерігаються у XVIII ст. У цей період такі контакти з закордонними центрами православного чернецтва на Афоні носили, серед іншого, ще й характер міжнародних відносин.

Пожвавленню зв'язків українського чернецтва та козацтва з Афоном сприяв, серед іншого, і той факт, що у XVIII ст. афонські монастирі перебували у досить скрутному матеріальному становищі через посилення турками податкового тягару, численних поборів та боргів, які афонські ченці не мали змоги самостійно сплачувати. Задля покриття цих непомірних витрат афонські монастирі змушені були регулярно посилати своїх представників у православні країни з метою збирання пожертв і милостині. Переважно делегації афонських

⁵ Чухліб Т.В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 87–88.

ченців у цей час починають постійно їздити за милостинею до молдаво-влахійських, українських та російських земель.

Водночас, судячи з афонських пом'яників та “вкладних книг”, з часів секуляризаційної політики та реформ Петра I спостерігається занепад зацікавленості російської влади і вищої еліти Російської імперії до Афону⁶. Російською владою видаються обмеження на часті приїзди афонських ченців задля збирання милостині у межах імперії. Зокрема, указом імператриці Анни Іоанівни від 27 жовтня 1735 р. представникам афонських монастирів дозволялося приїздити до Росії задля отримання субсидій не частіше одного разу на 5 років⁷. При цьому низкою урядових розпоряджень протягом XVIII ст. обмежувалась діяльність в Росії прохачів зі слов'янських афонських монастирів, тоді як представникам грецьких обителів надавалися певні преференції⁸. Заголом, руське афонське чернецтво з поч. XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. не користувалося офіційною підтримкою Росії⁹.

Дещо простішою ситуація спостерігалась в землях Гетьманщини та Запорозької Січі, де зберігалась відносна автономія по відношенню до Санкт-Петербургу. Завдяки цьому ченці афонських монастирів, зокрема й слов'янських, у цей час збирають тут щедрі пожертви від українських гетьманів та козацької старшини, про що дізнаємося з пом'яників та “вкладних книг” Пантелеймонівського, Зографського, Ватопедського та інших афонських монастирів¹⁰. За сприяння українського козацтва постають на Афоні в 1740–1750-і рр. й нові українські “козацькі” скити “Чорний Вир” та Пророка Іллі.

Аналіз наявної джерельної бази дозволяє прийти до висновку, що зв'язки між українськими та афонськими ченцями у XVIII ст. мали кілька різних форм і причин. Умовно їх можна розподілити на п'ять категорій:

1. Афонські ченці, які їхали до Санкт-Петербурга чи Москви за збиранням милостині, як правило обов'язково проїздили через Київ та інші українські

⁶ Кочетов Д.Б. Русско-афонские связи в XVIII – XIX вв. // Православная энциклопедия. Т. 4. М. : Церковно-научный центр “Православная Энциклопедия”, 2002. С. 159.

⁷ Кочетов Д.Б. Там само. С. 159.

⁸ Кочетов Д.Б. Там само. С. 159–160.

⁹ Дмитриевский А.А. Русские на Афоне. СПб.: Тип. С. Добродеева, 1895. С. 376; Кочетов Д.Б. Там само. С. 160.

¹⁰ Архів Зографського монастиря на Афоні (АЗМА). Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. — Рукопис 77. — Колишній шифр — П.б.16; Архів Руського на Афоні Пантелеймонівського монастиря (АРПМА). Оп. 10. Спр. 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинний Свято-Пантелеимонова монастиря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями. Арк. 1–187; Архів Ватопедського монастиря на Афоні (АВМА). Вкладна книга Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. Арк. 9зв–26.

міста Гетьманщини, де зустрічались з представниками місцевої світської та церковної влади, отримували відповідний дозвіл та інші документи на подальше пересування по території Російської імперії.

2. Афонські ченці, які їхали безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини з метою взаємодії з місцевими монастирями та козацькою старшиною та збирання милостині.

3. Українські ченці та паломники, які їхали на поклоніння на Афон або приймали постриги і жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі.

4. Українські афонські ченці, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів.

5. Українська козацька старшина, яка передавала ктиторські вклади і пожертви на “вічний спомин” до афонських монастирів.

У цій статті докладніше розглянемо останню категорію, пов’язану з участю козацької старшини в якості ктиторів та донаторів афонських монастирів.

Українська козацька старшина традиційно намагалась підтримувати стосунки з афонськими монастирями та подекуди виступала в ролі їхніх ктиторів, донаторів та жертводавців, передаючи вклади і пожертви на “вічний спомин” до афонських монастирів. Зокрема, жертводавцями Зографського монастиря на Афоні були українські гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол, І. Скоропадський, полковники та представники знатної козацької старшини Семен Палій, Василь Дунін-Борковський, Леонтій Полуботок, Юхим Лизогуб, Іван Обидовський, Іван Черниш, Федор Топольницький, Василь Кочубей, Іван Іскра, Михайло Гамалій, Іван Гулак, Ігнатій Галаган, Михайло Борохович, Михайло Корсак, Симеон Савич, Андрій Горленко, Сава Прокопович і багато інших, що зафіксовано в афонських пом’яниках¹¹.

Зі свідчень київського ченця і паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике на престольне Євангеліє у майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, що було подароване обителі гетьманом Іваном Самойловичем¹².

¹¹ Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв’язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. — № 6 (132). — С. 73–84; Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом’янику XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.

¹² [Григорович-Барський В.Г.] Пешеходца Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца киевскаго монаха антиохийскаго, путешествіе к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпріятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1–2. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1793. С. 664.

З “Зографського Руського Пом’яника” XVII – XVIII ст. відомо, що серед жертводавців цього афонського монастиря були представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Новгород-Сіверська, Батурина, Глухова, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедина, Межиріч, Охтирки, Харкова, Ізюму, Стародуба, Ніжина, Бахмача, Конотопа, Мени, Ічні, Прилук, Козельця та багатьох інших українських міст¹³.

Надавала ктиторську підтримку козацька старшина й руському Пантелеймонівському монастирю (Русик) на Афоні¹⁴. Згідно зі спостереженнями російського дослідника А. Турілова, у пом’янику цього монастиря між аркушами 95 і 96 по нумерації 1868 р. був вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. Мазепи¹⁵.

Мав стосунки з українською козацькою старшиною й стародавній Ватопедський монастир на Афоні. В архіві цієї афонської обителі зберігається заповіт слов’янською мовою від 15 січня 1667 р. за підписом Роксани (Руксандри) домни Хмельницької — невістки гетьмана Богдана Хмельницького, що вийшла заміж за Тимоша Хмельницького¹⁶. Пізніше, з дозволу “Пана Гетьмана і Кавалера” Івана Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням “на прошеніє милостині у благочестивих людей” в землях Гетьманщини¹⁷. Про збір пожертв проігуменом Гервасієм на Ватопедський монастир серед української козацької старшини в 1761–1764 рр., зокрема в Чернігові, Новгород-Сіверському, Харкові, Сумах, Охтирці, Білгороді, Черкасах, Києві та інших містах, свідчить “Вкладна книга” за цей період, яка зберігається в архіві Ватопеду¹⁸. Також збереглися три листи з Ватопедського монастиря за підписом “архимандрита Костянтина з братією” за 1767–1768 рр. на ім’я останнього Кошового отамана Запорозької Січі Петра

¹³ Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи... С. 73–84; Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини... С. 41–63.

¹⁴ АРПМА. Опис 10. Справа 1. Док. А000083. Помяник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова монастыря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями. — Арк. 8–187.

¹⁵ Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеимонова монастыря. Серия “Русский Афон XIX – XX веков”. — Т. 7, ч. 1. — Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2013. — С. 314.

¹⁶ АВМА. Рукопис № 8. Зібрання молдавських рукописних актів. Заповіт Роксандри домни Хмельницької, 15 січня 1667 р. Арк. 1–13в.

¹⁷ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (НИОР РГБ). Ф. 862. Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина). Д. 5–1 “Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 года”

¹⁸ АВМА. Вкладна книга Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. Арк. 9зв–26.

Калнишевського. У цих листах висловлюється вдячність П. Калнишевському і всьому Війську Запорозькому за надані пожертвування і згадується ватопедський протоігумен Єлисей, який в 1764 р. особисто відвідував Запорозьку Січ для збору пожертвувань на афонський Ватопедський монастир¹⁹.

На зібрані ватопедцями в українських землях пожертви було збудоване нове приміщення афонської академії “Афоніада” на 170 учнів, а також типографія та нова лікарня Ватопедського монастиря. Ініціатором збирання пожертв на “Афоніаду” в межах Російської імперії, в українських землях Гетьманщини, на Запорозькій Січі та Слобожанщині, був дидакал цієї афонської академії (з 1753 по 1759 рр.) Євгеній (Булгаріс), який згодом переїхав до Полтави і став тут архієпископом Слов’янським і Херсонським²⁰.

Окрім Ватопедського, Пантелеймонівського та Зографського монастирів, збирали пожертви серед української козацької старшини Гетьманщини й на Січі Запорозькій представники й інших афонських монастирів та скитів. Зокрема, серед інших, підтримували листування з Кошовим отаманом Запорозької Січі П. Калнишевським та отримували від нього пожертви на свої афонські братства прп. Паїсій Величковський²¹ та ієросхимонах Григорій Голуб²².

“Знатним паломником” і ктитором на Афоні був колишній отаман Дядьківського куреня, який виконував один час на Січі обов’язки військового писаря і навіть еклесіарха та “будівничого Військової церкви” — Онисим Семенович Кривицький²³.

Мандри запорозьких козаків та інших українських прочан на Афон здійснювались переважно водним шляхом “з Запорожжя на Афон”. Найбільш детально цей маршрут описаний колишнім ченцем “козацької” афонської обителі “Чорний Вир” Ігнатієм (Деншиним), який в 1766 р. з Києва вирушив

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 229, Кіш Нової Запорозької Січі. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62, 63–63зв, 64.

²⁰ Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περί τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν // Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. 1927. Τ. 2. Σ. 200-206; Ἀρκάδιος Ἱεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου / Ἰωακείμ Αθ. Παπαγγέλος. Ἐκδόσεις: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὄρους, 2017. Σ. 193–195; Δημαρᾶς Κ. Θ. Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου ρδβλθουτεΟρους στὰ 1800 // Ἑλληνικά. 1957. Τ. 15. Σ. 141-171; Ναθαναήλ, ἐπ. Μιλήτουπόλεως, ρδβλθουτεΑθως, Ἡ Ἀθωνιάς Σχολή // ΘΝΕ. Τ. 1. Σ. 933-935.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Д. 166. Л. 35–109зв.; ІР НБУВУ. Ф. 312. Спр. 449 (603). Послание молдовахийского монастыря Драгомирны в Сечь Запорожскую, 12 апреля 1766 г. // Сборник указов и других бумаг Николаевского Пустынно-Медведевского монастыря. Арк. 26.

²² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 46.

²³ ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 общ., 1756. Спр. 156. Арк. 3; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751. Екатеринослав, 1915. С. 88, 92, 94–95.

на Січ, а звідти водним шляхом — на Святу Гору²⁴. Аналогічні свідчення про водний шлях із Запорозької Січі на Афон зустрічаються в паломницьких записках ченця Матронинського монастиря Серапіона за 1749 р.²⁵, а також у свідченнях ченця “Чорного Виру” Іова (Бутенка), колишнього козака Миргородського полку монаха Серапіона (Луговського), ієромонаха Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря о. Леонтія (Яценка-Зеленського) та інших²⁶. Інший шлях, більш складний і довгий, з України на Афон був піший; він пролягав через Правобережну Україну, молдо-влахійські та болгарські землі до міста Салоніки у Північній Греції, а вже звідти — на Афон.

Традиція тісних духовних зв'язків козацтва з Афоном зберігалась, незважаючи навіть на неодноразові розорення Запорозької Січі. Так, після знищення Січі у 1709 р. запорожці змушені були тимчасово емігрувати в “татарські степи”, де ними в Олешках була заснована нова Січ. Тут, на запрошення запорозького Коша, козацтвом опікувалось духовенство з Афона²⁷. Коли ж запорожці змогли у 1733 р. знову повернутися в рідні місця, то “з Олешек з військовим товариством прийшло в Нову Січ, на Запорожжя, багато грецьких священиків і монахів”, а на чолі всього прийшлого духовенства стояв афонський архімандрит Гавриїл²⁸.

Українські афонські ченці інколи виступали й у ролі “дипломатичних кур'єрів”. Так, найближчий соратник І. Мазепи та гетьман у вигнанні Пилип Орлик, коли з 1722 по 1734 рр. мешкав у грецькому місті Салоніки неподалік від Афону, то налагодив тут тісні стосунки з українськими афонськими ченцями²⁹. З листа П. Орлика до Війська Запорозького від 23 квітня 1734 р. відомо, що він отримував “розвідницьку” інформацію про стан справ в Україні

²⁴ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. // Православный палестинский сборник. СПб., 1891. Т. XII. Вып. 36 (3). С. 12, 13.

²⁵ Путник, или Путешествие во Святую Землю Матронинского монастыря инока Серапиона 1749 года // Паломники-писатели петровського и послепетровського времени, или Путники во святой град Иерусалим. С объяснительными к тексту примечаниями архим. Леонида (Кавелина). М., 1874. С. 79.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 151. Спр. 68. Арк. 3–Ззв., 5; ЦДІАК України. 127. Оп. 162. Спр. 35. Дело о вышедшем из Афонских гор монахе Серапионе, и определении его в Золотоверхом монастыре на всегдашнее переживание. Арк. 1–12; *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751. Екатеринослав, 1915. С. 8, 88, 92.

²⁷ *Феодосий (Макаревский), еп.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. С. 65.

²⁸ *Феодосий (Макаревский), еп.* Там само. С. 69.

²⁹ *Борщак І.Л.* Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Український історичний журнал. 1991. № 8. С. 104; *Чухліб Т.В.* Гетьмани України-Руси. Донецьк : БАО, 2012. С. 260–267.

від “чернеців з монастирів київських та інших українських, що через Салоніки купами до Гори Святої Афонської переходять”³⁰.

У цілому, за висновками А. Турілова та П. Піголя, в XVIII ст. найбільша кількість вкладів у багатьох монастирях Афона доводиться саме на Лівобережну Україну³¹.

Закономірним продовженням таких зв’язків з Афоном було те, що при підтримці українського козацтва на Афоні в середині XVIII ст. були створені українські скити “Чорний Вир” і Пророка Іллі, в яких подвизалися переважно колишні українські козаки, які прийняли чернецтво³².

Таким чином, попри численні війни та політичну нестабільність протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування козацько-гетьманської державності, поживаються духовно-культурні зв’язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Найбільш систематичні такі зв’язки з Афоном спостерігаються у XVIII ст. Цьому сприяло, серед іншого, ще й те, що через Київ та українські землі в цілому пролягали шляхи з Туреччини та Балкан до Москви, а згодом і Санкт-Петербурга, куди часто подорожували у другій половині XVII – XVIII ст. ієрархи та духовенство Константинопольського патріархату, зокрема й афонські ченці, за збором пожертвувань та в інших справах. Не менш важливу роль відіграла українська козацька старшина, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого статусу.

Отже, можемо зробити висновок, що в добу козацько-гетьманської державності зв’язки з Афоном в українських землях переживають новий підйом. Посиленню таких зв’язків сприяла поява у XVIII ст. українських чернечих осередків на Афоні, заснованих за підтримки українського козацтва. Все це сприяло зміцненню духовно-культурних зв’язків з Афоном, посиленню

³⁰ ЦДАІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Лист гетьмана Пилипа Орлика до Війська Запорозького, 23 квітня 1734 р. Арк. 25зв–26. Копія; Скальковский А.А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. — 1882. — № 4. — С. 108–118; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. К., 1998. С. 62–63.

³¹ Афон // Православная энциклопедия. Т. 4. М. : Церковно-научный центр “Православная Энциклопедия”, 2002. С. 154; История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия “Русский Афон XIX – XX веков”. Т. 4. — Афон : Пантелеимонов монастырь, 2015. — С. 299.

³² Шумило С.В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв’язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. 2020. — № 3 (552). С. 119–133; Шумило С.В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту “Чорний Вир” на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень–квітень. № 2(152). С. 60–80; Шумило С.В. Афонський скит “Черный Вир” и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.

його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного.

Список використаної літератури та джерел

1. Архів Ватопедського монастиря на Афоні. Вкладна книга Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. Арк. 9зв–26.
2. Архів Ватопедського монастиря на Афоні. Рукопис № 8. Зібрання молдавських рукописних актів. Заповіт Роксандри домни Хмельницької, 15 січня 1667 р. Арк. 1–1зв.
3. Архів Зографського монастиря на Афоні. Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. Рукопис 77. Колишний шифр П.б.16.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. К., 1998. С. 62–63.
5. Архів Руського на Афоні Пантелеймонівського монастиря. Опис 10. Справа 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова монастиря. 1705 г., с познейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями. Арк. 8–187.
6. Афон // Православная энциклопедия. Т. 4. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 154.
7. Борщак І.А. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Український історичний журнал. 1991. № 8. С. 104.
8. Гуржій О.І. Гетьманщина // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 102–103.
9. Дмитриевский А.А. Русские на Афоне. СПб.: Тип. С. Добродеева, 1895. С. 376.
10. История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия «Русский Афон XIX-XX веков». Т. 4. Афон : Пантелеимонов монастырь, 2015. С. 299.
11. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеимонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX – XX веков». Т. 7, ч. 1. Афон : Русский Пантелеимонов монастырь, 2013. С. 314.
12. Кочетов Д.Б. Русско-афонские связи в XVIII – XIX вв. // Православная энциклопедия. Т. 4. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 159.
13. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 862. Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина). Д. 5–1 «Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 года».
14. Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. // Православный палестинский сборник. СПб., 1891. Т. XII. Вып. 36(3). С. 12, 13.
15. Пешеходца Василия Григоровича-Барсакого-Плаки-Албова, уроженца киевского монаха антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1–2. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1793. С. 664.

16. Путник, или Путешествие во Святую Землю Матронинского монастыря инока Серапиона 1749 года // Паломники-писатели петровського и послепетровського времени, или Путники во святой град Иерусалим. С объяснительными к тексту примечаниями архим. Леонида (Кавелина). М., 1874. С. 79.
17. Скальковский А.А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. 1882. № 4. С. 108–118.
18. Смолій В. Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К. : ВД «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 258–259.
19. Феодосий (Макаревский), еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. С. 65.
20. Центральний державний історичний архів ДІАК України:
Ф. 127. Оп. 151. Спр. 68. Арк. 3–3 зв., 5;
Ф. 127. Оп. 162. Спр. 35. Дело о вышедшем из Афонских гор монахе Серапионе, и определении его в Золотоверхом монастыре на всегдашнее переживание. Арк. 1–12;
Ф. 128. Оп. 1 общ., 1756. Спр. 156. Арк. 3;
Ф. 229, Кіш Нової Запорозької Січі. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62, 63–63зв, 64.
Ф. 229. Оп. 1. Д. 166. Л. 35–109зв.;
Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Лист гетьмана Пилипа Орлика до Війська Запорозького, 23 квітня 1734 р. Арк. 25зв–26. Копія;
21. ІР НБУВУ. Ф. 312. Спр. 449 (603). Послание молдовахийского монастыря Драгомирны в Сечь Запорожскую, 12 апреля 1766 г. // Сборник указов и других бумаг Николаевского Пустынно-Медведовского монастыря. Арк. 26.
22. Чухліб Т.В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 87–88.
23. Чухліб Т. В. Гетьмани України-Руси. Донецьк: БАО, 2012. С. 260–267.
24. Шумило С.В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон : Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.
25. Шумило С.В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень-квітень. № 2 (152). С. 60–80.
26. Шумило С.В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. 2020. № 3(552). С. 119–133.
27. Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84.

28. Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янніку XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.
29. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: Твори, 2019. С. 21–23, 89, 119–123.
30. Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751. Екатеринослав, 1915. С. 8, 88, 92.
31. Αρκάδιος Ἱεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου / Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελος. Ἔκδοσις: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου Ἅγιον Ὅρος, 2017. Σ. 193–195.
32. Δημαρᾶς Κ. Θ. Ἡ Σχολή τοῦ Ἁγίου ῥδβλθυτεΟρους στὰ 1800 // Ἑλληνικά. 1957. Τ. 15. Σ. 141–171.
33. Ναθαναήλ, ἐπ. Μιλητουπόλεως, ῥδβλθυτεΑθως, Ἡ Ἀθωνιάς Σχολή // ΘΗΕ. Τ. 1. Σ. 933–935.
34. Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περί τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν // Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. 1927. Τ. 2. Σ. 200–206.

References

1. Arkhiv Vatopedijskogho monastyrja na Afoni. Vkladna knygha Vatopedijskogho monastyrja, 1761–1764 rr. Ark. 9 zv–26.
2. Arkhiv Vatopedijskogho monastyrja na Afoni. Rukopys # 8. Zibrannja moldavsjskykh rukopysnykh aktiv. Zapovit Roksandry domny Khmeljnycjkoji, 15 sichnja 1667 r. Ark. 1–1zv.
3. Arkhiv Zoghrafsjogho monastyrja na Afoni. Rusky Zoghrafsky Pomenyk ot 1639 gh. 116 lysta khartyja. Rukopys 77. Kolyshnij shyfr II.b.16.
4. Arkhiv Kosha Novoji Zaporozjkoji Sichi. Korpus dokumentiv. 1734–1775. Т. 1. К., 1998. S. 62–63.
5. Arkhiv Rusjogho na Afoni Pantelejmonivsjogho monastyrja. Opys 10. Sprava 1. Dok. A000083. Pomjannyk (Synodyk) mylostynnyj Svjato-Panteleymonova monastyrja. 1705 gh., s pozdnejshymy (preymushhestvenno 1720-kh ghgh.) dopolnenyjamy. Ark. 8–187.
6. Afon // Pravoslavnaja эncyklopedyja. Т. 4. М. : Cerkovno-nauchnyj centr «Pravoslavnaja Эncyklopedyja», 2002. S. 154.
7. Borshhak I.L. Ghetjman Pylyp Orlyk i Francija (Storinky dyplomatychnoji istoriji) // Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal. 1991. # 8. S. 104.
8. Ghurzhiy O.I. Ghetjmanshhyna // Encyklopedija istoriji Ukrajinu: u 10 t. / redkol. : V.A. Smolij (gholova) ta in. К. : Nauk. dumka, 2004. Т. 2 : Gh–D. S. 102–103.
9. Dmytryevskij A.A. Russkye na Afone. SPb. : Typ. S. Dobrodeeva, 1895. S. 376.
10. Ystoryja Russkogho Svjato-Panteleymonova monastyrja na Afone s drevnejshykh vremen do 1735 ghoda. Seryja «Russkyj Afon KhIKh-KhKh vekov». Т. 4. Afon: Panteleymonov monastyrj, 2015. S. 299.
11. Katalogh slavjano-russkykh rukopysej Afonskogho Svjato-Panteleymonova monastyrja. Seryja «Russkyj Afon KhIKh-KhKh vekov». Т. 7, ch. 1. Afon : Russkyj Panteleymonov monastyrj, 2013. S. 314.

12. Kochetov D.B. Russko-afonskые svjazy v XVIII – XIX vv. // Pravoslavnaja encyklopedyja. T. 4. M. : Cerkovno-nauchnyj centr «Pravoslavnaja Encyklopedyja», 2002. S. 159.
13. Nauchno-ysledovatel'skij otdel rukopisej Rossijskoj ghosudarstvennoj byblyoteky. F. 862. Opysj arkhyva arkhymandryta Ynnokentyja (Prosvyrnyna). D. 5–1 «Materyaly, khranjashhyesja v monastyrjakh Svjatoj Ghory Afon y pryvezennye um yz nauchnoj эkspedycyy 1983 ghoda».
14. Opysanye puteshestvyja otca Yghnatyja v Carjghrad, Afonskuju ghoru, Svjatuju Zemlju y Eghyptet. 1766–1776 ghgh. // Pravoslavnyj palestynskij sbornyk. SPb., 1891. T. XII. Выр. 36 (3). S.12, 13.
15. Peshekhodca Vasylyja Ghryghorovycha-Barskagho-Plaky-Albova, urozhenca kyeveskagho monakha antyokhyjskagho, puteshestvye k Svjatym mestam, v Evrope, Azyu y Afryke nakhodjashhymysja, predprynjatoe v 1723, y okonchennoe v 1747 ghodu, um samym pysannoe. V 2 ch. Ch. 1–2. SPb. : Typ. Ymperatorskoj Akademyy Nauk, 1793. S. 664.
16. Putnyk, yly Puteshestvye vo Svjatuju Zemlju Matronynskogho monastyrja ynoka Serapyona 1749 ghoda // Palomnyky-pysately petrovsjkogho y poslepetrovsjkogho vremeny, yly Putnyky vo svjatoj ghrad Yerusalym. S obyjasnytel'nyj k tekstu pryMechanyjamy arkhym. Leonyda (Kavelyna). M., 1874. S. 79.
17. Skaljkovskij A.A. Fylypp Orlyk y zaporozhcy // Kyevskaia staryna. 1882. # 4. S. 108–118;
18. Smolij V. Stepankov V. Ukrajinska nacionalna revolucija XVII st. (1648–1676 rr.). K. : VD «Kyjevo-Moghyljanska akademija», 2009. S. 258–259.
19. Feodosyj (Makarevskij), ep. Materyaly dlja ystoryko-statystyčeskogho opysanja Ekaterynoslavskoj eparkhyy: cerkvy y prykhody proshedshegho XVIII stoletyja. Ekaterynoslav, 1880. S. 65.
20. Central'nyj derzhavnyj istoryčnyj arkhiv DIAK Ukrainy:
F. 127. Op. 151. Spr. 68. Ark. 3–3 zv., 5;
F. 127. Op. 162. Spr. 35. Delo o vyshedshem yz Afonskykh ghor monakhe Serapyone, y opredeleny egho v Zolotoverkhom monastyre na vseghdashnee perebyvanje. Ark. 1–12;
F. 128. Op. 1 obshh., 1756. Spr. 156. Ark. 3;
F. 229, Kish Novozi Zaporozjkozi Sichi. Op. 1. Spr. 166. Ark. 62, 63–63zv, 64.
F. 229. Op. 1. D. 166. L. 35–109zv.;
F. 229. Op. 1. Spr. 1. Lyst ghetjmana Pylypa Orlyka do Vijsjka Zaporozjkogho, 23 kvitnja 1734 r. Ark. 25zv–26. Kopija;
21. IRNBUVU. F. 312. Spr. 449 (603). Poslanye moldovlakhyskogho monastyrja Draghomyrny v Sechj Zaporozhskuju, 12 aprelja 1766 gh. // Sbornyk ukazov y drughykh bumagh Nykolaevskogho Pustynno-Medvedovskogho monastyrja. Ark. 26.
22. Chukhlib T.V. Andrusivskij doghovir (peremyr'ja) 1667 // Encyklopedija istoriji Ukrainy : u 10 t. / redkol. : V.A. Smolij (gholova) ta in. K. : Nauk. dumka, 2003. T. 1: A–V. S. 87–88.
23. Chukhlib T.V. Ghetjmany Ukrainy-Rusy. Donecjk : BAO, 2012. S. 260–267.
24. Shumylo S.V. Afonskij skyt «Černyj Vyг» y rorytky vossozdanyja novogho Rusyka v XVIII v. na Svjatoj Ghore // Afon y slavjanskij myr. Sb. 3. Materyaly mezhdunar. nauch.

- konf., posv. 1000-letyju prysutstvyja rus. monakhov na Svjatoj Ghore (Kyev, 21–23 maja 2015 gh.). Afon: Panteleymonov monastyj, 2016. S. 214–246.
25. Shumylo S.V. Bunchukovyj tovarysh Nizhynskogho polku Ghryghorij Gholub ta zasnuvannja nym skytu «Chornyj Vyr» na Afoni // Siverjanskyj litopys: Vseukrajinskyj naukovyj zhurnal. 2020, berezenj-kvitenj. # 2 (152). С. 60–80.
 26. Shumylo S.V. Ukrajinskyj oseredok na Afoni: skyt Chornyj Vyr ta jogho zv'jazky z kozactvom // Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal / NANU, Instytut istoriji Ukrainy. 2020. # 3 (552). S. 119–133
 27. Shumylo S.V. Nove dzherelo do bioghrafiji I. Mazepy ta istoriji zv'jazkiv ukrajinskoi kozackoji starshyny z centrom pravoslavnogho chernectva na Afoni // Siverjanskyj litopys: Vseukrajinskyj naukovyj zhurnal. 2016, lystopad-ghrudenj. # 6 (132). — S. 73–84.
 28. Shumylo S.V. Predstavyky kozacko-starshynsyykh rodyn Chernighovo-Sivershhyny v afonskomu Zoghrafskomu pom'jannyku XVII – XVIII st. // Siverjanskyj litopys: Vseukrajinskyj naukovyj zhurnal. 2019, lystopad-ghrudenj. # 6 (150). S. 41–63.
 29. Shherbak V. Derzhavna ideja v rannjomodernij Ukraini. Vinnycja: Tvory, 2019. S. 21–23, 89, 119–123.
 30. Žvarnyckyj D.Y. Dve poezdky v Zaporozhskuju Sechj Jacenko-Zelenskogho, monakha Poltavskogho monastyrja, v 1750–1751. Ekaterynoslav, 1915. S. 8, 88, 92.
 31. Ἀρκάδιος Ἱεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου / Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελος. Ἔκδοσις: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὄρους, 2017. Σ. 193–195.
 32. Δημαρᾶς Κ. Θ. Ἡ Σχολή τοῦ Ἁγίου ῥδβλθυοτεΟρους στὰ 1800 // Ἑλληνικά. 1957. Τ. 15. Σ. 141–171.
 33. Ναθαναήλ, ἐπ. Μιλητουπόλεως, ῥδβλθυοτεΑθως, Ἡ Ἀθωνιάς Σχολή // ΘΗΕ. Τ. 1. Σ. 933–935.
 34. Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περί τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν // Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. 1927. Τ. 2. Σ. 200–206.

Інформація про автора:**Шумило Сергій Вікторович,**

директор Міжнародного інституту афонської спадщини,
головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина»,
заслужений працівник культури України,

e-mail: institute@afon.org.ua

ORCID — 0000-0001-7041-7766

Author information:**Shumylo Sergey Viktorovich,**

Director of the International Institute Athos heritage,
editor-in-chief of the scientific almanac «Athos heritage»,

Honored Worker of Culture of Ukraine

НОТАТКИ

Izdevniecība «Baltija Publishing»
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058

Iespiests tipogrāfijā SIA «Izdevniecība «Baltija Publishing»
Parakstīts iespiešanai: 2020. gada 27.novembris
Tirāža 300 eks.